

ΑΣΤΑΚΙΣ

ΛΙΟΥΤΩΡ

ΑΧΙΑ

ΛΗΔΑ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

ΠΑΤΡΩΝ

ΡΗΤΡΕΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

© Απεικονιζόμενων αρχαίων και φωτογραφιών: Ο παρών αφιερωματικός τόμος περιέχει φωτογραφίες μνημείων και εκθεμάτων από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας. Το Υπουργείο Πολιτισμού διατηρεί τα πνευματικά δικαιώματα (copyright) επί των απεικονιζόμενων αρχαίων και επί των φωτογραφιών και ο Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων εισπράττει τα τέλη δημοσίευσης αυτών (Ν. 4858/2021 & Υπουργική Απόφαση 436630/18.9.2023 - ΦΕΚ 5591/Β' /21.9.2023). Το Υπουργείο Πολιτισμού παραμένει αποκλειστικά αρμόδιο για την παραχώρηση νέας άδειας χρήσης των φωτογραφιών και των απεικονιζόμενων αρχαίων σε οποιονδήποτε τρίτο.

© Κειμένων: Αναστασία Κουμούση

© Έκδοσης: Lamda Development, 2025
ΟΛΚΟΣ Εκδόσεις

Απαγορεύεται η ολική ή μερική ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή των κειμένων και των φωτογραφιών του παρόντος αφιερωματικού τόμου (Ν. 2121/1993, όπως τροποποιήθηκε και ισχύει με τον νόμο 4481/2017).

ISBN 978-618-87993-0-1

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
ΠΑΤΡΩΝ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος της Υπουργού Πολιτισμού • 10

Πρόλογος του Χορηγού • 13

Πρόλογος της Συγγραφέως • 14

ΕΙΣΑΓΩΓΗ • 17

Η δυτική Αχαΐα και η Πάτρα διαμέσου των αιώνων

ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ • 21

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ • 29

Η ΠΑΤΡΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ • 39

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ, Η ΕΞΟΥΣΙΑ, Η ΔΥΝΑΜΗ, Ο ΠΛΟΥΤΟΣ • 55

ΕΠΙΣΗΜΗ, ΛΑΪΚΗ ΚΑΙ ΞΕΝΟΦΕΡΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ • 75

ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ • 125

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ • 159

ΑΡΤΟΣ ΚΑΙ ΘΕΑΜΑΤΑ • 229

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ • 269

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ • 311

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ • 321

Ο ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΤΟΜΟΣ της εμβληματικής σειράς «Ο Κύκλος των Μουσείων», μια δημιουργική πρωτοβουλία του Κοινωφελούς Ιδρύματος Ιωάννη Σ. Λάτση, που τα τελευταία χρόνια τη συνεχίζει με συνέπεια και φροντίδα η LAMDA Development, είναι αφιερωμένος στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών.

Η Πάτρα, πρωτεύουσα της Αχαΐας και κομβικό θαλάσσιο σταυροδρόμι μεταξύ ανατολικής Μεσογείου και Ιονίου, έχει να επιδείξει μια πλούσια και πολυσύνθετη αρχαιολογική διαδρομή. Τα τεκμήρια που φιλοξενεί το Μουσείο, καλύπτοντας ένα χρονολογικό φάσμα από την Προϊστορική εποχή έως τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, μαρτυρούν τις αδιάλειπτες επαφές και τις αλληλεπιδράσεις της περιοχής με τον ευρύτερο μεσογειακό κόσμο. Σε αυτήν τη γεωγραφική γωνιά, οι λαοί αντάλλασσαν όχι μόνο εμπορεύματα, αλλά και ιδέες, γνώσεις, καλλιτεχνικές τεχνικές και θρησκευτικές πρακτικές.

Το Μουσείο, έργο σύγχρονης αρχιτεκτονικής, έχει καταστεί τοπόσημο για την πόλη. Συνδυάζει τη λειτουργικότητα με την αισθητική ποιότητα και προσφέρει στον επισκέπτη μια εμπειρία μοναδική. Στις αίθουσές του εκτίθενται αντικείμενα που αποκαλύπτουν τον δυναμισμό της μυκηναϊκής παρουσίας, την αναγέννηση των ελληνιστικών χρόνων και την κοσμοπολίτικη ακμή των ρωμαϊκών αιώνων. Ψηφιδωτά απaráμιλλης καλλιτεχνικής δεξιοτεχνίας, χρυσά κοσμήματα, γυάλινα αγγεία με έντονα χρώματα και καθημερινά σκεύη συνθέτουν την εικόνα μιας κοινωνίας ανοιχτής, δημιουργικής και πολυδιάστατης.

Ιδιαίτερη σημασία έχει ότι το Μουσείο δεν αναδεικνύει μόνο την τέχνη και τον πλούτο της υλικής κληρονομιάς, αλλά και την καθημερινότητα των κατοίκων. Μέσα από τις ταφικές πρακτικές, τα λατρευτικά ευρήματα, τα εργαλεία και τα αντικείμενα της καθημερινής χρήσης, ο επισκέπτης αποκτά μια σφαιρική εικόνα της ζωής στην Αχαΐα ανά τους αιώνες. Παράλληλα, τα εκθέματα επιβεβαιώνουν τη διαρκή συνύπαρξη και την όσμωση διαφορετικών λαών και πολιτισμών: Μια μικρογραφία της μεσογειακής ιστορίας, της θάλασσάς μας, που εξακολουθεί να συγκινεί και να εμπνέει.

Η έκδοση που κρατά ο αναγνώστης στα χέρια του, αποτέλεσμα επιστημονικής επιμέλειας και αισθητικής αρτιότητας, αποτελεί πολύτιμο οδηγό και συνοδοιπόρο στην ανακάλυψη αυτού του πολιτιστικού πλούτου. Αναδεικνύει με τεκμηριωμένο και εύληπτο τρόπο το αφήγημα της ιστορικής πορείας της περιοχής, συνδέοντας το τοπικό με το οικουμενικό, το παρελθόν με το παρόν. Με αυτό τον τρόπο, η σειρά «Ο Κύκλος των Μουσείων» επιβεβαιώνει και πάλι τη σημασία της ως εργαλείο γνώσης, παιδείας και εξωστρέφειας.

Η συμβολή του Κοινωφελούς Ιδρύματος Ιωάννη Σ. Λάτση και της LAMDA Development σε αυτή τη διαδρομή είναι ανεκτίμητη. Με συνέπεια και όραμα, η εκδοτική αυτή πρωτοβουλία έχει ήδη αναδείξει τα μεγάλα μουσεία και τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους του τόπου, προσφέροντας στην επιστημονική κοινότητα, στους εκπαιδευτικούς, στους φοιτητές και στους πολίτες, στην Ελλάδα και διεθνώς, εργαλεία γνώσης και έμπνευσης. Παράλληλα, συμβάλλει καθοριστικά στη διάδοση της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και στην εδραίωση της ταυτότητάς μας ως λαού που γνωρίζει να διαφυλάσσει, αλλά και να προβάλλει με αυτοπεποίθηση τον τεράστιο πολιτιστικό του πλούτο.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών η πολιτιστική μας μνήμη παίρνει μορφή και χρώμα, ενώ το βλέμμα στρέφεται όχι μόνο στο ένδοξο παρελθόν, αλλά και στο μέλλον: Στο πώς μπορούμε, μέσα από την ανάδειξη της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, να εμπνεύσουμε νέες γενιές, να ενισχύσουμε την κοινωνική συνοχή και να καλλιεργήσουμε μια γνήσια σχέση σεβασμού και αγάπης για τον πολιτισμό. Το Μουσείο είναι ένας ζωντανός χώρος μνήμης και ταυτότητας, αλλά και ένας τόπος συνάντησης πολιτισμών. Η ανά χείρας έκδοση αποτελεί ελάχιστο φόρο τιμής προς αυτό το σπουδαίο έργο, αλλά και ένα σημαντικό βήμα για τη συνεχή ανάδειξη του πολιτιστικού μας αποθέματος.

Με τον νέο αυτόν πολυτελή δίγλωσσο τόμο, η σειρά «Ο Κύκλος των Μουσείων» συνεχίζει να υφαίνει έναν πολύτιμο δεσμό ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, ανάμεσα στην επιστημονική γνώση και το ευρύ κοινό. Στους δημιουργούς της έκδοσης, την οικογένεια Σπύρου Λάτση, τον διευθύνοντα σύμβουλο της LAMDA Development Οδυσσέα Αθανασίου, και τον εμπνευστή της σειράς, πολύτιμο φίλο, Βαγγέλη Χρόνη εκφράζω για πολλοστή φορά τις βαθύτατες ευχαριστίες μου. Ευχαριστώ και συγχαίρω για το άρτιο αποτέλεσμα τη συγγραφέα, Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας δρ. Αναστασία Κουμούση, τους επιμελητές και όλους όσους εργάστηκαν για την ολοκλήρωση αυτού του έργου.

Δρ ΛΙΝΑ ΜΕΝΔΩΝΗ
Υπουργός Πολιτισμού

ΣΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΠΑΤΡΩΝ είναι αφιερωμένος ο εικοστός τέταρτος τόμος της σειράς «Ο Κύκλος των Μουσείων», μια δημιουργική πρωτοβουλία του Κοινωφελούς Ιδρύματος Ιωάννη Σ. Λάτση, την οποία η LAMDA Development συνεχίζει με ξεχωριστή φροντίδα και επιμέλεια για έκτη χρονιά.

Η Πάτρα, πρωτεύουσα της αχαϊκής γης και θαλάσσιο σταυροδρόμι συνάντησης και όσμωσης πολιτισμών, έχει να επιδείξει, μέσα από τον πλούτο των ευρημάτων, ένα αρχαιολογικό παρελθόν μακράς ιστορικής διάρκειας, από την Προϊστορική εποχή έως τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Σε στρατηγική γεωγραφική θέση, επάνω στους θαλάσσιους δρόμους που ενώνουν την ανατολική Μεσόγειο με το Ιόνιο, διαμόρφωσε την ταυτότητα μιας πόλης ανοιχτής στη διακίνηση ιδεών, εμπορευμάτων και πολιτιστικών αγαθών.

Η αρχαία Πάτρα γνώρισε περιόδους ακμής και ύφεσης. Τις σπουδαίες μυκηναϊκές εγκαταστάσεις τις διαδέχεται η ισχυρή παρουσία στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους, όπως μαρτυρούν οι πηγές και τα λιγοστά ευρήματα. Η Ελληνιστική εποχή διακρίνεται για την οικονομική και πολιτική ανάκαμψη της πόλης, ενώ τα ρωμαϊκά χρόνια είναι η περίοδος της μέγιστης ακμής και της ανάδειξης της πόλης σε κοσμοπολίτικο και πολυεθνικό κέντρο του ρωμαϊκού κόσμου.

Στο Μουσείο, ένα κτήριο τοπόσημο της Πάτρας, σύγχρονης αρχιτεκτονικής και φιλόξενο, ο επισκέπτης ξεναγείται σε έναν κόσμο χάρμα οφθαλμών. Από το ισχυρό αποτύπωμα των Μυκηναίων στον ασύγκριτο τέχνης ελληνιστικό χρυσό, και από τα πολυτελή ρωμαϊκά ψηφιδωτά δάπεδα στη χρωματική πανδαισία και την ευφάνταστη ποικιλία των γυάλινων αγγείων, καθώς και στις εγχάρακτες παραστάσεις των οπλισμένων μονομάχων. Σε αυτόν τον κόσμο και τις εκφάνσεις του, αλλά και στην καθημερινότητα των κατοίκων του διαχρονικά, εισάγουν με ευφρόσυνο τρόπο τα τεκμηριωμένα κείμενα του τόμου:

«Από τους Μυκηναίους άνακτες στην επανίδρυση της Αχαϊκής Συμπολιτείας, που θα άφηνε τα σημάδια της στον ελληνικό κόσμο, και μετά στην αυτοκρατορική διοίκηση των Ρωμαίων, η ιστορική πορεία της περιοχής σε όλες τις εκφάνσεις της, όπως ακριβώς βιώνεται από τον επισκέπτη του Μουσείου, επιχειρείται να γίνει αντιληπτή και από τον αναγνώστη, ειδικό ή μη, αυτού του βιβλίου», τονίζει χαρακτηριστικά η συγγραφέας και διευθύντρια Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας, δρ αρχαιολόγος Αναστασία Κουμούση, την οποία η LAMDA Development ευχαριστεί θερμά για το σημαντικό έργο της. Πολλές ευχαριστίες στην Ειρήνη Λούβρου των Εκδόσεων «Ολκός» για την πολυετή συμβολή της, καθώς και σε όλους όσοι βοήθησαν στην εκπόνηση της παρούσας έκδοσης.

Θερμές ευχαριστίες απευθύνουμε στην Υπουργό Πολιτισμού Λίνα Μενδώνη και τις αρμόδιες Υπηρεσίες του Υπουργείου, για τη διαχρονικά σημαντική υποστήριξή τους στην εκδοτική πρωτοβουλία «Ο Κύκλος των Μουσείων».

LAMDA DEVELOPMENT

ΌΤΑΝ ΤΟ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ ΤΟΥ 2009 παρευρέθηκα στα εγκαίνια του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών, δεν φανταζόμουν ότι πέντε χρόνια αργότερα θα ήμουν επικεφαλής της διαχείρισης και προστασίας όλου αυτού του εκπληκτικού πολιτιστικού πλούτου, που με γοήτευσε από την πρώτη στιγμή. Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών είναι ένα Μουσείο φωτεινό, γεμάτο χρώματα, ελκυστικό. Με την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική του μορφή λειτουργεί ως τοπόσημο της πόλης. Οι αρχαιότητες που εκτίθενται σε αυτό μαρτυρούν τις πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις και τις εμπορικές σχέσεις της Πάτρας και ευρύτερα της δυτικής Αχαΐας με άλλες περιοχές της μεσογειακής λεκάνης από την 3η χιλιετία π.Χ. έως τον 4ο μεταχριστιανικό αιώνα.

Η γεωγραφία της περιοχής καθόρισε την τύχη της. Η θάλασσα επέτρεπε τη διακίνηση όχι μόνο εμπορευμάτων, αλλά και ιδεών, λατρειών και τεχνουργημάτων. Σε αυτό τον τόπο συγκρούστηκαν, αλλά και συμβίωσαν ειρηνικά και δημιουργικά, Έλληνες και λαοί ξένοι, που μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες και πίστευαν στους ίδιους θεούς ή σε διαφορετικούς. Τα αποτυπώματα όλων αυτών ανιχνεύονται στις αίθουσες του Μουσείου, είτε πρόκειται για το βασίλειο του Μιτάννι που «χάθηκε» νωρίς είτε για λαούς που οι χώρες τους βρέχονται μέχρι σήμερα από τη Μεσόγειο. Από τους αιγυπτιακούς σκαραβαίους-φυλαχτά και τους δημοφιλείς σφραγιδοκύλινδρους που βρέθηκαν στους μυκηναϊκούς τάφους έως τα ιταλικά ή ιταλικής τυπολογίας μακρά ξίφη από κυπριακό χαλκό, και από τα ταπεινά πήλινα ειδώλια με τα ξενικά χαρακτηριστικά έως τα εντυπωσιακά ψηφιδωτά δάπεδα δημόσιων και ιδιωτικών ρωμαϊκών κτηρίων και τα ιριδίζοντα γυάλινα αγγεία, όλα τα εκθέματα μεταφέρουν στον επισκέπτη του Μουσείου το μήνυμα ότι η Πάτρα και η δυτική Αχαΐα ήταν ανέκαθεν τόπος συνάντησης και γόνιμης συνύπαρξης λαών και πολιτισμών.

Οργανωμένοι οικισμοί και άσπη, νεκροταφεία, μια κυκλώπεια ακρόπολη και μια πολυπολιτισμική και ανεξίθρησκη πόλη πρόσφεραν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών πολύτιμα τεκμήρια της πορείας τους στον χρόνο. Αυτά τα ευρήματα, άλλοτε ταπεινά, άλλοτε πολυτελή, διαγράφουν την οικιστική εξέλιξη, τη διοικητική οργάνωση, την κοινωνική διαστρωμάτωση, τις λατρευτικές και ταφικές πρακτικές, τις τεχνικές του πολέμου, τις εμπορικές και πολιτιστικές επαφές της Πάτρας και της δυτικής Αχαΐας με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, αλλά και πέρα από αυτόν, σε Ανατολή και Δύση. Από τους Μυκηναίους άνακτες στην επανίδρυση της Αχαϊκής Συμπολιτείας, που θα άφηνε τα σημάδια της στον ελληνικό κόσμο, και μετά στην αυτοκρατορική διοίκηση των Ρωμαίων, η ιστορική πορεία της περιοχής σε όλες τις εκφάνσεις της, όπως ακριβώς βιώνεται από τον επισκέπτη του Μουσείου, επιχειρείται να γίνει αντιληπτή και από τον αναγνώστη, ειδικό ή μη, αυτού του βιβλίου.

Εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες στην οικογένεια Σπύρου Λάτση, τον διευθύνοντα σύμβουλο της LAMDA Development κ. Οδυσσέα Αθανασίου για την ουσιαστική συνδρομή του και την κ. Μαρία-Χριστίνα Γρίβα για τη συνεργασία. Από καρδιάς ευχαριστώ τον εμπνευστή της σειράς «Ο Κύκλος των Μουσείων» κ. Βαγγέλη Χρόνη για την τιμητική πρόταση της συγγραφής αυτού του τόμου, του οποίου υπήρξε ο πρώτος αναγνώστης. Με τις γνώσεις και την καλαισθησία που τον διακρίνουν, συνέβαλε καίρια στην εξαιρετική εικόνα του παρόντος έργου. Ευχαριστώ θερμά για τη συνεργασία την εμπειρότατη εκδότρια κ. Ειρήνη Λούβρου που με μεράκι επιμελήθηκε την παρούσα έκδοση, την κ. Ελίζα Κοκκίνη και τον κ. Νίκο Λαγό για τη σελιδοποίηση και την επεξεργασία των εικόνων, τον κ. Σωκράτη Μαυρομμάτη για τις φωτογραφίες του που «ζωντανεύουν» τα εκθέματα, τον κ. Παντελή Μπουκάλα για την τυπογραφική διόρθωση και την κ. Αλεξάνδρα Ντούμα για τη μετάφραση του έργου στην αγγλική γλώσσα.

Ευχαριστώ πολύ όλους τους συναδέλφους μου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών. Πορευτήκαμε αγαστά την τελευταία ενδεκαετία, ακολουθώντας μια στρατηγική εξωστρέφειας και στοχευμένων συνεργασιών, και καταφέραμε να εξελιχθεί το Μουσείο στον δυναμικότερο πολιτιστικό πυρήνα της πόλης. Τέλος, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον αγαπητό συνάδελφο αρχαιολόγο Γιάννη Μόσχο για τη βοήθεια που απλόχερα μου πρόσφερε σε όλη τη διάρκεια της συγγραφής, μαζί με τις γνώσεις και την κριτική ματιά του.

Εύχομαι η παρούσα καλαίσθητη έκδοση να συνεισφέρει στην προβολή του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών και κατ' επέκταση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Αχαΐας.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

Δρ Αρχαιολόγος

Διευθύντρια Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η δυτική Αχαΐα και η Πάτρα διαμέσου των αιώνων

Η Αχαΐα έλαβε το όνομά της από το ομώνυμο έθνος, που είχε γενάρχη τον Αχαιό, υιό του Ξούθου και της Κρεούσσης. Οι κάτοικοί της έφεραν περήφανα ένα από τα εθνωνύμια των ελληνικών φύλων, που ο Όμηρος τα χρησιμοποιούσε συμπεριληπτικά και συμπληρωματικά για όσους έλαβαν μέρος στην εκστρατεία της Τροίας. Οι Αχαιοί εγκαταστάθηκαν και έδωσαν το όνομά τους στην περιοχή, διωγμένοι από τους τόπους τους, την Αργολίδα και τη Λακωνία, στους οποίους είχαν εισβάλει οι Δωριείς. Κατά τον Στράβωνα, ολόκληρη η Αχαΐα τότε καλούνταν Ιωνία. Οι Ίωνες κάτοικοι, επήλυδες και αυτοί από την Αττική, είδαν τους πολyanδρους Αχαιούς να υπερισχύουν και εξαναγκάστηκαν να αναζητήσουν νέα πατρίδα, επιστρέφοντας στην Αττική και ιδρύοντας αποικίες στη Μικρά Ασία. Πριν όμως από τον πρώτο αποικισμό τους στην Πελοπόννησο και στον τόπο που είχαν ονομάσει Ιωνία, ολόκληρη η παράλια ζώνη μεταξύ Σικυώνας (δυτική Κορινθία) και Ηλείας λεγόταν Αιγιαλός ή Αιγιαλεία.

Αρκετοί αρχαίοι συγγραφείς επισημαίνουν την παλαιότατη αυτή ονομασία, η οποία καταγράφεται ως μεγα-τοπωνύμιο στον Κατάλογο των Νεών της *Ιλιάδας*, στα σχετιζόμενα με τις πόλεις της ανατολικής Αχαΐας μόνο, αφού ο Όμηρος «σιωπά» για τη χώρα των Πατρών και δυτικότερα. Η πρώτη γραπτή αναφορά του Αιγιαλού είναι ακόμα πιο παλιά. Απαντά δύο φορές σε μυκηναϊκές πινακίδες του Καδμείου, που χρονολογούνται από τα τέλη του 13ου αι. π.Χ. και βεβαιώνουν πως η λέξη ήταν οπωσδήποτε μυκηναϊκή, έστω και εάν δεν συνδεόταν με την περιοχή. Υπάρχει επομένως χρονική και λεκτική ορθότητα με όσα μυθολογικά διασώζει ο Πausanias, όταν αναφέρει ότι το όνομα Αιγιαλός δεν χάθηκε ολότελα στην ιωνική αποίκηση (στα μυκηναϊκά χρόνια), αλλά οι κάτοικοι ονομάζονταν Αιγιαλείς Ίωνες.

Ο περιηγητής δεν παραλείπει να σημειώσει, προσπερνώντας τη μυθολογία, πως πολλοί θεωρούσαν ότι το όνομα Αιγιαλός οφειλόταν στη φύση του τόπου, δηλαδή στο μεγάλο παράλιο μέτωπό του. Εκείνοι που το χρησιμοποιούσαν αναφέρονταν σε μια χώρα που την έβρεχε το κύμα και η αλμύρα της θάλασσας, που αχούσε η βοή της, όπως ανάλογα προσδιοριστικά μεταχειρίζεται τη λέξη ο Όμηρος στα έπη του (*Ιλιάς* Δ 422, *Οδύσσεια* χ 385). Ακόμα και η Αχαΐα προέρχεται από την ινδοευρωπαϊκή ρίζα *akw-* (αχ-, αξ-, ακ-), που χρησιμοποιείται στα ελληνικά, και όχι μόνο, για να υποδηλώσει το νερό. Πράγματι, η θάλασσα ήταν αυτή που καθόρισε τη μοίρα της περιοχής από τα προϊστορικά χρόνια. Όταν ο μυκηναϊκός κόσμος, στην αυγή του 12ου αι. π.Χ., άφησε πίσω του τις στάχτες των ανακτόρων, οι Μυκηναίοι της Αχαΐας έστρεψαν τα νώτα στο παρελθόν και είδαν διάφανα αυτό που απλωνόταν μπροστά τους. Ένας απέραντος θαλασσινός ορίζοντας, ελεύθερος πια από απαγορεύσεις, περιορισμούς και εξαιρέσεις, που ξεκινούσε από τις ακτές τους και τελείωνε εκεί που χανόταν ο ήλιος. Όσο έγερνε προς τη Δύση τόσο μεγάλωνε η σκιά των πλοίων που περνούσαν και χάνονταν, φάνταζαν τεράστια και

κατάφορτα με πλούτο, αλλά γρήγορα τυλίγονταν στο σκοτάδι. Σε αυτή την απέραντη προσοδοφόρα θάλασσα, που οι ίδιοι την έβλεπαν να μακραίνει προς τη Δύση, οι πλόες ξεκινούσαν από την πολύφερνη και ζηλευτή Ανατολή, από την οποία οι Αχαιοί έβρισκαν τρόπους για να πάρουν όσα αποζητούσαν.

Η θάλασσα όμως δεν άφηνε στους Αχαιούς τον πλούτο της, έπρεπε οι ίδιοι να διεκδικήσουν το μερίδιό τους, εκείνο που άξιζε ο τόπος τους. Για να το πετύχουν έκαναν κάτι αδιανόητο για την εποχή τους. Δεν είδαν ελεύθερο χώρο στις γνωστές ρότες των πλοίων, δεν καταπιάστηκαν με αυτές. Σκέφτηκαν και ενήργησαν παράδοξα. Ενώ ο αρχαίος κόσμος είχε για κέντρο του την Ανατολή, αυτοί μόνοι και πρώτοι στράφηκαν απολύτως συνειδητά προς τη Δύση, σταθερά και επίμονα, καθόλου ευκαιριακά. Δημιούργησαν σχέσεις εταιρικές και εμπορικές, στηριγμένες στην αμοιβαία εμπιστοσύνη, που συνέβαλαν καθοριστικά στη δημιουργία μιας κορύφωσης σε διάφορα επίπεδα, που η δυτική Αχαΐα ποτέ δεν είχε γνωρίσει στη μακραίωνη προϊστορία της. Απέκτησαν ως δώρα και εισήγαγαν κυρίως χάλκινα ιταλικά προϊόντα, αλλά πρωτίστως ενδιαφέρθηκαν για τη μεταφορά και την αφομοίωση νέας τεχνολογίας, με την οποία τα τοπικά εργαστήρια κατασκεύαζαν με κυπριακό χαλκό συγγενείς ιταλικούς τύπους και υβριδικά προϊόντα, που διαχύθηκαν στην τοπική κοινωνία και ενσωματώθηκαν στην καθημερινότητα, σε μια πρωτοφανή αλληλεπίδραση με την Ιταλική χερσόνησο. Αυτή ήταν η παλαιότερη σχέση της Αχαΐας με τη Δύση και διήρκεσε εντατικά έναν περίπου αιώνα, όσο περίπου και η ακμή της. Χρειάστηκε μία ολόκληρη χιλιετία, ως τα ρωμαϊκά χρόνια, για να αποκτήσει η περιοχή διαφορετικούς πια δρόμους προς την Ιταλία, που και πάλι οδήγησαν σε ακμή, τη δεύτερη και τελευταία στην αρχαιότητα.

Η αρχαία Πάτρα, στην ίδια ακριβώς θέση με τη σημερινή, υπήρξε στα ρωμαϊκά χρόνια ο φωτεινός αντικατοπτρισμός του ρωμαϊκού κόσμου της αντίπρωρης Αδριατικής ακτής, εκεί που ζούσαν αξιοζήλευτα οι ελεύθεροι πολίτες του κράτους και βρισκόταν η καρδιά της διοίκησης, που ύφαινε και άπλωνε τους ιστούς της μεγάλης αυτοκρατορίας. Για την Πάτρα δεν ήταν ο ιστός της αράχνης, που αιχμαλωτίζει, περιορίζει, δεσμεύει και είναι συνώνυμος του θανάτου. Ήταν ο ιστός των κυττάρων, που όλα μαζί λειτουργούν αρμονικά και συντονισμένα. Ο ιστός του караβιού, το κατάρτι που ύψωνε πανιά για να ταξιδέψει και να επιστρέψει με γεννήματα και σπέρματα στον τόπο, που καλωσόριζε όλα τα σκαριά καλύτερος από όσο τον άφησαν ή πίστευαν από μακριά ότι ήταν.

Η θάλασσα λειτουργούσε σαν καθρέφτης όπου η πόλη έβλεπε το είδωλό της να μεγαλώνει ως απρόσμενη πραγματικότητα, όπως οι ισάξιοι με τους θεούς αυτοκράτορες είχαν ορίσει, αν και παλαιότερα η ίδια, με τα ιδανικά της ανεξαρτησίας και τη δύναμη της Αχαϊκής Συμπολιτείας, προσπάθησε απεγνωσμένα να την αποτρέψει στην κρίσιμη και τελευταία μάχη της Κορίνθου. Φαινόταν τώρα καλοτάξιδη, ατάραχη και ήρεμη, πιο μικρή και πιο σύντομη στους πλόες της. Αυτή αχρήστευσε τα τείχη της, που αρκέστηκαν να κλείνουν προστατευτικά αλλά ίσως και περιοριστικά τους θεούς στην κορυφή της πόλης. Μαζί με τους ξένους και νεοφερμένους θεούς, που εγκαταστάθηκαν στο πολυσύχναστο λιμάνι της, βρήκαν θέση στο πάνθεον της πόλης και οι αυτοκράτορες θεοί, που ως άνθρωποι θεωρούσαν την πόλη δική τους και νοιάζονταν γι' αυτήν. Όλοι εφορούσαν και επικουρούσαν αφ' υψηλού και συγκαταβατικά τα έργα των ανθρώπων, υπακούοντας και στέργοντας στα νήματα που κινούσαν ως ελεύθεροι πολίτες σε έναν αλλαγμένο κόσμο, ορίζοντας οι ίδιοι τη μοίρα τους.

Πολυγωνικό υαλόφραγμα παραθύρου από πολυτελή αστική κατοικία της ρωμαϊκής πόλης των Πατρών. Ελεφαντοστέινα διάχωρα συγκρατούν το αδιαφανές γαλάζιο γυαλί. Το κεντρικό κυκλικό τμήμα καλύπτεται με φίλντισι. 2ος αι. μ.Χ.

Η θάλασσα έφερε την Πάτρα στα δικά της νερά, φώτισε την πόλη με τα χρώματα του ήλιου της Δύσης και παρέσυρε πέρα από τον εφικτό ορίζοντα τους τόπους των νεκρών και των μύθων, περιορίζοντας τα ταξίδια της φαντασίας σε νοητούς και άγνωστους τόπους. Της έδωσε μια καινούρια διάφανη και επίζηλη ταυτότητα, που άφηνε όμως να αχνοφαίνεται η παλιά πόλη ως ιδέα, ως διαχρονική επιρροή του ελληνιστικού της παρελθόντος, αλλού αμυδρά και κάποτε ξεκάθαρα. Το μικρό λιμάνι της φάνηκε τεράστιο, χωρούσε πια όλη τη Μεσόγειο, ανθρώπους, πολιτισμούς, θρησκείες. Στα στενά της πόλης, στην Αγορά, στα ιερά, στις γιορτές της, περιδιάβαινε ολόκληρος ο κόσμος, αφήνοντας τον πλούτο του σε εκείνους που έμαθαν γρήγορα να τον ελκύουν και να τον μαζεύουν και σε όλους καινούριες ιδέες, συμπεριφορές, συρμούς και ανεκτικότητα, προσδιορίζοντας έναν κοσμοπολίτικο περίγυρο που συνεπήρε και αγκάλιασε την πόλη.

Όλα αυτά σημάδεψαν το τέλος της αρχαιότητας της Πάτρας, ως η κατακλείδα που στερέωσε τους δόμους μιας μακραίωνης κορύφωσης, συνυφασμένης με χρονικές εξάρσεις ακμής και μεγάλης ύφεσης, γιατί η Πάτρα δεν είχε πάντοτε πολλές σελίδες στα βιβλία της προϊστορίας και της ιστορίας. Στάθηκε πάντως τυχερή και σώθηκαν πολλά από τη μυθολογία της στις φειδωλές για την πόλη γραπτές πηγές. Ακόμα περισσότερα προσφέρει συνεχώς η έρευνα της αρχαιολογίας, ώστε να σχηματίζουμε σήμερα μια αυξανόμενη σε πληροφορίες εικόνα, που αναμένουμε να μεγαλώσει ακόμα περισσότερο στις επόμενες γενιές.

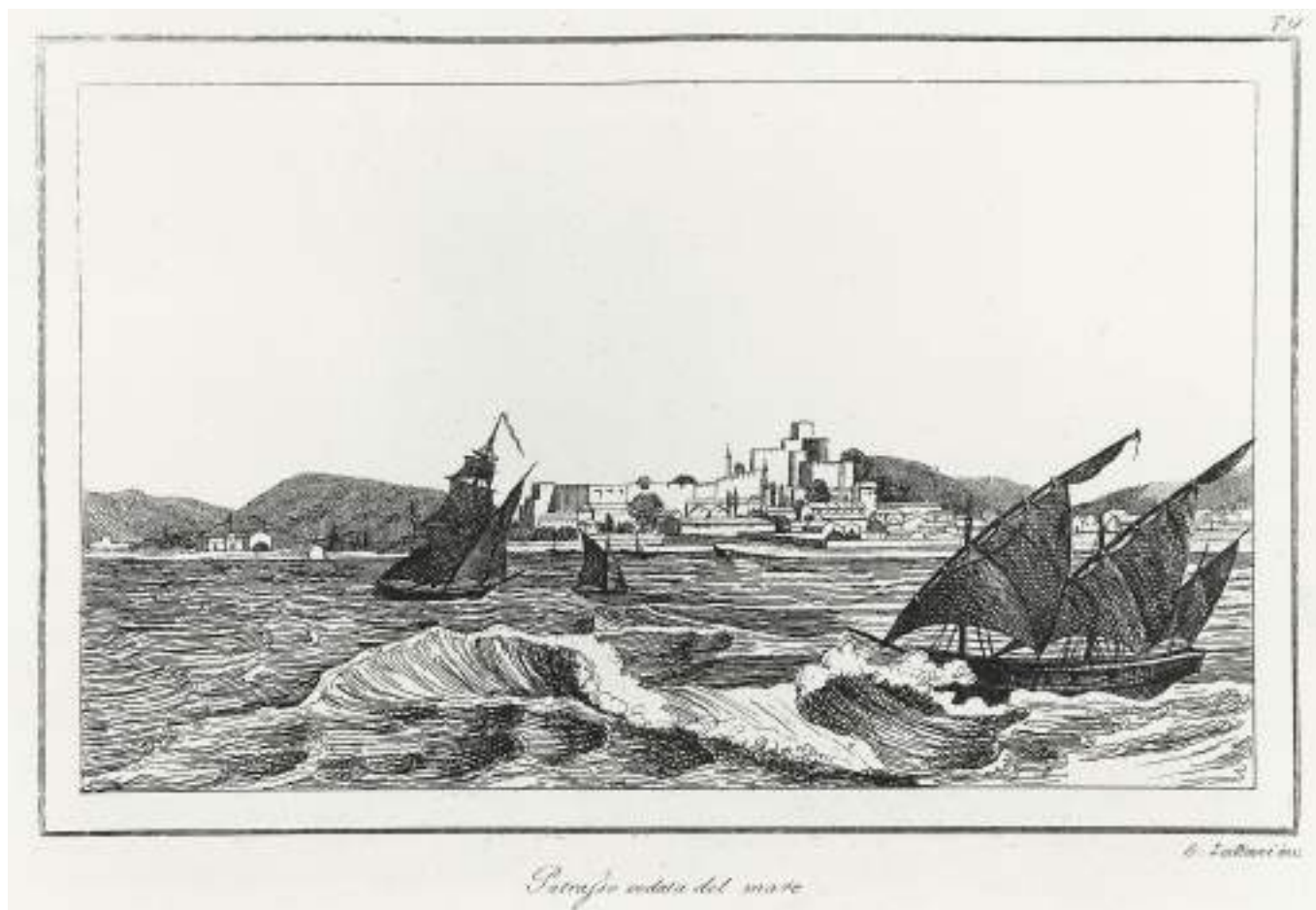

ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Η παλαιότερη παραίτηση για την ίδρυση Αρχαιολογικού Μουσείου στην Πάτρα διατυπώθηκε ήδη στην προεπαναστατική περίοδο και οφείλεται στον Γάλλο φιλέλληνα περιηγητή και για σύντομο χρονικό διάστημα πρόξενο στην πόλη, τον F. C. H. L. Rouqueville, που εντυπωσιάστηκε από τον μεγάλο αριθμό ορατών αρχαιοτήτων. Από την εποχή της οργάνωσης του ελληνικού κράτους και έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. καθοριστική υπήρξε για την τύχη των αρχαίων αυτών, όπως και εκείνων που έρχονταν κατά καιρούς στο φως, η απουσία όχι μόνο Αρχαιολογικού Μουσείου, αλλά έστω κάποιου κρατικά οργανωμένου και προστατευόμενου χώρου συγκέντρωσης και αποθήκευσης.

Το πλήθος των αναφορών για την ύπαρξη σημαντικών αρχαιοτήτων στην Πάτρα και την Αχαΐα γενικότερα σε περιηγητικά κείμενα, όπως του F. C. H. L. Rouqueville και άλλων ήδη από τον 15ο αι., είχαν κάνει γνωστή την περιοχή και αύξησαν το ενδιαφέρον μεγάλων ιδρυμάτων της αλλοδαπής για τον εμπλουτισμό των συλλογών τους. Για όλους τους παραπάνω λόγους ενθαρρύνθηκε η αρχαιοκαπηλία και δημιουργήθηκαν οι συνθήκες αδιαφανών διαδρομών διακίνησης αρχαιοτήτων προς το εξωτερικό, με την αξιοποίηση και του αναπτυσσόμενου λιμένα της πόλης, μέσω του πλήθους και της συχνότητας των ναυτικών δρομολογίων προς τα ευρωπαϊκά λιμάνια της Μεσογείου, τη Μεγάλη Βρετανία και έως τη μακρινή πλευρά του Ατλαντικού. Παράλληλα, συγκροτήθηκαν λαθραία και εν κρυπτώ τοπικές «συλλογές» αρχαιοτήτων, ακόμα και από επιφανείς πολίτες, που εκ των υστέρων δήλωναν φιλόχρηστοι, ενώ, όπως αποδεικνυόταν στις δικαστικές αίθουσες, είχαν ως κίνητρο τη διάθεσή τους και το κέρδος. Δεν έλειψε και η αυτοκτονία σε μία των περιπτώσεων, κάτω από το βάρος της τοπικής κατακραυγής.

Χαρακτηριστική για το πρώιμο εμπόριο αρχαιοτήτων από την περιοχή είναι η περίπτωση ρωμαϊκής αναθηματικής επιγραφής, που είχε εντοπίσει και καταγράψει ο F. C. H. L. Rouqueville στον χώρο της αρχαίας Αγοράς της Πάτρας. Αποσπάστηκε και φορτώθηκε το 1828 σε αγγλικό πολεμικό πλοίο που συμμετείχε στη Ναυμαχία του Ναβαρίνου, παρά την παράσταση και αντίδραση του τοπικού έκτακτου επιτρόπου του Καποδίστρια. Το Βρετανικό Μουσείο την απέκτησε από το εμπόριο το 1880. Τέσσερα χρόνια ενωρίτερα είχε προβεί στην αγορά ενός σπουδαίου χάλκινου γλυπτού από την Πάτρα, του εμβληματικού για τη συλλογή του Μαρσύα. Είχε ανασυρθεί το 1874 κατά τη διάρκεια δημοτικών εργασιών κατασκευής της υδατοδεξαμενής στα όρια του Κάστρου. Το άγαλμα έγινε αμέσως πρωτοσέλιδο στον τοπικό και τον αθηναϊκό Τύπο και ασφαλίστηκε προσωρινά σε χώρο του Δήμου. Πολύ σύντομα εστάλη στην Αθήνα για να συντηρηθεί, όπως ειπώθηκε αργότερα, χωρίς να είναι βέβαιο πως αυτή ήταν

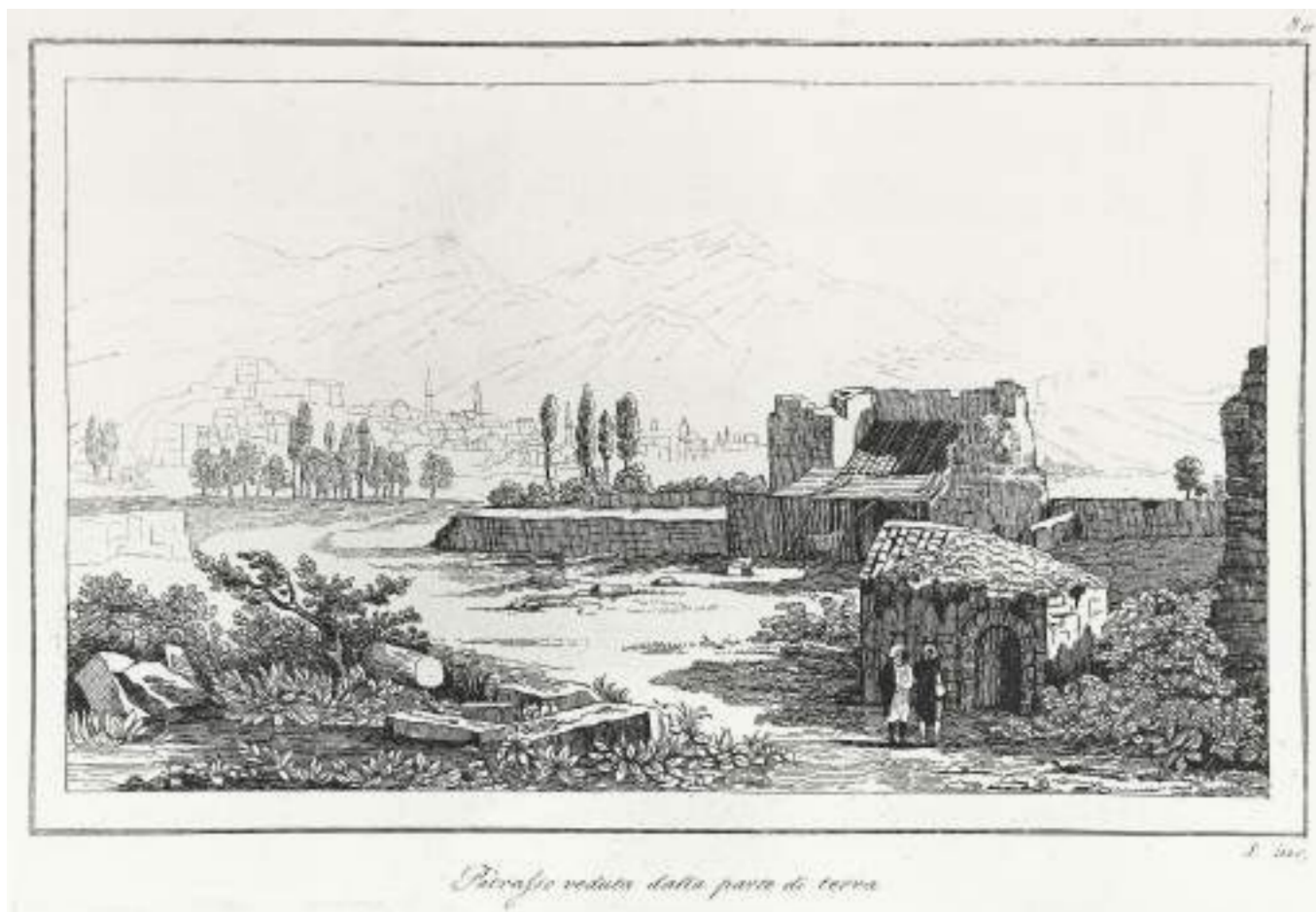

Άποψη της Πάτρας από τη θάλασσα, λιθογραφία, 1836.

η αληθινή διαδρομή του αρχαίου. Κατέληξε σε παρισινό οίκο που συναλλασσόταν συστηματικά με το Βρετανικό Μουσείο, αφήνοντας πίσω του ένα τοπικό δικαστικό και πολιτικό σκάνδαλο που διήρκεσε είκοσι χρόνια, όσο και η εμπλοκή των πρωταίτιων με τον Δήμο.

Όλο αυτό το μακρύ χρονικό διάστημα η συγκέντρωση των αρχαίων γινόταν προσωρινά σε σχολεία, σε δημοτικούς χώρους, σε άλλα δημόσια καταστήματα, αλλά και σε ξενοδοχεία επί πληρωμή ή και σε ενοικιασμένα ιδιωτικά οικήματα, ορισμένα δε μεταφέρονταν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις που εντοπίζονταν μεγάλα αγάλματα και αλυσοδένονταν σε κολόνες των στεγασμένων πεζοδρομίων και σε δημόσια θέα. Η πολιτεία, πάντως, αποφάσισε το 1932 να ιδρύσει το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο στην Πάτρα. Θα ήταν περιφερειακό και θα ονομαζόταν Αρχαιολογικό Μουσείο Δυτικής Ελλάδος, στεγάζοντας και εκθέματα από την Ηλεία και την Αιτωλοακαρνανία. Η προσπάθεια ναυάγησε μετά την εκπόνηση των σχεδίων του Μουσείου, κυρίως γιατί ο Δήμος Πατρέων αρνήθηκε να παραχωρήσει το υπεσχημένο οικόπεδο.

Δύο χρόνια αργότερα η συγκυρία ενός τμηματικά κληροδοτούμενου στον Δήμο διώροφου κεντρικού οικήματος του ευεργέτη της πόλης σταφιδεμπόρου Ι. Καραμανδάνη άνοιξε τον δρόμο για τη δημιουργία ενός μικρού Αρχαιολογικού Μουσείου, που λειτούργησε εκεί κατά περιόδους έως το 2007. Αρχικά παραχωρήθηκε ένα δωμάτιο του ισογείου, με το υπόλοιπο κτήριο να παραμένει ως το 1942 σε ιδιώτη διαχειριστή, που είχε εκμισθώσει το υπόγειο στο ελληνικό κράτος προκειμένου να συγκροτηθεί

Αποψη της Πάτρας από την ξηρά, λιθογραφία, 1836.

η πρώτη οργανωμένη αποθήκη αρχαιοτήτων. Η έκθεση περιέλαβε στον διαθέσιμο χώρο του ισογείου ορισμένες μόνο σημαντικές αρχαιότητες και άνοιξε στο κοινό προπολεμικά. Την 28η Οκτωβρίου 1940 η Πάτρα βομβαρδίστηκε από τους Ιταλούς, με κάποια από τα τυφλά πλήγματα να απέχουν μερικές δεκάδες μέτρα από το κτήριο του Μουσείου, που διέκοψε αμέσως τη λειτουργία του. Οι εκτεθειμένες αρχαιότητες, λίγα γλυπτά και ένα ψηφιδωτό δάπεδο, καλύφθηκαν με σάκους άμμου. Αργότερα το οίκημα επιτάχθηκε για μερικούς μήνες από τους Γερμανούς κατακτητές, χωρίς να υπάρξουν απώλειες στις συλλογές του, και η έκθεση επαναλειτούργησε μετά την απελευθέρωση.

Παρά την επιθυμία του δωρητή για την ίδρυση του Μουσείου με τη διάθεση της διαχείρισης ολόκληρου του κτηρίου στο κράτος, ο Δήμος της Πάτρας, ως ο άμεσος αποδέκτης και κύριος του κληροδοτήματος, κατέλαβε στη διάρκεια της Κατοχής τους υπόλοιπους χώρους του και ακολούθως εγκατέστησε εκεί τη Δημοτική Βιβλιοθήκη. Αποχώρησε μόλις το 1956, για να ξεκινήσουν αμέσως εργασίες αποκατάστασης. Από το 1965 λειτούργησε σε δωμάτιο του ισογείου και σε τμήμα του ορόφου η πρώτη συστηματική έκθεση αρχαιοτήτων, που περιέλαβε και μικροαντικείμενα σε ειδικά κατασκευασμένες προθήκες. Ακολούθησε ριζική αναμόρφωση και εμπλουτισμός των εκθεμάτων από το 1980 έως το 1983, ενώ το 1985 η έκθεση απομακρύνθηκε από τον όροφο και κατέλαβε τους δύο μεγάλους χώρους του ισογείου και την είσοδο, που διαρρυθμίστηκαν σε πέντε συνολικά επικοινωνούντα δωμάτια με ισάριθμες εκθεσιακές ενότητες, συμβάλλοντας στην ενιαία και αναπόσπαστη περιήγηση του επισκέπτη.

Το Μουσείο στο κέντρο της πόλης λειτουργούσε πλέον σε ένα καταπονημένο στατικά, εκλεκτικιστικό - νεοκλασικό κτήριο, που είχε κατασκευαστεί στις αρχές του 20ού αι. και που ήταν αναγκαία η εκ βάθρων συντήρησή του από το ελληνικό Δημόσιο, ενώ ανήκε ιδιοκτησιακά στον Δήμο. Παράλληλα, δεν ανταποκρινόταν για πολλούς λόγους στις μεταβαλλόμενες και εξελισσόμενες μουσειολογικές επιταγές και κυρίως αδυνατούσε, λόγω του μικρού διαθέσιμου χώρου, να συμπεριλάβει και να σκιαγραφήσει στους επισκέπτες του, έστω και συνοπτικά, τη σπουδαία ιστορία των αρχαίων χρόνων της Πάτρας και της ευρύτερης περιοχής. Μερικές ηχηρές και μεγαλεπήβολες προσπάθειες για την ίδρυση ενός σύγχρονου Μουσείου στη δεκαετία του 1970 αποδείχθηκαν ανεπαρκείς, κυρίως γιατί ορισμένοι αδυνατούσαν να κατανοήσουν τη σημασία της ίδρυσής του. Συγκεκριμένα, ο Δήμος της Πάτρας παραχώρησε το 1972 για τον σκοπό αυτό το ιστορικό κτήριο του Παλαιού Δημοτικού Νοσοκομείου, σε σχέδια του Θ. Χάνσεν, στην Άνω Πόλη και σε επαφή σχεδόν με το Κάστρο. Το 1980 το Δημοτικό Συμβούλιο αναίρεσε την παραχώρηση με το συνοπτικό πλειοψηφικό σκεπτικό ότι το Μουσείο είναι ένας νεκρός χώρος που δεν τον χρειάζεται η πόλη, καθιστώντας σαφές ότι κάθε περαιτέρω προσπάθεια ίδρυσης ενός σύγχρονου Μουσείου έπρεπε να απεμπλακεί από την αναζήτηση κάποιου παλαιού δημοτικού κτηρίου, άποψη και επιδίωξη που είχαν κυριαρχήσει επί σειρά ετών.

Καθοριστική στην αλλαγή στάσης, δηλαδή του προσανατολισμού προς την ανέγερση εκ θεμελίων ενός μεγάλου και σύγχρονου Μουσείου, υπήρξε το αμέσως επόμενο διάστημα η εξασφάλιση ιδιαίτερα προνομιακής έκτασης 35 στρεμμάτων στη βόρεια είσοδο της πόλης, που ανήκε έως τότε στη δημόσια Γεωργική Σχολή. Αμέσως σχεδόν (1991) προκηρύχθηκε πανελλήνιος αρχιτεκτονικός διαγωνισμός και επιλέχθηκε το σχέδιο κατασκευής του Αρχαιολογικού Μουσείου, που θα είχε έκταση 8.500 τ.μ., αλλά ενώ είχαν όλα δρομολογηθεί για την έναρξη των εργασιών, οι διαδικασίες πάγωσαν και το έργο ματαιώθηκε μετά από λίγα χρόνια.

Απολύτως σημαντική στη συνέχεια ήταν η ένταξη της ανέγερσης του Αρχαιολογικού Μουσείου και της οργάνωσης της έκθεσης στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, που προέβλεπε εξ ορισμού συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα ολοκλήρωσης. Σύντομα ακολούθησε η προκήρυξη νέου αρχιτεκτονικού διαγωνισμού με καθορισμένες εκθεσιακές προδιαγραφές. Προκρίθηκαν τα σχέδια του αρχιτέκτονα Θεοφάνη Μπομποτίη (Bobotis + Bobotis Architects) και οι προεργασίες κατασκευής ξεκίνησαν με ταχείς ρυθμούς το 2005, με την πολύ αισιόδοξη πρόθεση να παραδοθεί στο τέλος της επόμενης χρονιάς, ενόψει και της ανακήρυξης της Πάτρας ως Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης το 2006. Οι κτηριακές εγκαταστάσεις ολοκληρώθηκαν και παραδόθηκαν τελικά το 2008. Η έκθεση εγκαινιάστηκε στο μεγαλύτερο τμήμα της στις 24 Ιουλίου 2009 και παραδόθηκε ολόκληρη στο κοινό δύο χρόνια αργότερα.

Το κτήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών έχει συνολικό εμβαδόν 5.977 τ.μ., με τους εκθεσιακούς χώρους να καταλαμβάνουν 2.600 τ.μ. Εξωτερικά παρουσιάζει λιτή και αναγνωρίσιμη όψη, με τη δική του ξεχωριστή φουτουριστική ταυτότητα να παραμένει μοναδική στο ύψος της πόλης και να λειτουργεί ως τοπόσημο. Συνίσταται από την τεθλασμένη ανάπτυξη παραλληλεπίπεδων ασύμμετρων όγκων, που φαινομενικά είναι άτακτα τοποθετημένοι αλλά συνδέονται ευρηματικά σε ένα ομοιογενές

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών.

σύνολο. Παράλληλα, διατηρούν μια παρατακτική διάταξη, κατάλληλη ταυτόχρονα για να διασπά και να καθιστά αισθητικά προσιτά τα μεγάλα απαιτούμενα πρίσματα.

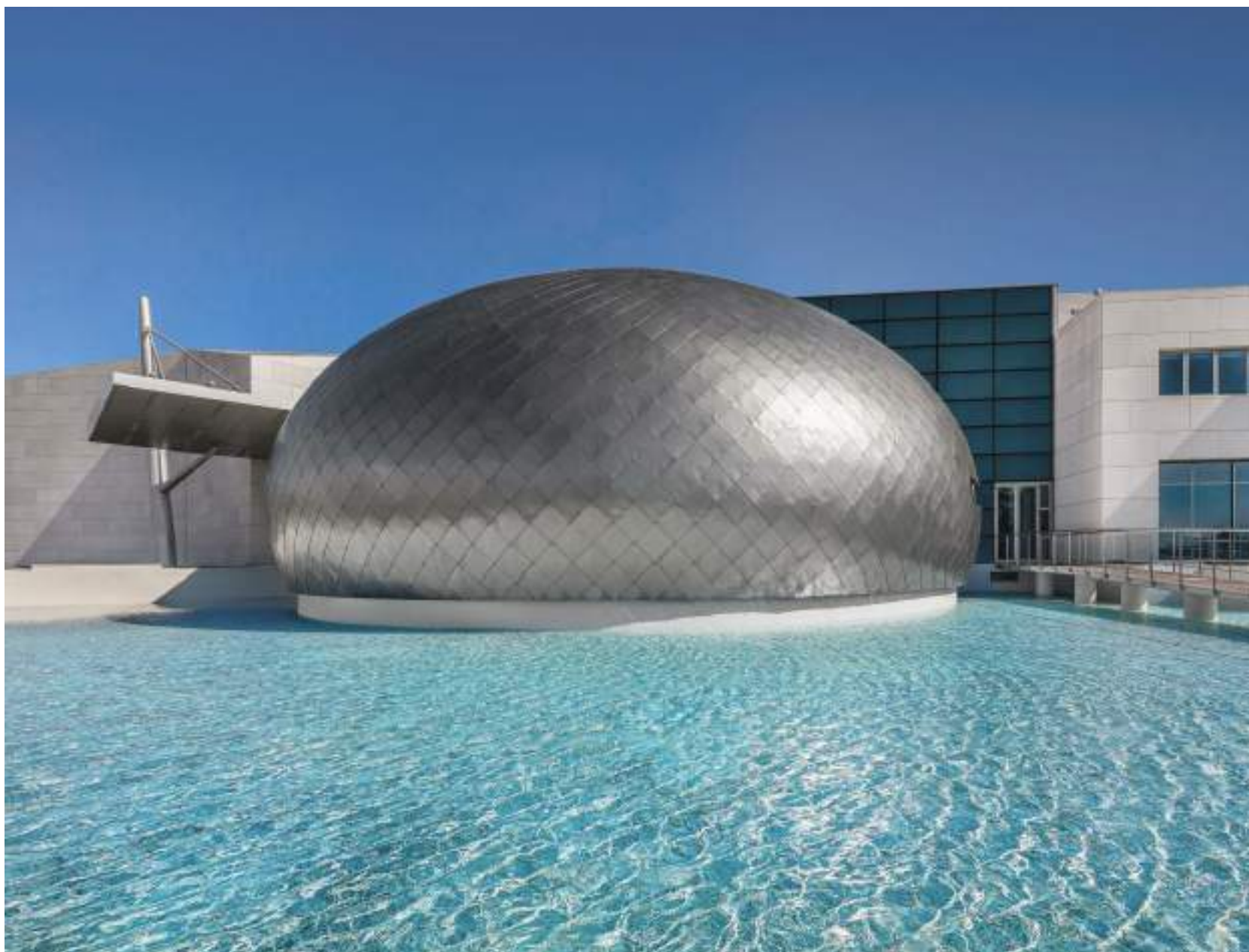
Οι αντιθέσεις και τα ενοποιητικά στοιχεία δημιουργούν πολλαπλούς διαφορετικούς άξονες στο συγκρότημα, που διαλύονται στην πρόσοψη με μια πρωτότυπα απροσδόκητη για το υπόλοιπο σύνολο προεξέχουσα ελλειψοειδή κατασκευή. Αυτή συνέχεται με την κεντρική είσοδο και κατ' επέκταση με τον επισκέπτη και καθρεφτίζεται σε ειδικά κατασκευασμένη υπαίθρια δεξαμενή, που παραπέμπει στο θαλάσσιο περιβάλλον της πόλης. Η καθοριστική αυτή λεπτομέρεια ενώνει ευφυώς, όσο και συμβολικά, ολόκληρο το αρχιτεκτονικό κέλυφος με το περιεχόμενό του, προοιωνιζόμενη τα αναδυόμενα χαρακτηριστικά των εκθεμάτων, που οφείλονται στην ευεργετική και καταλυτική διαχρονική επίδραση της θάλασσας στη ζωή των κατοίκων και στους πολιτισμούς που ανέπτυξαν. Αλλά και η οπίσθια μακρά πλευρά του Μουσείου σχεδιάστηκε ώστε να δύναται να αποτελεί προέκταση της λειτουργίας του με την αξιοποίηση του υπαίθριου χώρου. Οι λοξές εδώ μακρές πλευρές δύο πρισματικών όγκων συγκλίνουν προς το κεντρικό τμήμα και οριοθετούν ανοιχτή στον ουρανό εσοχή, που προσομοιάζει με θεατρικό χώρο, κατάλληλο για πολιτιστικές θερινές εκδηλώσεις.

Η πρόσβαση μέσω της κεντρικής εισόδου οδηγεί στον εντυπωσιακό εσωτερικό αίθριο χώρο, που καταλαμβάνει ολόκληρο το ύψος του κτηρίου και είναι γυάλινη, διάφανη δηλαδή και οικεία, φροντίζοντας να φανερώσει αμέσως πως δεν έχει τίποτα να κρύψει. Την είσοδο την προστατεύει ένα υψηλό μεταλλικό στέγαστρο, μετέωρο αρχιτεκτονικά, αλλά αναρτημένο σε μια στέρη αισθητικά κυλινδρική δοκό. Η ξεχωριστή αυτή κατασκευή με τα αναρτήματά της παραπέμπει σε κατάρτι με ιστίο, συνδεόμενη έτσι με το υδάτινο στοιχείο της παρακείμενης δεξαμενής και μετατρέποντας τον επισκέπτη που περνά το κατώφλι του Μουσείου σε ταξιδιώτη στον χρόνο, σε μέτοχο του αρχαίου πολιτισμού της περιοχής.

Η εξέχουσα από το κτήριο ελλειψοειδής θόλος είναι επενδυμένη με φύλλα ψευδαργύρου και στα πλευρά με ξυλεία κέδρου, που με τη σανιδωτή τοποθέτηση, τις καμπυλότητες και τον χρωματισμό παραπέμπει σε καρίνα πλοίου. Ο αντικατοπτρισμός στη δεξαμενή επιτείνεται από το φως που αντανakλάται στο υλικό της θόλου, προσδιορίζοντας το σύνολο ως βασικό εξωτερικό αρχιτεκτονικό γνώρισμα. Στο εσωτερικό της φιλοξενεί ένα μικρό και πλήρως εξοπλισμένο σύγχρονο αμφιθέατρο/συνεδριακό κέντρο 120 θέσεων, αίθουσα εκπαιδευτικών προγραμμάτων και στον όροφο μία αίθουσα πολυμέσων και ψηφιακής πληροφορίας. Αφορούν ποικίλες καίριες δράσεις που είναι συνυφασμένες με την παιδεία, την εκπαίδευση, τις νέες τεχνολογίες, τον πλουραλισμό, την αλληλεπίδραση και γενικά τη γνώση και τον πολιτισμό, καθιστώντας εφικτή την επίδιωξη κάθε σύγχρονου Μουσείου, το άνοιγμα στην κοινωνία.

Στο εσωτερικό του Μουσείου ένας άκρως λειτουργικός διαμήκης κεντρικός διάδρομος συνδέει όλους τους χώρους, διαχωρίζει αλλά και ενοποιεί με ανοίγματα τις τρεις μεγάλες αίθουσες των εκθεμάτων και δημιουργεί άνετη πρόσβαση στους χώρους των υπόλοιπων δραστηριοτήτων. Είναι η κεντρική αρτηρία του Αρχαιολογικού Μουσείου και ταυτόχρονα η περιοχή όπου ο επισκέπτης απομονώνεται διερχόμενος από τις αίθουσες, τροφοδοτώντας τη σκέψη του με τις εικόνες που προσέλαβε, όντας σε έναν λευκό, απέριττο χώρο. Ο ισόγειος διάδρομος καταλήγει στην Αίθουσα Περιοδικών Εκθέσεων, που καλύπτει ενιαία έκταση 200 τ.μ. Ο πλούτος των ποικίλων συλλογών δίνει τη δυνατότητα για περιοδικές εκθέσεις αρχαιολογικού περιεχομένου, ενώ και οι εκθέσεις εικαστικών τεχνών, που πραγματοποιούνται ανελλιπώς, καλύπτουν τις αναζητήσεις του επισκέπτη και αυξάνουν τους λόγους για την προσέγγιση του Μουσείου. Στο ύψος του ορόφου του αιθρίου διέρχεται εναέρια γέφυρα που οδεύει επάνω από τον ισόγειο διάδρομο, κατά το τμήμα που διαχωρίζει τις δύο μεγαλύτερες αίθουσες εκθεμάτων. Από εδώ είναι δυνατή η γρήγορη θέαση των εν λόγω αιθουσών και μάλιστα από ύψος, προσφέροντας έναν διαφορετικό και μοναδικό εποπτικό τρόπο, ιδιαίτερα των ψηφιδωτών δαπέδων.

Η μόνιμη έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου της Πάτρας περιλαμβάνει εκθέματα από την πόλη της Πάτρας και τη δυτική Αχαΐα και στοχεύει στην ανασύνθεση της ιστορικής μνήμης με έναν πρωτότυπο τρόπο, καθώς είναι διαρθρωμένη σε τρεις μεγάλες θεματικές ενότητες, που καταλαμβάνουν τις ισάριθμες ευρύχωρες αίθουσες, του Ιδιωτικού Βίου, του Δημόσιου και της Νεκρόπολης. Η επιλογή και η θέση των εκθεμάτων δημιουργούν πλήθος μικρών και μεγάλων επιμέρους κύκλων, που ζωντανεύουν το ιστορικό παρελθόν από την Προϊστορική εποχή (3η χιλιετία π.Χ.) έως τους

Η ελλειψοειδής θόλος και η υδατοδεξαμενή του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών.

ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους (4ος αι. μ.Χ.). Η τοποθέτηση των εκθεμάτων δεν ακολουθεί μια αναμενόμενη διαχρονική πορεία, αντίθετα αυτή εμφανίζεται ξέχωρα μέσα σε κάθε θεματικό κύκλο, επιτρέποντας στον επισκέπτη να κατανοεί καλύτερα την επιμέρους εξέλιξή του.

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών διοργανώνει ειδικά σχεδιασμένα και πρωτότυπα εκπαιδευτικά προγράμματα και δράσεις, που σχετίζονται με τη θεματική ποικιλία της συλλογής του, με τεράστια απήχηση στις σχολικές μονάδες. Πραγματοποιεί διαλέξεις και σεμινάρια, βραδιές λογοτεχνίας, ποίησης και κινηματογράφου, θεατρικές παραστάσεις, συναυλίες και καλλιτεχνικά δρώμενα, ειδικευμένες ξεναγήσεις στο πλαίσιο επιστημονικών θεματικών εκδηλώσεων που άπτονται των συλλογών του και ειδικά αφιερώματα σε πρόσωπα του πνεύματος και του πολιτισμού, ώστε το Μουσείο να αποτελεί ένα πολιτιστικό κέντρο συντονισμένο με τον παλμό της πόλης.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Η δυτική Αχαΐα παρουσιάζει ένα ανομοιογενές όσο και ενδιαφέρον γεωγραφικό και γεωμορφολογικό ανάγλυφο, με διαφορετικές από περιοχή σε περιοχή σταθερές συνθήκες, που είναι αναμενόμενο να επέδρασαν στη διαμόρφωση της αρχαίας τοπογραφίας και να καθόρισαν με διαφορετικό τρόπο τις δράσεις των ανθρώπων και την οργάνωση των κοινωνιών τους. Το ίδιο το περιβάλλον είχε διαχρονικά διαφορετική αξία στην προσέλκυση ανθρώπινων ομάδων, όπως εν προκειμένω στα παλαιολιθικά χρόνια και για την αναζήτηση τροφής, σε μια πλούσια χλωρίδα και πανίδα, που περιελάμβανε ακόμα και ελέφαντες. Η ανθρώπινη παρουσία από αυτή τη μακρά περίοδο είναι διαπιστωμένη στην πεδινή λεκάνη της Δύμης και τη χώρα των Πατρέων, κυρίως σε χώρους επιτόπιας κατασκευής λίθινων εργαλείων. Ωστόσο, στη θέση Μαύρη Μύτη, στην παραλία της Λακκόπετρας, μια κατεστραμμένη θέση με πολύ μεγάλο αριθμό λίθινων εργαλείων ταυτίστηκε με υπαίθριο καταυλισμό της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου, που είναι ο μοναδικός γνωστός από τον ελλαδικό χώρο. Με την ίδρυση των πρώτων νεολιθικών εγκαταστάσεων και την εμφάνιση των οργανωμένων πρωτοελλαδικών οικισμών, η περιοχή παρουσιάζεται επαρκώς και αδιάκοπα κατοικημένη, χωρίς οι ανασκαφές να προσφέρουν πάντοτε μια αντιπροσωπευτική εικόνα για όλες τις περιόδους, ενώ πολλά καθοριστικά ζητήματα περιμένουν αξιόπιστες απαντήσεις για να παραμερίσουν τις υποθέσεις.

Οι Αχαιοί κατάφεραν να αφήσουν ισχυρό τοπικό πολιτισμικό αποτύπωμα και να γνωρίσουν μεγάλες περιόδους ακμής, στη Μυκηναϊκή και ιδίως στη Μεταανακτορική περίοδο (περίπου 1200/1190-1060/1040 π.Χ.), τα προχωρημένα ελληνιστικά χρόνια (3ος-2ος αι. π.Χ.) και τη Ρωμαϊκή περίοδο, από τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. και έπειτα. Το αποτέλεσμα οφείλεται στην ετοιμότητα των κατοίκων να αξιοποιήσουν και να συγκεράσουν, αφενός τη στρατηγική θέση της περιοχής –που της προσέδιδαν η γεωγραφία και ο θαλάσσιος παράγοντας– και αφετέρου τις γενικότερες ευνοϊκές ιστορικές περιστάσεις, που επικράτησαν στις συγκεκριμένες περιόδους. Ακόμα και με πρωτοποριακούς τρόπους εκμεταλλεύτηκαν ενεργά και στο έπακρο όλες τις ευκαιρίες που εμφανίστηκαν και έγιναν γρήγορα δραστήριοι έμποροι, ναυτικοί, παραγωγοί πλεοναζόντων αγαθών, βιοτέχνες –ακόμα και ξενότροπων υβριδικών προϊόντων–, κοινωνοί νέων τεχνολογιών, καταναλωτές εξωτικών εμπορευμάτων, μεταποιητές πρώτων υλών, καταδεκτικοί πολίτες του κόσμου τους, με επαφές και αλληλεπίδραση με πολιτισμούς από την Ανατολή έως την κεντρική Μεσόγειο.

Το ακρωτήριο του Αράξου, στην είσοδο του Πατραϊκού κόλπου, μοιάζει με την πλήρη πολυταξιδεμένου πλοίου και αποτυπώνει διαχρονικά πολλά από τα ουσιώδη χαρακτηριστικά των Αχαιών και των συγκυριών που αναφέρθηκαν. Έλεγχε τους θαλάσσιους δρόμους του Ιονίου και τα ταξίδια προς τη Δύση, ενώ κατείχε μια μεγάλη, εύφορη, όσο και επίζηλη πεδινή ζώνη, που λειτουργούσε ως σταθερός παράγοντας αυτάρκειας και ευμάρειας. Επάνω από τα κατάλοιπα μιας περιορισμένης εγκατάστασης της Ύστερης Νεολιθικής περιόδου, ο λόφος φιλοξένησε έναν σπουδαίο και εκτεταμένο πρωτοελλαδικό οικισμό, που τον διαδέχθηκαν, όχι χωρίς διακοπή, άλλοι από όλες τις φάσεις της Μέσης Εποχής του Χαλκού. Η σημαντική ανακτορική μυκηναϊκή εγκατάσταση που ακολούθησε (14ος-13ος αι. π.Χ.), κατέληξε στα τέλη του 13ου αι. σε ένα κυκλώπειο οχυρό, το μοναδικό στη δυτική Ελλάδα. Αν και δεν αποτέλεσε την έδρα του Μυκηναίου άνακτα που παράγγειλε το μεγάλο έργο, σύντομα καταστράφηκε από φωτιά, σηματοδοτώντας και στην Αχαΐα το τέλος της Ανακτορικής περιόδου. Το οχυρό οργανώθηκε αμέσως και χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη Μεταανακτορική περίοδο, ενώ η κλασική πόλη της αρχαίας Δύμης, με ορισμένες παρεμβάσεις και μετατροπές, το αξιοποίησε ως προκεχωρημένο φυλάκιο, που με βάση τις γραπτές πηγές το ταυτίζουμε ασφαλώς με το Τείχος των Δυμαίων.

Αυτή είναι μία μόνο από τις δεκάδες σπουδαίες μυκηναϊκές εγκαταστάσεις της περιοχής, οι οποίες φαίνεται πως άφησαν ισχυρό απόηχο στους ιστορικούς χρόνους, κρίνοντας από την εύστοχη, όσο και με πολιτική υπόσταση αναφορά του Στράβωνα αιώνες αργότερα, ότι οι Ίωνες κατοικούσαν στην Αχαΐα «κωμηδόν», δηλαδή σε διάσπαρτους οικισμούς και μάλιστα σε κοντινή μεταξύ τους απόσταση, όπως προκύπτει από τις ανασκαφές. Τους γνωρίζουμε σήμερα κυρίως από την έρευνα των πλούσιων νεκροταφείων τους, με το καλύτερα ερευνημένο να βρίσκεται στην περιοχή της Βούντενης, μακρινό προάστιο των Πατρών. Πρόκειται για ένα τεράστιο νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων, από τους οποίους έχουν ερευνηθεί 78, με μεγάλη ποικιλία αρχιτεκτονικών στοιχείων, μεταξύ των οποίων ορισμένοι με πλουσιότατα κτερίσματα σημαντικών ταφών της Ανακτορικής και της Μεταανακτορικής περιόδου, που προσφέρουν πολύτιμες ειδήσεις για την πολιτική, στρατιωτική και κοινωνική οργάνωση. Παρακολουθήθηκαν, επίσης, τα ταφικά έθιμα σε μια μακρά περίοδο πέντε περίπου αιώνων, οι οποίες πλεονεκτούν διαχρονικά σχέσεις με τον υπόλοιπο γνωστό κόσμο, ενώ πολυσήμαντη ήταν η διαπίστωση της ύπαρξης ενός τοπικού εργαστηρίου κεραμικής, που δραστηριοποιήθηκε έντονα πριν από τα μέσα του 12ου αι. π.Χ. και μετά, επηρεάζοντας την κεραμική ολόκληρης της περιοχής.

Αξιόλογα μυκηναϊκά νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων στην ευρύτερη περιοχή των Πατρών έχουν ερευνηθεί μεταξύ άλλων στην Αχαΐα Κλάους, ο οικισμός του οποίου ανασκάπτεται στον γειτονικό λόφο της Μυγδαλιάς, σε πέντε διαφορετικές θέσεις στην περιφέρεια της Κρήνης, σε τέσσερις ακόμα στην περιοχή της Θέας - Καλλιθέας - Παυλοκάστρου, καθώς και στη Χαλανδρίτσα, όπου στη θέση Σταυρός βρίσκεται η καλύτερα ερευνημένη μυκηναϊκή εγκατάσταση στην Αχαΐα. Στην περιοχή της Δύμης μυκηναϊκά νεκροταφεία με πλούσια ευρήματα έχουν ερευνηθεί στο Καγκάδι, τα Σπαλιαραίικα, τη Μιτόπολη και το Ελαιοχώρι, όπου υπήρχε στον ίδιο χώρο παλαιότερο νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων από τις αρχές της Πρωτοελλαδικής περιόδου, το μοναδικό σε όλη την Αχαΐα. Το προϊστορικό

νεκροταφείο των Πορτών στην ορεινή Δυμαία χώρα, σε μια εξόχως στρατηγική θέση, παρουσιάζει μοναδική για την Αχαΐα ποικιλία ταφικής αρχιτεκτονικής και ταφικών εθίμων. Υπάρχουν δύο ερευνημένοι τύμβοι και δύο θολωτοί τάφοι της Πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου (17ος-15ος αι. π.Χ.), ενώ αμέσως μετά οργανώθηκε στον ίδιο χώρο νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων, ένας από τους οποίους περιείχε την πάνοπλη ταφή αξιωματούχου/πολεμιστή, από τις σπουδαιότερες ταφές του μετανακτορικού μυκηναϊκού κόσμου, ιδίως για τις ειδήσεις που προσέφερε.

Η ύπαρξη υπομυκηναϊκών ταφών σε μερικά νεκροταφεία, και ιδίως σε εκείνο της Βούντενης, φανερώνει την επιβίωση του μυκηναϊκού πολιτισμού σε ορισμένες θέσεις έως τον όψιμο 11ο αι. π.Χ., με τον φθίνοντα απόηχό του να συντηρείται ίσως έως τους πρώτους ιστορικούς χρόνους, αλλά πάντως κλείνοντας οριστικά έναν μεγάλο κύκλο ακμής της περιοχής, που διήρκεσε πολύ περισσότερο από έναν αιώνα. Ακολούθησε μια δυσερμήνευτη ύφεση, ακόμα και πληθυσμιακή περιοδικά, από τα γεωμετρικά έως και τα κλασικά χρόνια, όταν η δυτική Αχαΐα αναγκάστηκε να παρακολουθεί τις εξελίξεις του ελληνικού κόσμου χωρίς να συμμετέχει ενεργά σε αυτές, με την περιοχή να μην καταγράφεται ούτε στον Κατάλογο των Νεών του Ομήρου. Η καθοριστική απουσία από τους αποικισμούς στη Μεγάλη Ελλάδα, καθώς δεν είχαν εκπληρωθεί εδώ οι προϋποθέσεις για την ίδρυσή τους, και η συνακόλουθη εγκατάσταση εμπορικών σταθμών, ιδίως από τους Κορίνθιους και τους Αθηναίους, μακριά από τις ακτές της Αχαΐας, για τις θαλάσσιες διαδρομές προς τη Δύση, άφησαν ισχυρό ελλειμματικό αποτύπωμα, έως και την αρχή των ελληνιστικών χρόνων, μέσω των υπολειπόμενων καταφανών και λανθανόντων πόρων, που δεν ήταν αποκλειστικά οικονομικοί, αλλά ίσως σημαντικότερα πολιτικοί.

Η παραπάνω συγκυρία και οι διαφορετικοί ευρύτεροι εξωτερικοί προσανατολισμοί δεν προσέφεραν ενισχυτικά στοιχεία στην περιοχή, εντούτοις στη δυτική Αχαΐα ακολουθήθηκαν, έστω και ελαφρώς χρονικά καθυστερημένα, οι ευρύτερες πολιτειακές εξελίξεις. Ιδρύθηκαν πόλεις-κράτη, αρχικά της Δύμης στη σημερινή Κάτω Αχαΐα, των Φαρών και της Τρίταιας στα εύφορα υψίπεδα των μεσογείων και τελευταία των Πατρών, μέσα από τις συνενώσεις οικισμών –«πολισμάτων», σύμφωνα με τις γραπτές πηγές– για τη συγκρότηση άστεων. Οι μικροί αυτοί οικισμοί φαίνεται πως είχαν αποκτήσει από παλαιότερα τοπική κοινή πολιτική και εθνική συνείδηση από ευρύτερες συλλογικές δράσεις, ιδίως θρησκευτικές.

Οι πόλεις συνεργάστηκαν ή κατά περίπτωση πρωτοστάτησαν στην ίδρυση των δύο Αχαϊκών Κοινών, μεγάλων πολιτικών και στρατιωτικών σχηματισμών, με τη Δύμη να έχει κυρίαρχη θέση στα ελληνιστικά χρόνια. Η Β' Αχαϊκή Συμπολιτεία στάθηκε τον 3ο αι. π.Χ. απέναντι στη μακεδονική κυριαρχία και επέκταση, μάλιστα οι πόλεις της δυτικής Αχαΐας ήταν οι πρώτες που έδιωξαν τις μακεδονικές φρουρές από την επικράτειά τους. Ως ευρύτερος συνασπισμός πόλεων ηττήθηκε το 146 π.Χ. στην τελευταία καθοριστική μάχη εναντίον των Ρωμαίων, στη Λευκόπετρα της Κορίνθου. Με εξαίρεση τη Δύμη, που γνώρισε σύντομη άνθηση τον 1ο αι. π.Χ., η ακόλουθη ανακήρυξη της Πάτρας ως ρωμαϊκής αποικίας και η πολιτική της Ρώμης οδήγησαν σταδιακά τις υπόλοιπες πόλεις-κράτη της δυτικής Αχαΐας σε παρακμή και εγκατάλειψη, με την ελεύθερη ρωμαϊκή πόλη των Πατρών να γνωρίζει τη μέγιστη ακμή της και να περιλαμβάνει στον έλεγχό της ολόκληρη την περιοχή.

Μεγάλο ηθμωτό χειροποίητο αγγείο (σουρωτήρι).
Καταρράκτης, θέση Δρακότρυπα, Μεσοελλαδική περίοδος.

Μικρός χειροποίητος κάνθαρος. Καταρράκτης,
θέση Δρακότρυπα, Μεσοελλαδική περίοδος.

Πρόχους με υπερυψωμένη λαβή. Τείχος Δυμαίων, Πρωτοελλαδική περίοδος.

Κωνικό κύπελλο με υπερυψωμένη λαβή από το χείλος.
Χαλανδρίτσα, θέση Σταυρός, Μεσοελλαδική περίοδος.

Αμφικωνικός κάνθαρος κατασκευασμένος σε τροχό.
Καταρράκτης, θέση Δρακότρυπα, Μεσοελλαδική περίοδος.

Μαστοειδής χειροποίητη χύτρα.
Καταρράκτης, θέση Δρακότρυπα, Μεσοελλαδική περίοδος.

Σκύφος με διακόσμηση ενωμένων σπειρών.
Τείχος Δυμαίων, τέλη 13ου – αρχές 12ου αι. π.Χ.

Κάνθαρος, αγγείο με κάθετες λαβές,
σχήμα που πρωτοεμφανίζεται στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων.
Βούντενη, β' μισό του 11ου αι. π.Χ.

Ψευδόστομος αμφορέας από τη Βούντενη, τοπικού εργαστηρίου.
Β' μισό του 11ου αι. π.Χ.

Μεγάλος αμφορέας με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.
Καταρράκτης, θέση Δρακότρυπα, Μεσοελλαδική περίοδος.

Σκύφος τύπου Θάψου. Δρέπανο Πατρών, 750-700 π.Χ.

Οινοχόη με ευρύ σώμα και πλατιά βάση. Χαλανδρίτσα, 750-700 π.Χ.

Κάνθαρος μεγωνιώδεις λαβές και πυκνή διακόσμηση. Δρέπανο Πατρών, 850-800 π.Χ.

Μεγάλος κρατήρας διακοσμημένος σε ολόκληρο το σώμα με γεωμετρικά μοτίβα, σε οριζόντιες ζώνες.
Κάτω από τις λαβές εικονίζεται, με την τεχνική της σκιαγραφίας, από ένα πτηνό. Πάτρα (Αγυιά), μέσα του 8ου αι. π.Χ.

Τμήμα χείλους και λαβής μελανόμορφου κιονωτού κρατήρα με παράσταση γενειοφόρου κεφαλής. Κάτω Αχαΐα (αρχαία Δύμη), μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος.
Πάτρα, β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Αλάβαστρο τύπου Bulas με μελανόγραφη διακόσμηση ανθεμίων
και δικτυωτού μοτίβου. Πάτρα, τέλος του 5ου αι. π.Χ.

Μελανόμορφη λήκυθος τύπου Chimney με παράσταση διονυσιακής σκηνής.
Κύκλος του ζωγράφου του Αίμονα. Άγιος Βασίλειος Πατρών, 480-470 π.Χ.

Μελαμβαφής φιάλη με εμπύεστη στο εσωτερικό διακόσμηση ρόδακα, ανθεμίων και επάλληλων γραμμιδίων. Πάτρα, 300-275 π.Χ.

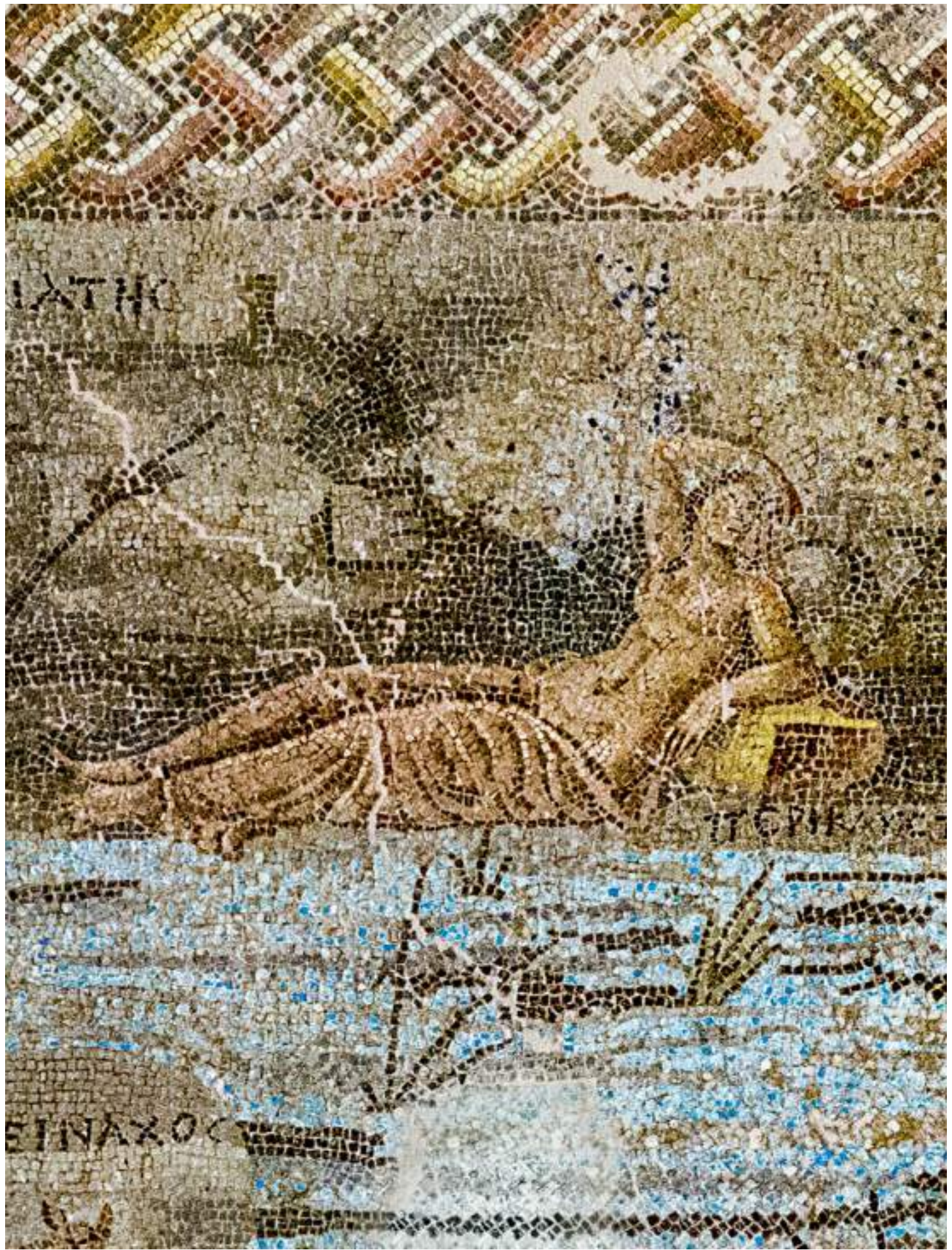
Μελαμβαφής μικρός αμφορέας με πώμα. Πάτρα, 350-325 π.Χ.

Μελαμβαφής κάνθαρος. Πάτρα, αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Λάγυνος, επιτραπέζιο αγγείο για τη διανομή του οίνου. Πάτρα, τέλη του 2ου – αρχές του 1ου αι. π.Χ

Η ΠΑΤΡΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Σύμφωνα με τη μυθολογία, η πόλη των Πατρών ιδρύθηκε από τη συνένωση τριών κωμών, της Αρόης, της Άνθειας και της μεταγενέστερης Μεσάτιδας, ή ορθότερα από την απαγόρευση περαιτέρω εγκατάστασης στις δύο τελευταίες, με την Αρόη να ενσωματώνεται στην Πάτρα και να χάνει το όνομά της. Και οι τρεις υπήρχαν από το τέλος των μυκηναϊκών χρόνων, αλλά η πόλη απέκτησε οντότητα πολλούς αιώνες αργότερα. Τον μύθο τον διηγήθηκαν οι ίδιοι οι Πατρείς στον Πausανία, ο οποίος αναφέρει στα *Αχαιικά* ότι ο Πρευγένης οδήγησε τους Αχαιούς της Σπάρτης στην περιοχή, ύστερα από την εκδίωξή τους από τους Δωριείς. Ο γιος του Πρευγένη, ο Πατρέας, ίδρυσε και έδωσε το όνομά του στη νέα πόλη, την οποία οχύρωσε με περίβολο, περιλαμβάνοντας σε αυτόν την Αρόη, η οποία για τον λόγο αυτό βρισκόταν στη θέση που κατέλαβε πλέον η Πάτρα.

Η κοιτίδα της πόλης, η Αρόη, ήταν τα παλαιότερα χρόνια αραιοκατοικημένη και είχε βασιλιά τον αυτόχθονα Εύμηλο, ο οποίος έμαθε πώς θα μπορούσε να ιδρύσει την πόλη αλλά και την τέχνη της άροσης, όταν έφτασε εδώ ο Τριπτόλεμος από την Αττική. Έλαβε το όνομά της από το τελευταίο αυτό σημαντικό γεγονός (*αρόω*, Αρόη), καθώς με την καλλιέργεια εγκαταλείφθηκε ο πρωτόγονος τρόπος ζωής και οι κάτοικοί της απέκτησαν συγκροτημένη πολιτική υπόσταση. Πρέπει να σημειωθεί ότι το ρήμα *αρόω* έχει και τη σημασία τού γενώ, ώστε και από αυτή την έννοια να υπονοείται η κυοφορία και η γέννηση ενός νέου πολιτικού σχηματισμού, της Πάτρας ως πόλης-κράτους. Ο γιος του Εύμηλου Ανθείας σκοτώθηκε όταν έπεσε από το άρμα του Τριπτόλεμου, στο οποίο είχε ζέψει κρυφά τους δράκους, θέλοντας να σπείρει. Προς τιμήν του ίδρυσαν και δεύτερη πόλη, την Άνθεια, και αργότερα, ανάμεσα σε αυτήν και την Αρόη, τη Μεσάτιδα, στην οποία οι Πατρείς ισχυρίζονταν ότι ανατράφηκε ο Διόνυσος, μια παράδοση που ο Πausανίας την αντιμετώπισε με κριτική διάθεση.

Χωρίς αμφιβολία, ο μύθος συνδέει το μυκηναϊκό παρελθόν της ευρύτερης περιοχής με την πόλη-κράτος των Πατρών και το εντάσσει ως αδιάσπαστη συνέχεια στην πορεία προς την ίδρυσή της, ως ένα στέρεο και αποδεκτό υπόβαθρο, που έπρεπε όμως να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις των καιρών, να εξελιχθεί προς όφελος των κατοίκων και να αποκτήσει κάποτε μια παραδεκτή από όλους πολιτική βάση. Η κατεύθυνση αυτή φαίνεται πως ήταν επίπονη και μακρά, όπως φανερώνουν τόσο το νέο όνομα που προτιμήθηκε –αφήνοντας στη λήθη ή στη μυθολογία παλαιότερα ονόματα οικισμών που δεν προκρίθηκαν– όσο και οι ανασκαφικές ενδείξεις και οι αρχαίες γραπτές πηγές. Το ίδιο το όνομα, Πάτραι δηλαδή, συνδέεται

με την παραφθορά ή τη δωρική εκδοχή της λέξης «φράτραι», υποδηλώνοντας ότι ο συνοικισμός στην έδρα της πόλης-κράτους συντελέστηκε με τη μετακίνηση και εγκατάσταση εκεί ανθρώπων από διαφορετικές τοπικές φυλές, ώστε να υπάρχουν ιστορικά ψήγματα στο μυθολογικό υπόβαθρο.

Αν και η έρευνα για το απώτερο παρελθόν της πόλης έχει δώσει σημασία στην ταύτιση της Άνθειας και της Μεσάτιδας με μυκηναϊκές έως και αρχαϊκές εγκαταστάσεις στη γειτονική περιοχή των Πατρών, εντούτοις φαίνεται πως ο συνοικισμός και η ίδρυση της Πάτρας προήλθε από περισσότερες κώμες, όπως και η λέξη «φράτραι» υποδηλώνει και, κυρίως, όπως τα ανασκαφικά στοιχεία πιστοποιούν. Πληθώρα μυκηναϊκών εγκαταστάσεων, και μάλιστα σε κοντινή μεταξύ τους απόσταση, αναπτύχθηκαν στα πλατώματα του Παναχαϊκού από την περιοχή του Ρίου έως και την Καλλιθέα, δηλαδή στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο της αρχαίας Πάτρας, ώστε από την εποχή αυτή το πεδίο ήταν καλά οργανωμένο και κατοικημένο σε κώμες, που συνυπήρχαν και συνεργάζονταν. Η κοινή πολιτιστική τους ταυτότητα, που είχε ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά, φανερώνει την ύπαρξη ενοποιητικών στοιχείων και μια συλλογική κοινωνική συνείδηση, που δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη. Η δυσερμήνευτη ύφεση που ακολούθησε, η εγκατάλειψη και η πληθυσμιακή συρρίκνωση, δικαιολογούν την υστέρηση σε σχέση με άλλες περιοχές στην ίδρυση της πόλης των Πατρών. Φαίνεται πως χρειάστηκε η σταδιακή και προοδευτική μετακίνηση πληθυσμών σε έναν συγκεκριμένο τόπο για τη δημιουργία του άστεως, που ανασκαφικά βεβαιώνεται πως είχε και μυκηναϊκό παρελθόν και μπορεί να ταυτιστεί με τη μυθική Αρόη.

Τα παλαιότερα ίχνη οργανωμένης κατοίκησης στην πόλη των Πατρών ανάγονται στην Πρωτοελλαδική περίοδο (3η χιλιετία π.Χ.) και προέρχονται από τις συνοικίες Κοτρώνι και Παγώνα, με την τελευταία θέση να φιλοξενεί εγκαταστάσεις και από τις υπόλοιπες Εποχές του Χαλκού. Στην ίδια την Πάτρα έχει εντοπιστεί μια συστάδα κιβωτιόσχημων τάφων που καλύπτει τη μετάβαση από τη Μεσοελλαδική στη Μυκηναϊκή περίοδο, ενώ ένα μυκηναϊκό νεκροταφείο βυθισμένων θαλαμωτών τάφων ερευνήθηκε αποσπασματικά και κάτω από ρωμαϊκά ερείπια στην οδό Γερμανού, στην Άνω Πόλη.

Μυκηναϊκή κεραμική έχει εντοπιστεί σε μεταγενέστερα αρχαία στρώματα στη γειτονική περιοχή του Ωδείου, έναν χαμηλό γήλοφο που αποκόπηκε και διαμορφώθηκε για την κατασκευή του έργου στα ρωμαϊκά χρόνια. Στην ίδια θέση υπάρχουν και αποσπασματικά ίχνη γεωμετρικής και αρχαϊκής παρουσίας. Η εν λόγω περιοχή εκτείνεται στις νότιες υπώρειες του Κάστρου, στις βαθιές και ανεξερεύνητες ακόμα επιχώσεις του οποίου πιθανολογείται η παρουσία της μυκηναϊκής ακρόπολης, που θα μπορούσε ανεπιφύλακτα να ταυτιστεί με τη μυκηναϊκή ακρόπολη της Αρόης. Ο οικισμός απλωνόταν πιθανώς νοτιότερα και χαμηλότερα, στην περιοχή του Ωδείου και γύρω από τον λόφο που υπήρχε εκεί. Το νεκροταφείο του βρισκόταν σε μικρή απόσταση, σε μια αναβαθμίδα με κατάλληλο μαλακό πέτρωμα ψηλότερα στην Άνω Πόλη και παρά την οδό Γερμανού.

Το τεράστιο νεκροταφείο της Βούντενης, στα βόρεια των Πατρών, πρέπει επίσης να συσχετιστεί με το μυκηναϊκό παρελθόν της πόλης. Ο οικισμός βρίσκεται στην Αγία Κυριακή των Άνω Συχαινών, ενώ η ακρόπολη κατείχε την επίπεδη κορυφή φυσικά και τεχνικά οχυρού λόφου μεταξύ του οικισμού και του νεκροταφείου. Διατηρεί το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο Μπόρτζι και οι ανασκαφές έφεραν στο φως και αρχαϊκή κατοίκηση. Η θέση μπορεί να ταυτιστεί με τη μυθική Άνθεια, ύστερα από μια σημαντική επιγραφική

μαρτυρία από τα θεμέλια της ρωμαϊκής γέφυρας στην οδό Αρέθα, η οποία αναφέρει ότι διασχίζει τον ποταμό Καλλίναο και γεφυρώνει τη Μεσάτιδα με την ευρύχωρη Πάτρα. Το όνομα του ποταμού αποδίδεται κατ' ευφημισμὸν και είναι εν πολλοίς συνώνυμο του αρχαίου ποταμού Μειλίου, με τον οποίο πρέπει να ταυτιστεί. Η Μεσάτιδα βρισκόταν πέραν και βορειότερα του ποταμού, αφήνοντας τον ενδιαμέσο χώρο, παράλληλα προς το μυθικό ποτάμι και έως την Αρόη/Πάτρα, για την αναζήτηση της Άνθειας. Εκεί, μακριά από την ακτή, βρίσκεται η ακρόπολη της Βούντενης, που μπορεί να ταυτιστεί με την Άνθεια, λύνοντας έτσι έναν τοπογραφικό γρίφο που έως τώρα αναζητούσε απαντήσεις νοτίως των Πατρών. Μια μαρτυρία του Πausanias συνηγορεί σε αυτή την ταύτιση, όταν αναφέρει τη συμμετοχή της Πάτρας στον πόλεμο των Αιτωλών κατά των Γαλατών το 279 π.Χ. Από τον φόβο και την ανέχεια ο αστικός πληθυσμός της πόλης διασκορπίστηκε στα περίχωρα και κατά σειρά στις πολίχνες Μεσάτιδα, Άνθεια, Βολίνη, Αργυρά και Άρβα, που τώρα γνωρίζουμε πως όλες βρίσκονται βόρεια των Πατρών. Ωστόσο, αυτός ο διοικισμός φαίνεται να συνέβη μετά τη μάχη της Κορίνθου το 146 π.Χ., όπως αναφέρει ο Πολύβιος, χωρίς να σημειώνει τις πολίχνες.

Στα γεωμετρικά χρόνια (περίπου 1050-700 π.Χ.), η ανθρώπινη παρουσία στην Πάτρα ήταν περιορισμένη. Ένα αγγείο που προέρχεται από τον χώρο του ρωμαϊκού Ωδείου, μόλις μερικοί τάφοι στην περιοχή της Αγυιάς και η ευκαιριακή επανάχρηση λίγων μυκηναϊκών τάφων στο νεκροταφείο της Βούντενης πιστοποιούν την ισχνή κατοίκηση. Σημαντικότερα στοιχεία προέρχονται από την περιοχή του Δρεπάνου εκείθεν του Ρίου, από τον πορθμό του οποίου, σύμφωνα με τις πηγές, συντελέστηκε η κάθοδος των Δωριέων στην Πελοπόννησο. Οι Δωριείς δεν εγκαταστάθηκαν στην Αχαΐα, η οποία δέχτηκε πάντως μερικές επιρροές ακόμα και στη διάλεκτο. Η απουσία ή η υστέρηση πολιτειακής οργάνωσης, όχι μόνο στην Πάτρα αλλά και γενικότερα στη δυτική Αχαΐα έως και τους αρχαϊκούς χρόνους, είναι εμφανής, προκύπτει δε και από το γεγονός ότι, για ποικίλους ακόμα λόγους, δεν ίδρυσε αποικίες στη Μεγάλη Ελλάδα όπως η ανατολική Αχαΐα, που φιλοξενούσε ήδη οργανωμένους πολιτικούς σχηματισμούς.

Τα ευρήματα από τα αρχαϊκά χρόνια (7ος και 6ος αι. π.Χ.) στον σύγχρονο πολεοδομικό ιστό της πόλης είναι επίσης λίγα και φτωχά. Ένας μικρός οικισμός πρέπει να βρισκόταν στα ανατολικά των Υψηλών Αλωνίων, τον οποίο γνωρίζουμε από αποσπασματική κεραμική σε μεταγενέστερα στρώματα και όχι από αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Διάσπαρτη κεραμική σε ερευνημένα οικοπέδα και η αναφορά για την ύπαρξη τάφων στην περιοχή του ρωμαϊκού Ωδείου προέρχονται από μία ακόμα αρχαϊκή εγκατάσταση, ενώ άγνωστο είναι αν υπάρχουν στοιχεία και για άλλον οικισμό στα βαθύτερα στρώματα του γειτονικού Κάστρου. Οι «κώμες» αυτές βρίσκονται σε πολύ μικρή απόσταση μεταξύ τους και φανερώνουν ότι στην καρδιά της περιοχής που ιδρύθηκε αργότερα η Πάτρα, δεν υπήρξε ούτε στα αρχαϊκά χρόνια η πρόθεση της δημιουργίας ενός αστικού πληθυσμιακού πυρήνα.

Ένας μικρός αρχαϊκός και κλασικός οικισμός με οικοδομικά λείψανα, που έχει αποκαλυφθεί στη μυκηναϊκή ακρόπολη της Βούντενης, δείχνει ότι στην ευρύτερη περιοχή υπήρχαν πιθανώς και άλλες μικρές κώμες που η αρχαιολογική σκαπάνη δεν τις έχει εντοπίσει, οι οποίες θα είχαν καθοριστικό ρόλο αργότερα, στην Κλασική εποχή, στην ίδρυση της πόλης-κράτους με έδρα την Πάτρα. Το γεγονός αυτό δεν μπορεί να τοποθετηθεί ενωρίτερα από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., σύμφωνα με τις λιγοστές γραπτές πηγές και τα ανασκαφικά στοιχεία.

Πράγματι, στην εποχή των Μηδικών πολέμων η Πάτρα δεν φαίνεται να υφίσταται και πάντως δεν καταγράφεται η συμμετοχή της. Ο Ηρόδοτος, λίγο αργότερα, ομιλεί για Πατρείς και αποφεύγει να χρησιμοποιήσει το όνομα Πάτραι ως πολιτικό σχηματισμό. Το ίδιο κάνει για τους Φαρείς και τους Τριταιείς, ενώ αντίθετα αναφέρει τη Δύμη και την Ώλενο, με την τελευταία να ενσωματώνεται αργότερα στη Δύμη. Η παλαιότερη γραπτή αναφορά για την πόλη-κράτος Πάτραι προέρχεται από τον Θουκυδίδη, που κατά την ιστόρηση των γεγονότων του Πελοποννησιακού πολέμου σημειώνει ότι ο κορινθιακός-πελοποννησιακός στόλος χρησιμοποίησε για στρατηγικούς λόγους ως αγκυροβόλιο το λιμάνι της πόλης, πριν καταναυμαχηθεί από τους Αθηναίους του Φορμίωνα στον Πατραϊκό κόλπο, το 429 π.Χ. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα εάν η Πάτρα είχε στραφεί αρχικά προς το πελοποννησιακό στρατόπεδο, αλλά το 419/418 π.Χ. ο ίδιος ιστορικός καταγράφει την άφιξη του αρχηγού του αθηναϊκού στόλου Αλκιβιάδη, ο οποίος παρότρυνε τους Πατρείς να κατασκευάσουν μακρά τείχη ως το λιμάνι, προκειμένου να ναυλοχούν με ασφάλεια κατά τις επιχειρήσεις τους. Η πληροφορία δείχνει ότι η πόλη είχε ταχθεί με τους Αθηναίους και προσφέρει την έμμεση ένδειξη ότι η ακρόπολη ήταν ήδη τειχισμένη. Θεμέλια τείχους στην Κάτω Πόλη που οδηγούν προς τη γειτονική περιοχή του αρχαίου λιμένα, συνδέονται με τη συγκεκριμένη αθηναϊκή επιδίωξη, αλλά δεν είναι βέβαιο πως το έργο ολοκληρώθηκε.

Η αποτυχία των Αθηναίων να επικρατήσουν και η ήττα τους στον Σικελικό πόλεμο δεν έφερε δεινά στην πόλη, ωστόσο της στέρησε ενδεχόμενα οφέλη που θα προέκυπταν από την ενίσχυση της θέσης της στα ταξίδια προς τη Μεγάλη Ελλάδα. Η σιωπή των πηγών για τη συμμετοχή της στα ελληνικά πράγματα από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και μετά δεν πρέπει να συμβαδίζει με τη δράση της, καθώς συγκαταλεγόταν ανάμεσα στις πόλεις του Α' Αchaϊκού Κοινού, έστω και αν αυτό ήταν αδύναμο. Υπάρχουν πάντως λίγες πληροφορίες για την τύχη της Πάτρας κατά τις δύο εκστρατείες των Θηβαίων στην Πελοπόννησο, ενώ γνωρίζουμε ότι στην καθοριστική τους μάχη στη Μαντίνεια, το 362 π.Χ., είχε ταχθεί με άλλες αχαϊκές πόλεις στο πλευρό των Λακεδαιμονίων και των συμμάχων τους.

Η αναφορά του Θουκυδίδη για την πόλη-κράτος των Πατρών συμφωνεί και με τα αρχαιολογικά στοιχεία, αφού λίγο μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. οργανώθηκε το πρώτο νεκροταφείο στα βόρεια της πόλης. Κατά τα λοιπά, η περιοχή όπου εκτεινόταν ο οικοδομικός ιστός του άστεως δεν έχει προσδιοριστεί ανασκαφικά με σαφήνεια, ίσως διότι ο πυρήνας βρισκόταν κάτω από το σημερινό Κάστρο. Η αρχαϊκή εγκατάσταση γύρω από το ρωμαϊκό Ωδείο δεν εγκαταλείφθηκε, όπως φανερώνει η σποραδική κεραμική και κυρίως ο πρόσφατος εντοπισμός παραπλεύρως του Ωδείου ενός μεγάλου δωρικού κιονόκρανου σε δεύτερη χρήση. Η θέση ίσως φιλοξένησε κάποιο σημαντικό δημόσιο κτήριο στο άκρο της Άνω Πόλης, που θα ήταν ορατό από το λιμάνι.

Στα ελληνιστικά χρόνια η κατάσταση αλλάζει και η πόλη γνωρίζει τα πρώτα σημάδια πληθυσμιακής, οικονομικής και πολιτιστικής ακμής, μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτικών συσχετισμών, ηγεμονικών ανταγωνισμών, αναταραχών και πολέμων που ταλανίζουν τον ελληνιστικό κόσμο, ενώ η συνεχώς αυξανόμενη ρωμαϊκή επιρροή και ανάμειξη αφήνει σταδιακά το στίγμα της. Η πόλη κατορθώνει να ελίσσεται και να προσαρμόζεται στις νέες μεταβαλλόμενες συνθήκες, όχι πάντοτε χωρίς απώλειες. Ήδη το 319 π.Χ. καταλαμβάνεται από τον Κάσσανδρο και εγκαθίσταται μακεδονική φρουρά, όπως και

Άποψη της Πάτρας, λιθογραφία, 1820.

σε άλλες πόλεις, η οποία εκδιώκεται μετά από πέντε χρόνια. Ο έλεγχος των Μακεδόνων συνεχίζεται στην ευρύτερη περιοχή, η Πάτρα όμως ανακάμπτει όχι μόνο οικονομικά αλλά και πολιτικά. Μαζί με τη Δύμη πρωτοστατούν το 281/280 π.Χ. στην επανίδρυση της Αχαϊκής Συμπολιτείας, στην οποία εντάσσονται αμέσως οι Φαρές και η Τρίταια. Για πρώτη φορά ολόκληρη η δυτική Αχαΐα αναλαμβάνει από κοινού μια ενεργητική πρωτοβουλία που θα άφηνε τα σημάδια της στον ελληνικό κόσμο τις επόμενες δεκαετίες και έως την τελική επικράτηση των Ρωμαίων.

Στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. υποφέρει αρχικά από πειρατικές επιδρομές των Ιλλυριών και στη συνέχεια από λεηλασίες, κυρίως των Αιτωλών και των Ηλείων. Από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. διατηρεί μετριοπαθή στάση έναντι των Ρωμαίων, μάλιστα συντάσσεται με το μέρος τους στον πόλεμο του Αντιόχου Γ' με τη Ρώμη (192-191 π.Χ.) και ο ρωμαϊκός στόλος θα χρησιμοποιήσει το λιμάνι της ως ορμητήριο για τις επιχειρήσεις του. Αναπτύσσεται εφεξής μια ιδιάζουσα σχέση με τη ρωμαϊκή πολιτική, που φαίνεται να ωφελεί την Πάτρα, έστω και αν η πόλη ακολουθεί τη σθεναρή στάση της Αχαϊκής Συμπολιτείας, που θα οδηγήσει στην τελική αναμέτρησή της με τους Ρωμαίους στην Κόρινθο το 146 π.Χ.

Ανασκαφή στην πλατεία των Υψηλών Αλωνίων των Πατρών το 1971. Πρόκειται για υπερυψωμένη επίπεδη περιοχή που τα ρωμαϊκά κυρίως χρόνια φιλοξένησε δημόσια και περικαλλή ιδιωτικά κτήρια.

Τα αρχαιολογικά στοιχεία προσφέρουν πολύτιμες evidences για την άνθηση της πόλης αυτήν την περίοδο. Το Βόρειο νεκροταφείο φιλοξενεί μερικούς πλούσιους τάφους, που στα κτερίσματά τους περιλαμβάνονται πλέον, εκτός των άλλων, χρυσά αντικείμενα εξαιρετικής τέχνης, ενώ αποτυπώνονται και σαφή στοιχεία της κοινωνικής και οικονομικής διαστρωμάτωσης των κατοίκων, τα οποία αντανακλούν την ακμή που διανύει η Πάτρα. Την πληθυσμιακή αύξηση στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. την υποδεικνύει η ίδρυση και δεύτερου νεκροταφείου στα νότια της πόλης, στον δρόμο που οδηγεί προς τη Δύμη. Το πολεοδομικό σχέδιο παγιώνεται, επεκτείνεται πέραν του κλασικού αστικού ιστού και η πόλη απλώνεται χαμηλότερα και προς το λιμάνι, ως ένα γενικότερο αίσθημα ασφάλειας, που εκπορεύεται μάλλον από τον ηγετικό ρόλο της στον Αχαιικό Συνασπισμό. Συνδέεται επίσης ή αποτελεί απόρροια της οικονομικής άνθησης, η οποία προέρχεται τώρα σημαντικά από τη θάλασσα. Η Αγορά εξάλλου βρισκόταν στην περιοχή βορείως των Υψηλών Αλωνίων, σε ευθεία σχεδόν απόσταση από το λιμάνι. Η ακρόπολη φαίνεται να αποτελεί σημαντικό χώρο για την ασφάλεια των κατοίκων, αν κρίνουμε από τις κρίσιμες περιόδους που αντιμετωπίζει η πόλη.

Περικαλλή δημόσια κτήρια δεν έχουν διασωθεί ή εντοπιστεί, όμως ορισμένοι ναοί της πόλης που περιγράφει ο Πausanias έστεκαν ήδη αυτήν την περίοδο. Γνωρίζουμε ότι στα Υψηλά Αλώνια υπήρχε

Ρωμαϊκές θέρμες παραπλεύρως του Αγιάσματος του παλαιού ναού του Αγίου Ανδρέα, όπου κατά τον Πausανία βρισκόταν η μαντική πηγή της Δήμητρας.

κάποιο ιερό, από μερικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και από τον αποθέτη του, ενώ στην ίδια περιοχή μερικοί τοίχοι με μεγάλους επιμελημένους δόμους παραπέμπουν σε άλλο δημόσιο κτήριο. Πίσω από το σημερινό ναό του Αγίου Ανδρέα, κοντά στο αρχαίο λιμάνι, έχει εντοπιστεί και το ελληνιστικό Γυμνάσιο.

Η ήττα της Αχαϊκής Συμπολιτείας στην Κόρινθο, παρότι κατά τον Πολύβιο (38, 16) έσπειρε τον τρόμο στους πολίτες της Πάτρας, εντούτοις αποδείχθηκε ποικίλα ευεργετική για την πόλη, η οποία αντικατέστησε σχεδόν αμέσως τον ρόλο της Κορίνθου στα ταξίδια προς τη Δύση. Πριν από την καταστροφική σύγκρουση είχε διατηρήσει μετριοπαθή στάση έναντι της Ρώμης, ώστε με την ανασυγκρότηση του ανίσχυρου και αδύναμου πλέον Αχαϊκού Κοινού, την τρίτη κατά σειρά, η Πάτρα να εμφανίζεται με πρωτεύοντα χαρακτηριστικά, με την ανοχή και την προώθησή της από τους Ρωμαίους. Η πολιτική «έδρα» αυτής της Συμμαχίας εγκαθίσταται στην Πάτρα και είναι προσαρμοσμένη πια στις επιταγές της ρωμαϊκής εξουσίας. Η Ρώμη είχε κατανοήσει και αξιοποιούσε τη σημαντική στρατηγική θέση της πόλης στον θαλάσσιο δρόμο προς την Ιταλία, που της προσέφερε πρόσθετη οικονομική αξία, αλλά και πολιτική, με την ανοχή της ρωμαϊκής διοίκησης. Η πόλη εξαργυρώνει αυτή τη σχέση τον 2ο και τον 1ο αι. π.Χ. με την αύξηση του πλούτου της, η οποία οφείλεται στο λιμάνι της, στην τακτική πλέον επικοινωνία με τη Ρώμη και στις ευνοϊκές συνθήκες για ανάπτυξη ύστερα από μακρά περίοδο πολέμων.

Το ρωμαϊκό Ωδείο Πατρών και τμήμα του περιβάλλοντος αρχαιολογικού χώρου, όπως είχαν διαμορφωθεί το 1971.

Οι κατάλληλες περιστάσεις που δημιουργούνται, προσελκύουν για εγκατάσταση εμπόρους και άλλους που διαθέτουν οικονομική επιφάνεια και διαβλέπουν τις ευκαιρίες, ενώ η ανοχή οδηγεί εδώ πολιτικούς πρόσφυγες και εξόριστους. Επιφανείς Ρωμαίοι της Ιταλικής χερσονήσου, νεοφερμένοι και Πατρείς αναπτύσσουν οικονομικές, επαγγελματικές, διαπροσωπικές ή φιλικές σχέσεις, όπως ο Κικέρωνας, που στέλνει επιστολές σε φίλους του και πελάτες από την Πάτρα. Η σπουδαιότητα της πόλης στους δύο εμφύλιους ρωμαϊκούς πολέμους την 5η δεκαετία π.Χ. επισημοποιεί και αυξάνει την επίκαιρη θέση της, αλλά η έκρυθμη κατάσταση προκαλεί μια πρόσκαιρη ύφεση. Μάλιστα, ο Αντώνιος και η Κλεοπάτρα, εμπλέκοντας περισσότερο την πόλη στην εμφύλια διαμάχη, διαχειμάζουν στην Πάτρα μαζί με το στράτευμά τους πριν από τη συντριβή τους στη ναυμαχία του Ακτίου, το 31 π.Χ.

Η Πάτρα, τον αιώνα που πέρασε, βρίσκεται σε ένα πολιτικό και πολιτιστικό μεταίχμιο, από τη μια ως ένα μικρό γρανάζι της πολιτικής και της οικονομίας της Ρώμης, ενώ από την άλλη, πολιτιστικά, διατηρεί εν πολλοίς τα ελληνιστικά της χαρακτηριστικά. Ωστόσο, ο εκρωμαϊσμός έχει ήδη ξεκινήσει και χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Βιτρούβιου σε δύο ναούς της πόλης που φέρουν ρωμαϊκά χαρακτηριστικά στη δόμησή τους, του Ηρακλέους και του Δία, οι οποίοι έχουν οικοδομηθεί πριν από την ανακήρυξη της Πάτρας σε αποικία.

Η επικράτηση του Οκταβιανού Αυγούστου επί του Αντωνίου ανοίγει πια το λαμπρότερο κεφάλαιο για την πόλη των Πατρών, με την απόφασή του να ιδρύσει εδώ ρωμαϊκή αποικία, που φέρει στο εξής το όνομα *Colonia Augusta Achaica Patrensis*. Πιθανότατα η ίδρυση δεν συνδέεται με τη νίκη του στο Άκτιο, αλλά με το δεύτερο ταξίδι του Αγρίππα στην Ανατολή, το 16-14 π.Χ. Οι πρώτοι άποικοι εγκαταστάθηκαν σε δύο κύματα και ήταν βετεράνοι του ρωμαϊκού στρατού από τη XII (*Fulminata*) και τη X (*Equestris*) λεγεώνα, ενώ πολύ γρήγορα η πόλη ανακηρύχθηκε ελεύθερη πολιτεία, ίσως πριν από την εποχή του Νέρωνα. Η Πάτρα κόβει τα δικά της νομίσματα, ενώ αμέσως προχώρησε η εφαρμογή του ρωμαϊκού κοινωνικού συστήματος και σταδιακά συντελέστηκε ο εκρωμαϊσμός με την επιβολή των ρωμαϊκών θεσμών και την εισαγωγή της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής, καθώς και ρωμαϊκών θεοτήτων. Οι κινήσεις αυτές επηρέασαν σε τοπικό επίπεδο την οικονομία, το εμπόριο, την κοινωνική ζωή και την οργάνωση της πόλης.

Η αύξηση της δουλείας, κυρίως στην περιφέρεια, όπου υπήρχαν ακμάζουσες γεωργικές δραστηριότητες, και το πλεόνασμα στην οικονομία, που προήλθε πρωτίστως από το εμπόριο και το λιμάνι, δημιούργησαν μια νέα κατάσταση και συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας εύπορης τοπικής αριστοκρατίας. Οι βετεράνοι της φυλής *Quirina* ή της νεοδημιουργηθείσας φυλής *Augusta*, ίσως και της φυλής *Tromentina*, αποτέλεσαν τη βάση για την υψηλή κοινωνία της πόλης. Σε αυτήν συγκαταλέγονταν γαιοκτήμονες, έμποροι, στρατιωτικοί και άτομα με πολιτικές και θρησκευτικές εξουσίες.

Ο Αύγουστος προσέφερε αμέσως τις δυνατότητες για την ανάπτυξη της αποικίας, με τις πρώτες αποφάσεις του να στοχεύουν από τη μια στη γενναία εξασφάλιση των αποίκων και από την άλλη στη δημιουργία αυξημένων προϋποθέσεων για την οικονομική ανέλιξή της. Της έδωσε κυριαρχία σε μια μεγάλη περιοχή, στην οποία περιελήφθησαν οι Ρύπες στα ανατολικά και οι Φαρές και η Τρίταια στα δυτικά. Η Δύμη, στην οποία είχαν εγκατασταθεί πειρατές που εγκατέλειψαν τη δράση τους και είχε από την εποχή του Ιούλιου Καίσαρα προσδιοριστεί ως αποικία, συνεχίζει να υφίσταται, όμως η ύπαρξη της αποικίας των Πατρών την καταδικάζει γρήγορα σε παρακμή και ο πληθυσμός της μειώνεται δραματικά. Όλες οι παραπάνω πόλεις μετατράπηκαν σε κώμες και οι κάτοικοί τους χαρακτηρίστηκαν πολίτες κατώτερης κοινωνικής κατηγορίας. Στο ταμείο της αποικίας εκχωρείται ο φόρος που αναλογεί στη Ρώμη από τις αιτωλικές πόλεις του Πατραϊκού, οι οποίες υπάγονται πλέον οικονομικά στην Πάτρα, που σταδιακά προσελκύει τον πληθυσμό τους. Στους αποίκους μοιράζονται μεγάλες γαίες που αφαιρούνται από τον ελληνικό πληθυσμό, τον οποίο η διοίκηση μεριμνά να αποζημιώσει με την προσωρινή απόδοση σε αυτούς των φόρων που αναλογούν στη Ρώμη από τις πόλεις της δυτικής Λοκρίδας.

Οι Ρωμαίοι δεν καταργούν το ελληνιστικό πολεοδομικό σχέδιο της πόλης, αλλά παρεμβαίνουν δυναμικά, διευθετώντας τις λειτουργίες και τις υποδομές της. Ο ιστός επεκτείνεται δυτικά, δηλαδή προς την πλευρά της θάλασσας, καθιστώντας χρηστικό για τις ανάγκες της πόλης το μέτωπο της παραλίας, το οποίο φιλοξενεί το λιμάνι. Ωστόσο, λόγω της ύπαρξης ελών, το οικιστικό πλέγμα δεν φτάνει ποτέ έως τη θάλασσα. Για την αναψυχή των πολιτών υπάρχει εκεί ένα όμορφο άλσος, κατά τα λοιπά η συνοικία του λιμανιού απευθύνεται κυρίως σε ταξιδιώτες και ναυτικούς, που φτάνουν και παραμένουν μέχρι να

Τμήμα πλακόστρωτου ρωμαϊκού δρόμου. Χαρακτηριστικά είναι τα πεζοδρόμια και οι αύλακες των τροχάμαξων στο κατάστρωμα.

ολοκληρώσουν τις υποθέσεις τους και αναζητούν κα-
κόφημες υπηρεσίες. Κοντά στο λιμάνι υπάρχει και ο
τόπος του μαρτυρίου του Αποστόλου Ανδρέα, ο χώρος
δηλαδή εκτελέσεων της ρωμαϊκής πόλης. Η χριστιανική
κοινότητα που φέρεται να ίδρυσε μετά τα μέσα του
1ου αι. μ.Χ., άφησε ελάχιστα και επισφαλή αρχαιολο-
γικά ίχνη έως και τον 3ο αι. μ.Χ.

Από τις κυριότερες πολεοδομικές παρεμβάσεις
ήταν η μεταφορά της Αγοράς στα νότια πρανή της ακρό-
πολης, η οριοθέτηση των χώρων λατρείας ελληνικών
και εισηγμένων ρωμαϊκών θεοτήτων, καθώς και άλλων
από την Αίγυπτο έως την Περσία, και η κατασκευή δη-
μόσιων οικοδομημάτων και υποδομών. Οι κεντρικοί
δρόμοι, και κυρίως αυτοί που οδηγούν από την Αγορά
στο λιμάνι, είναι πλακόστρωτοι, ώστε να διευκολύνεται
η διακίνηση των εμπορευμάτων. Πολλοί διασώζουν αυ-
λακιές από τις αρχαίες άμαξες. Έχουν ένα πεζοδρόμιο ή
σπανιότερα δύο και καμαροσκεπείς υπόγειους υπονό-
μους. Οι παρόδιοι δρόμοι ήταν χαλικόστρωτοι. Στα βα-
σικά έργα υποδομής συγκαταλέγονται το Υδραγωγείο,
το δημόσιο οδικό δίκτυο, η κατασκευή γεφυρών και οι
τεχνικές παρεμβάσεις στο λιμάνι. Δημιουργούνται, επί-
σης, δύο βιοτεχνικές ζώνες, μία στο λιμάνι και μία στα
μεσόγεια. Η ζώνη του θεάματος περιλαμβάνει το Στάδιο,
δώρο πιθανότατα του αυτοκράτορα Δομιτιανού προς
την πόλη για τα εκατό χρόνια της αποικίας, ενώ λίγο
αργότερα προστίθεται το Ωδείο. Η ελληνιστική ακρό-
πολη στο πλάτωμα του λόφου των Πατρών (στη θέση
του σημερινού Κάστρου) χάνει τη σημασία της ως αμυν-
τικός χώρος εξαιτίας της *raex romana*. Χωροταξικά βρί-
σκεται πλέον πλησίον της ρωμαϊκής Αγοράς και μετα-
τρέπεται σε σημαντική λατρευτική ζώνη.

*Τμήμα της θεμελίωσης ρωμαϊκής γέφυρας στην οδό Αρέθα,
με οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση και μαρμάρινο άγαλμα
από πλησίόχωρο κατεστραμμένο χορηγικό μνημείο,
που συνδεόταν με την οικοδόμηση μιας παλαιότερης γέφυρας.*

Το ρωμαϊκό Ωδείο των Πατρών το 1939, μετά τις πρώτες αναστηλωτικές εργασίες.

Η ρωμαϊκή γέφυρα στην οδό Αρέθα μετά την πλήρη αποκάλυψή της.

Από τα σημαντικότερα τεχνικά έργα υποδομής, που ωφέλησαν πολλαπλά την πόλη, ήταν η κατασκευή του Υδραγωγείου. Τους προηγούμενους αιώνες η Πάτρα είχε σχετική επάρκεια ύδατος μέσω φρεατίων και μακρινών πηγών, αλλά η ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση διόγκωσε τις ανάγκες για άφθονο και καθαρό νερό, που τώρα ήταν περισσότερο από κάθε άλλη φορά απαραίτητο και για υγειονομικούς λόγους. Το πανάκριβο έργο εξάλλου φαίνεται πως είχε και πολιτική διάσταση, καθώς θα ωφελούσε αδιάκριτα όλους τους πολίτες. Κατασκευάστηκε πιθανότατα επί αυτοκράτορα Αδριανού, στις αρχές του 2ου αιώνα μ.Χ., όπως ίσως υποδηλώνει τιμητική επιγραφή από την Πάτρα που τον αναφέρει ως Ολύμπιο και «κτίστη». Μετέφερε το νερό από τη θέση Νερομάννα, κοντά στο χωριό του Ρωμανού, από τις πηγές του ποταμού Διακονιάρη στα νότια των Πατρών.

Επρόκειτο για έναν καμαροσκέπαστο υδραγωγό, ο οποίος μετά από υπέργεια ή υπόγεια διαδρομή 7,5 χλμ. κατέληγε στις παρυφές της ακρόπολης, δηλαδή στο ψηλότερο σημείο της πόλης. Από εκεί διοχετευόταν με δίκτυο κτιστών, πήλινων ή μολύβδινων αγωγών στα δημόσια και τα ιδιωτικά κτήρια. Στην κοιλάδα της Αρόης, προκειμένου να διατηρηθεί σταθερή η ροή του νερού, ο υδραύλακας έβαινε σε υψηλή γέφυρα, αποτελούμενη από επάλληλη τριπλή τοξοστοιχία με ισχυρές αντηρίδες. Σήμερα διατηρούνται τα εντυπωσιακά ερείπιά της στη θέση «Καμάρες», με το σωζόμενο ύψος να φτάνει τα 14 μ. Άμεση ευεργετική συνέπεια ήταν η ίδρυση αρκετών δημόσιων θερμών κατά τη ρωμαϊκή κοινωνική κουλτούρα, που και αυτή βρήκε τη θέση της στην πόλη. Το έργο άντεξε στον χρόνο και υδροδότησε την πόλη έως τα βυζαντινά χρόνια.

Οι Ρωμαίοι φρόντισαν επίσης για την άνετη χερσαία επικοινωνία της πόλης, που εξασφάλιζε τις εμπορικές δοσοληψίες και την οικονομική ανάπτυξη. Η *via publica* ξεκινούσε από τη Μεθώνη και μέσω της Ολυμπίας και της Δύμης έφτανε στην Πάτρα, απ' όπου συνέχιζε βόρεια προς το Αίγιο, την Κόρινθο και την Αθήνα. Διάφορα οδόσημα (*milliaria*) και ερμαϊκές στήλες από τη διαδρομή στα νότια της πόλης επισημαίνουν την πορεία του δρόμου, εντοπισμένα τμήματα του οποίου φανερώνουν αρκετές παρεμβάσεις επάλληλων επισκευών από όλη τη Ρωμαϊκή περίοδο. Πλήθος μικρών ποταμών και ορμητικών χειμάρρων καθιστούσαν επιτακτική τη γεφύρωση για την απρόσκοπτη χρήση του. Μέχρι πριν από μερικά χρόνια διατηρούνταν τα ερείπια αρχαίας γέφυρας στο ποτάμι του Γλαύκου νοτίως της πόλης, σε περιοχή όμως από την οποία δεν διερχόταν η κεντρική οδική αρτηρία προς τη Δύμη.

Στα βόρεια της πόλης, στη σημερινή οδό Αρέθα, αποκαλύφθηκε μια δίτοξη ρωμαϊκή γέφυρα κτισμένη κυρίως με οπτόπλινθους, επάνω από την οποία διερχόταν η δημόσια αμαξιτή οδός προς το Αίγιο. Το κατάστρωμά της ήταν πλακόστρωτο και διατηρεί τα ίχνη από τους τροχούς, ενώ ο υπόλοιπος δρόμος ήταν χαλικόστρωτος. Κατασκευάστηκε μεταξύ του 2ου και του 4ου αι. μ.Χ. και αντικατέστησε μια λίθινη μονότοξη γέφυρα, ίσως του 1ου / αρχών του 2ου αι. μ.Χ., που διατηρείται νοτιότερα και είναι ενσωματωμένη στην όλη κατασκευή. Στα θεμέλια της δίτοξης γέφυρας βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη, δύο κορμοί αγαλμάτων και μία χορηγική επιγραφή σε στήλη, από την οποία μαθαίνουμε πως η παλαιότερη γέφυρα κατασκευάστηκε από τον Αρτέμιο από τη Μεσάτιδα, που γεφύρωσε τον ποταμό Καλλίναο. Τα αγάλματα και η επιγραφή προέρχονται από πλησιόχωρο χορηγικό μνημείο.

Μερική άποψη του αρχαιολογικού χώρου στην κοιλάδα της Αρόης, όπου διατηρούνται τα ερείπια της υψηλής υδατογέφυρας του ρωμαϊκού Υδραγωγείου (2ος αι. μ.Χ.). Ήταν κατασκευασμένη με τρεις επάλληλες σειρές τόξων κατά το ύψος και έφερε ισχυρές αντηρίδες.

Με όλες τις παραπάνω ενέργειες της ρωμαϊκής διοίκησης και των ίδιων των αυτοκρατόρων, η Πάτρα μεταβλήθηκε σύντομα σε κοσμοπολίτικο και πολυεθνικό κέντρο της εποχής και σε μία από τις σπουδαιότερες πόλεις του ελλαδικού χώρου και της Μεσογείου. Η οικονομική ευημερία της και η αίγλη που απέκτησε σε ένα γενικότερο περιβάλλον ειρήνης και κεντρικά ελεγχόμενης ελευθερίας, που ήταν επίσης ευνοϊκό για τη μετοίκηση, αλλά και το διαρκές ενδιαφέρον των Ρωμαίων για την ανάπτυξη της αποικίας των Πατρών, αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες για την προσέκλυση ατόμων, που αναζητούσαν μια καλύτερη τύχη σε ασφαλή χώρο. Η άφιξη νέων κατοίκων συνεχίστηκε έως και τον 4ο αι. μ.Χ., όταν η πόλη αρχίζει σταδιακά να παρακμάζει.

Μεγάλη εικονιστική προτομή, πιθανότατα του αυτοκράτορα Αυγούστου.
Πάτρα, 2ος αι. μ.Χ.

Μαρμάρινη αρχαϊστική κεφαλή γενειοφόρου Διονύσου από την κορυφή
ερμαϊκής στήλης. Από τα ένθετα μάτια διατηρούνται χάλκινα ελάσματα.
Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Μαρμάρινη ερμαϊκή στήλη. Απεικονίζεται ο Ηρακλής
με τη μορφή ώριμου γενειοφόρου άνδρα. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Μαρμάρινη τιμητική επιγραφή για τον αυτοκράτορα Αδριανό, ευεργέτη της πόλης, στον οποίο αποδίδονται μεγάλα τεχνικά έργα, όπως το Υδραγωγείο. Η πλάκα ήταν ίσως ενσωματωμένη σε βωμό ή αναρτημένη σε κτήριο. Πάτρα, 128/129-132 μ.Χ.

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ, Η ΕΞΟΥΣΙΑ, Η ΔΥΝΑΜΗ, Ο ΠΛΟΥΤΟΣ

Ελάχιστα μόνο μπορούμε να προσεγγίσουμε τη διοικητική οργάνωση και την κοινωνική διαστρωμάτωση στη δυτική Αχαΐα και την περιοχή των Πατρών των προϊστορικών χρόνων, πριν από τη Μυκηναϊκή περίοδο, μέσα από την επισφαλή ενίοτε ερμηνεία λίγων συναφών αρχαιολογικών ευρημάτων. Κατά τη διάρκεια της Πρωτοελλαδικής περιόδου και προς τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. διαπιστώνουμε την ίδρυση μεγάλων οργανωμένων οικισμών κατά τα πρότυπα των χρόνων αυτών, που έχουν σε έκταση τη μορφή ενός πρώιμου «άστεως» και πρέπει να διέθεταν κάποιας μορφής συγκρότηση. Δεν εντοπίζονται σε φυσικά οχυρές θέσεις, δεν ήταν τεχνητά οχυρωμένοι και βρίσκονταν κοντά στη θάλασσα, όπως για παράδειγμα εκείνοι στο Κοτρώνι, βορείως των Πατρών, και στο Τείχος των Δυμαίων, στο ακρωτήριο του Αράξου. Η εγγύτητα προς τη θάλασσα καταδεικνύει το αίσθημα ασφάλειας και την απουσία ναυτικών επιδρομών, ήταν δε χρήσιμη για την εύκολη εξωτερική επικοινωνία και για εμπορικούς λόγους, οι οποίοι προϋπέθεταν παραγωγική οργάνωση σε τοπικό επίπεδο, αυτάρκεια και διαθέσιμο ανταλλάξιμο προϊόν, οδηγώντας ίσως ορισμένους σε πλεονεκτικό κοινωνικό χώρο. Γενικότερα όμως, η θέση αυτών των οικισμών υποδηλώνει ότι ο συγκεκριμένος λαός είχε αποκτήσει και σε τοπικό επίπεδο στέρεες προϋποθέσεις ασφάλειας και ευημερίας, μέσω οργανωτικών δομών που παραμένουν άγνωστες.

Στο τέλος της Μεσοελλαδικής περιόδου η εμφάνιση και διάδοση των τυμβικών ταφικών εθίμων στην περιοχή, καθώς και η αδιάκοπη συνέχειά τους στα πρώιμα μυκηναϊκά χρόνια (κατά περίπτωση, από τον 18ο έως και τον 15ο αι. π.Χ. περίπου), φανερώνει την ισχυροποίηση ορισμένων οικογενειών στα όρια των κοινοτήτων τους ή σε μια περιορισμένη περιοχή. Οι τύμβοι, τηλεφανή υπέργεια μνημεία, ενέχουν από κατασκευής την έννοια της προβολής και της επίδειξης και προδίδουν ανώτερη κοινωνική θέση συγκεκριμένων ομάδων, οι οποίες φαίνεται πως παράλληλα διατηρούσαν ερείσματα και στη διοίκηση, με τοπικά ηγεμονικά χαρακτηριστικά. Οι ιδιοκτήτες τους χρησιμοποίησαν τα επιβλητικά μνημεία και τα ταφικά έθιμα ως μέσα κοινωνικής αυτοπροβολής και ιδεολογικής επιβολής στην υπόλοιπη κοινότητα.

Αυτή η κοινωνική και διοικητική διαστρωμάτωση ίσως πρωτοδιαμορφώθηκε στα τέλη της Μεσοελλαδικής περιόδου και εξελίχθηκε την Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο, αποκτώντας σταδιακά σαφέστερα γνωρίσματα. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι οι τύμβοι των Πορτών, που, παρότι ιδρύθηκαν στην αρχή των μυκηναϊκών χρόνων (17ος αι. π.Χ.), υποκρύπτουν τη μεσοελλαδική παρά τη μυκηναϊκή ιδιοσυγκρασία των κατοίκων στην πρόσληψη και την ερμηνεία κοινωνικών μηνυμάτων. Φανερώνουν, επίσης, με έμμεσο

τρόπο, την κοινωνική θέση ορισμένων οικογενειών, που θάβονταν είτε εντός των ορίων ιδιόκτητων τύμβων είτε ακόμα και σε ξεχωριστές συστάδες κτιστών τάφων, με την τελευταία ταφική πρακτική να απαντά και σε άλλες θέσεις της δυτικής Αχαΐας, ακόμα και στην Πάτρα. Κτιστός θαλαμοειδής τάφος, που κατέχει το κεντρικό τμήμα ενός τύμβου, έχει απροσδόκητα μνημειακές διαστάσεις και προσεγγίζει σε μήκος τα 9 μ. Πρόκειται για μια σημαντική διαφοροποίηση στα όρια του νεκροταφείου, που δεν απομακρυνόταν από τη μεσοελλαδική παράδοση, αλλά μέσω του κατόχου του μνημείου αποτύπωνε την εξέλιξη στα ανώτερα κοινωνικά και διοικητικά χαρακτηριστικά της κοινότητας. Στα τέλη του 16ου αι., και ενώ συνεχιζόταν η χρήση των τύμβων, παρουσιάστηκε μια διακριτή αλλά περιορισμένη μεταβολή των ταφικών εθίμων, με την ίδρυση ζεύγους θολωτών τάφων μιας οικογένειας, που όχι μόνο φαίνεται πως κατείχε ηγετικό ρόλο στην κοινότητα, αλλά και για πρώτη φορά πρόβαλλε με σαφήνεια τα μυκηναϊκά της γνωρίσματα. Η μοναδικότητα αυτής της ταφικής αρχιτεκτονικής φανερώνει τον αποκλεισμό που είχε επιβληθεί στα υπόλοιπα μέλη του οικισμού από τα νέα ταφικά έθιμα και δείχνει τη δύναμη της τοπικής ηγεμονίας.

Την ίδια περίοδο κατασκευάστηκαν στη δυτική Αχαΐα ορισμένοι ακόμα θολωτοί τάφοι, οι οποίοι προσδιορίζουν συγχρονισμένα τις νέες κοινωνικές και διοικητικές εξελίξεις, που περιγράφηκαν παραπάνω, σε ολόκληρη την περιοχή. Οι τάφοι παρουσιάζουν ικανή διάδοση στον χώρο και εντοπίζονται αδιάκριτα σε πεδινές και σε ορεινές περιοχές. Πρόκειται για ιδιαίτερα μνημεία, τηλεφανή και αυτά με τη δημιουργία τεχνητού γήλοφου στο ανώτερο τμήμα τους εν είδει τύμβου, πρωτόγνωρα μεν στην περιοχή αλλά υπολειπόμενα σε μέγεθος και επιβλητικότητα από άλλα σύγχρονα στην Πελοπόννησο και τον ανατολικό ηπειρωτικό κορμό. Συνδέονται με εκείνους που ασκούσαν πια την εξουσία σε τοπικό επίπεδο, χωρίς να είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε μια γενικότερη διοικητική αρχή.

Αποκωδικοποιώντας τους τόπους της εξουσίας τους, αυτοί προσδιορίζονται γύρω από χερσαία ορεινά περάσματα με στρατηγική σημασία για την ασφάλεια και για τον έλεγχο του εμπορίου, όπως στον Καταρράκτη και τις Πόρτες, ή κοντά σε πεδινές και εύφορες περιοχές με μεγάλες δυνατότητες παραγωγής στον πρωτογενή τομέα. Δύο τέτοιες θέσεις βρίσκονται στα δυτικά της Πάτρας, στο Πετρωτό και τη γειτονική Καλλιθέα. Η απόσταση και η ελεγχόμενη έκταση δικαιοδοσίας δεν παίζουν καθοριστικό ρόλο για την άσκηση της εξουσίας αυτών των ανθρώπων, αλλά ο ικανός πλούτος που θα μπορούσε να εισφέρει μια περιοχή.

Τα γεωμορφολογικά και οικονομικά χαρακτηριστικά του χώρου αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες, αφού ήταν πλέον απολύτως συναρτημένα με την εξουσία. Μάλιστα, για πρώτη φορά υπάρχουν στοιχεία για τη συσσώρευση πλούτου, ο οποίος χρησιμοποιείται επιδεικτικά στα ταφικά έθιμα και παράλληλα λειτουργεί επεξηγηματικά και υπομνηματικά στην κοινότητα για το εύρος των δραστηριοτήτων του τοπικού ηγεμόνα κατά την άσκηση της εξουσίας του. Τέτοια στοιχεία διατηρήθηκαν σε έναν από τους δύο θολωτούς τάφους της ίδιας οικογένειας στον ορεινό Καταρράκτη, όπου βρέθηκε θησαυρός μεταλλικών σκευών και όπλων, που ήταν σχεδόν όλα ξένα και εισηγμένα στην Αχαΐα. Μεταξύ των όπλων υπήρχε ένα χρυσόηλο εγχειρίδιο με διακόσμηση από χρυσό και νιέλο, ένα σπάνιο πολυτελές αντικείμενο που επιδείκνυε, συμβολικά και επιπρόσθετα με την ηγεμονική, την απόλυτα υψηλή στρατιωτική θέση και τον πλούτο του κατόχου.

Οι τάφοι αυτοί έπαψαν να χρησιμοποιούνται από τα 1400 π. Χ. και μετά, εποχή που σηματοδοτείται από την εμφάνιση της ανακτορικής διοίκησης στον μυκηναϊκό κόσμο. Η μετάβαση αυτή δεν φαίνεται να ήταν ομαλή για όσους ασκούσαν έως τότε την εξουσία σε τοπικό επίπεδο, καθώς αποκόπηκαν από τους οικογενειακούς θολωτούς τάφους τους και το σημασιολογικό τους περιεχόμενο, αλλά, ακόμα χειρότερα, τα μνημεία τους συλήθηκαν, βεβηλώθηκαν, εγκαταλείφθηκαν στην τύχη τους και σύντομα κατέρρευσαν και καταστράφηκαν. Δεν γνωρίζουμε φυσικά πώς και αν οι ίδιοι και οι οικογένειές τους ενσωματώθηκαν στο νέο ανακτορικό περιβάλλον ή αν περιελήφθησαν σε ένα καθεστώς πολλαπλών απαγορεύσεων και περιορισμών, ξέχωρα από τον τομέα της άσκησης των ταφικών εθίμων τους.

Η δυτική Αχαΐα, χωρίς αμφιβολία, εισήχθη εξαρχής στην ανακτορική διοίκηση, μολονότι η αρχαιολογική έρευνα δεν έχει εντοπίσει την έδρα της στην ευρύτερη περιοχή, χωρίς αυτό να αποτελεί προϋπόθεση για μια αντίθετη κρίση. Πλήθος άλλων στοιχείων κατατείνουν στο συμπέρασμα πως βρισκόταν κάτω από τις εντολές μιας κεντρικής εξουσίας με τη γνωστή πυραμιδωτή της διάταξη. Μια νέα μορφή τοπικής εξουσίας, υπαγόμενη πλέον στον άνακτα και πολλαπλώς εξαρτημένη, ανιχνεύεται στη θέση της παλαιότερης, μέσα από την ταφική αρχιτεκτονική και τα ταφικά έθιμα, που απαντούν σε αρκετά νεκροταφεία. Ήδη από την αρχή της Ανακτορικής περιόδου (14ος αι. π.Χ.) οργανώνονται νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων, λαξευμένων δηλαδή σε κατάλληλα μαλακά πετρώματα πλησίον των οικισμών, τα οποία αποτελούν τον καθρέφτη των τοπικών κοινωνιών και αποτυπώνουν, ενίοτε πολύ παραστατικά, διαφοροποιήσεις σε πολλούς αναγνωρίσιμους τομείς της συγκρότησής τους.

Στο νεκροταφείο της Βούντενης δύο μνημειακοί λαξευτοί τάφοι, οι μεγαλύτεροι σε διαστάσεις που έχουν εντοπιστεί στην Αχαΐα, υπάγονται στην ίδια οικογένεια και σχετίζονται με μια μορφή εξουσίας, η οποία φαίνεται πως είναι η ανώτερη που μπορεί να προσεγγιστεί σε επίπεδο οικιστικής εγκατάστασης. Παρατηρείται πάλι η χρήση της αρχιτεκτονικής και των ταφικών εθίμων ως μέσων επίδειξης της πολιτικής και στρατιωτικής δύναμης, της εξουσίας και του πλούτου, στοιχεία που διαφοροποιούν την οικογένεια από άλλες σύγχρονες ταφές στο ίδιο νεκροταφείο. Οι δύο αυτοί τάφοι, αν και συλημένοι αργότερα και πάντως ενώ το νεκροταφείο βρισκόταν ακόμα σε χρήση, διέσωσαν πολύτιμα αντικείμενα που παρέπεμπαν και σε ανεκτίμητο πλούτο, ώστε να διαφαίνεται πως φιλοξένησαν τις σπουδαιότερες ταφές της Ανακτορικής περιόδου στην Αχαΐα. Στο ίδιο νεκροταφείο, όπως και σε άλλα, είναι δυνατόν να παρακολουθήσουμε και την κοινωνική διαστρωμάτωση, που αποκωδικοποιείται από την ποικιλία και τη σημασία των κτερισμάτων των νεκρών, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν και όπλα, συνήθως λόγχες και πολύ σπάνια μικρά ξίφη, που παραπέμπουν στη στρατιωτική οργάνωση και σε συγκεκριμένους ρόλους, που πρέπει να καθόριζαν την κοινωνική θέση.

Ένα σημαντικό ανακτορικό έργο στη δυτική Αχαΐα υπήρξε η παραγγελία και η κατασκευή της κυκλώπειας οχύρωσης στο Τείχος των Δυμαίων, που ολοκληρώθηκε μερικές δεκαετίες πριν από τα τέλη του 13ου αι. π.Χ. Ιδρύθηκε σε μια παραθαλάσσια στρατηγική θέση, που ήταν προνομιακή για τον ναυτικό έλεγχο του Ιονίου, βρισκόταν δε στα όρια μιας εκτεταμένης πεδιάδας, που χρησίμευε ως πλουτοπαραγωγική πηγή. Χαρακτηριστικά είναι η απουσία ανακτόρου στο εσωτερικό της και η απουσία λογιστικής γραφειοκρατίας στην υπηρεσία του άνακτα για τη διατήρηση κατάστιχων, όπως και άλλων καθοριστικών λει-

τουργιών, που θα μπορούσαν να αποτυπωθούν και να ανιχνευθούν αρχιτεκτονικά. Κυρίως είναι εμφανής η απουσία αξιωματούχων και άλλων κρατικών υπαλλήλων συναφών με αυτές τις ελλείπουσες δραστηριότητες, που καθορίζουν εντέλει τους λόγους της ίδρυσης και τον προορισμό του οχυρού. Σε μια εποχή που προμηνύονταν ή είχαν ξεσπάσει αναταραχές στην ανατολική Μεσόγειο και είχε δημιουργηθεί ένα αποκωδικοποιημένο από την κεντρική διοίκηση κλίμα αναταραχών, διεγέρσεων, ίσως ακόμα και αγανάκτησης, το οποίο εξελίχθηκε και οδήγησε τελικά στην καταστροφή των ανακτορικών κέντρων από τα τέλη του ίδιου αιώνα, η απόφαση για την ίδρυση του οχυρού πρέπει να σχετιζόταν με την εξασφάλιση των σοδειών, με την οργάνωση ενός ισχυρού αμυντηρίου και με τον έλεγχο των θαλάσσιων διαδρομών.

Εκείνη την εποχή στην ανατολική Μεσόγειο είχαν ήδη εμφανιστεί οι λεγόμενοι Λαοί της Θάλασσας, που προκάλεσαν καταστροφές και κατέλυσαν βασιλεία της Ανατολίας. Σε αυτούς συμμετείχαν και λαοί από την κεντρική Μεσόγειο, πέρα δηλαδή από το Ιόνιο και την Αδριατική, οι οποίοι κινούνταν με πλοία και διέρχονταν από τις αχαικές ακτές. Το Τείχος των Δυμαίων δεν απέφυγε τελικά την καταστροφή από πυρκαγιά, συγχρονίζοντας τη δυτική Αχαΐα με τις ανάλογες καταστροφές των ανακτορικών κέντρων και σηματοδοτώντας το τέλος της Ανακτορικής εποχής στην περιοχή, το αργότερο ίσως αμέσως μετά την είσοδο του 12ου αι. π.Χ.

Λιγοστές ταφές σε μυκηναϊκά νεκροταφεία της δυτικής Αχαΐας από την περίοδο της καταστροφής των αργολικών κέντρων, που συνοδεύονταν κατά περίπτωση από κοντά ξίφη, εισηγμένη αργολική κεραμική και άλλα διακριτά αγαθά, μπορούν να συσχετιστούν με την άφιξη επιφανών προσφύγων συνδεδεμένων με τη διαβαθμισμένη εξουσία της κατεστραμμένης αργολικής ανακτορικής διοίκησης, οι οποίοι βρήκαν καταφύγιο σε μια περιοχή που παρέμενε ασφαλής. Είναι οι σημαντικότερες ταφές από τα τέλη του 13ου αι. και αποτυπώνουν, σε πείσμα της περιρρέουσας κατάστασης, ένα διατηρημένο ανώτερο πολιτικό, στρατιωτικό και κοινωνικό ανακτορικό στάτους σε τοπικό επίπεδο, συντηρημένο και ενισχυμένο από την υποδοχή αυτών των ανθρώπων και την υπηρεσία τους στην ανακτορική διοίκηση, που έλεγχε ακόμα τη δυτική Αχαΐα.

Όσον αφορά τη Μεταανακτορική εποχή, τις πρώτες δεκαετίες και ίσως λίγο πριν από τα μέσα του 12ου αι. π.Χ., δεν υπάρχουν ασφαλείς ειδήσεις για τη δυτική Αχαΐα εν σχέσει με την άσκηση τοπικής ή περιφερειακής εξουσίας, πολιτικής ή στρατιωτικής, λείπουν δε και οι ενδείξεις κοινωνικής διαστρωμάτωσης στα ταφικά περιβάλλοντα. Οι όψεις της εξουσίας και της δύναμης είναι δύσκολο να κατανοηθούν, αλλά ακόμα και να υποδειχθούν με αρχαιολογικά τεκμήρια στη συγκεκριμένη σύντομη περίοδο (ΥΕ ΙΙΙΓ Πρώιμη περίοδος), μολονότι δεν είναι λογικό να μην υφίστανται. Είναι προφανώς το άμεσο αποτέλεσμα των επιπτώσεων που προκάλεσε η υποχώρηση της μακραίωνης ανακτορικής διοίκησης και η τελεσίδικη πολυεπίπεδη ρήξη με το παλαιό καθεστώς, που προβάλλεται τώρα με σιγή, με απο-εκτίμηση και αποστροφή προς όλα εκείνα που ευαγγελιζόταν το παρελθόν, ως μια προσαρμοσμένη πλέον στις νέες συνθήκες συστολή των νέων φορέων εξουσίας. Σε βάθος χρόνου, οι βάσεις αυτές, στηριγμένες στην αποδοκιμασία, έμειναν σταθερές στην υπόλοιπη Μεταανακτορική περίοδο και χαρακτήρισαν την κοινωνία σε όλη της τη διαστρωμάτωση. Υπάρχει πια έμπρακτη αποφυγή της επίδειξης πλούτου μέσω των ταφικών εθίμων και απουσιάζουν τα ταφικά σύμβολα, που σχετιζόνταν με την ανακτορική διοίκηση και τροφοδοτούσαν ιδεολογικά

την κοινωνία. Δεν κατασκευάζονται επιβλητικά σε διαστάσεις κτήρια για να στεγάσουν την εξουσία ή μεγάλα ταφικά μνημεία για να φιλοξενήσουν τους επιφανείς νεκρούς. Τα σπάνια αντικείμενα χάνουν τον σχετικό συμβολισμό τους και δεν αποτελούν *insignia*, ο δε πληθυσμός αποκτά πρόσβαση σε αγαθά που άλλοτε είχαν διαφορετικό σημασιολογικό νόημα και τα προσαρτά με απλότητα στην καθημερινότητά του.

Υπάρχουν όμως μερικές εξαιρέσεις που δεν υπερβαίνουν κατά πολύ τον κανόνα, θα λέγαμε πως αποτελούν μια ευρέως αποδεκτή κοινωνική συνθήκη, που ενέχει τις έννοιες της αυθόρμητης συλλογικής τιμής, της αναγνώρισης και της ανταπόδοσης. Από τα μέσα του 12ου και έως τα μέσα περίπου του 11ου αι. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙΓ Μέση και Νεότερη περίοδος) εμφανίστηκαν στη δυτική Αχαΐα μερικές ανδρικές ταφές που χαρακτηρίζονται πλούσιες, συγκρινόμενες με τις σύγχρονές τους στα ίδια νεκροταφεία. Δεν συνοδεύονταν από εξεζητημένα και ιδιαίτερα αντικείμενα επίδειξης που θα ξένιζαν, όπως στην Ανακτορική περίοδο, αλλά οι συγκεκριμένοι νεκροί έφεραν μαζί τον οπλισμό τους και κυρίως μακρά ξίφη κοπής συγγενούς ιταλικής/κεντροευρωπαϊκής τυπολογίας. Κύριος στόχος ήταν να αποτυπωθούν τα σημαίνοντα στρατιωτικά τους χαρακτηριστικά, που συνδέονταν απόλυτα με το είδος του οπλισμού που έφεραν, καθώς και η συνεπαγόμενη κοινωνική και πολιτική τους θέση. Ο πλούτος, που ενδεχομένως είχαν συσσωρεύσει στη ζωή, δεν χρησιμοποιήθηκε για επίδειξη. Σε αυτούς αποδίδεται ο διπλός ρόλος του αξιωματούχου-πολεμιστή και κατά περίπτωση συνοδεύονταν από λόγχες, μαχαίρια, κράνη, περικνημίδες ή ασπίδες, σπανιότερα από αντικείμενα καλλωπισμού, όπως ξυράφια, χτένια και τριχολαβίδες, ή και από κοσμήματα, συνήθως δακτυλίδια. Στον πολεμιστή των Πορτών, μια πολυχρησιμοποιημένη χάλκινη φιάλη και ένα κεραμικό κύπελλο παρουσιάζουν μία ακόμα πτυχή της προσωπικότητας. Τα αντικείμενα που δεν συνδέονται με την παρουσία και τη δεξιότητα στη μάχη, δηλαδή τα προσωπικά, που αφορούν τον καλλωπισμό, τον στολισμό ή τις συνήθειες, προσφέρουν μοναδικές εικόνες της καθημερινότητας και πολύτιμες ειδήσεις για τα ιδεώδη της κοινωνίας, συγκροτούν δε μια ιδιαίτερη ενότητα που βρίσκει κοντινά παράλληλα στον κόσμο και τους ήρωες του Ομήρου.

Στη δυτική Αχαΐα έχουν έως τώρα εντοπιστεί 15 ταφές αξιωματούχων-πολεμιστών με μακρά ξίφη κοπής, τα περισσότερα από οποιαδήποτε άλλη περιοχή του μυκηναϊκού κόσμου. Δύο συνολικά τάφοι, στη Βούντενη και τα Σπαλιαραίικα αντίστοιχα, περιείχαν από δύο ταφές, το δε νεκροταφείο της Βούντενης απέδωσε τέσσερις πολεμιστές, περισσότερους από κάθε άλλο νεκροταφείο στη μυκηναϊκή επικράτεια. Οι υπόλοιπες είναι διασκορπισμένες σε όλη την έκταση της περιοχής, στα πεδινά και τα ορεινά, φανερώνοντας ένα διάσπαρτο ενιαίο στρατιωτικό, διοικητικό και κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο για έναν περίπου αιώνα δεν υπήρξαν εκπλήξεις. Οι οικισμοί/χώροι ευθύνης τους ανακαλούν στη μνήμη τις μικρές τοπικές ηγεμονίες της Πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου ή ανάλογα τους τόπους άσκησης της διαβαθμισμένης ανακτορικής εξουσίας. Ταφές πολεμιστών που βρέθηκαν στο ίδιο νεκροταφείο δεν είναι σύγχρονες.

Φαίνεται ότι σε κάθε οικισμό μόνο ένας πολεμιστής είχε το προνόμιο να πάρει το ξίφος στον τάφο του και ότι, μετά τον θάνατό του, κάποιος από τους υπόλοιπους αποκτούσε αυτό το δικαίωμα. Επομένως, οι συγκεκριμένοι αξιωματούχοι-πολεμιστές που εντοπίζονται σε τάφους, εντάσσονταν αρχικά σε κάθε οικισμό σε μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων, από τους οποίους ένας ανερχόταν στην κορυφή

Όστρακο κρατήρα με παράσταση κρανοφόρων πολεμιστών που κωπηλατούν ενώ υπερίπτανται άγρια πτηνά. Βούντενη, α΄ μισό του 11ου αι. π.Χ.

Όστρακο κρατήρα με πολεμιστή επάνω σε άρμα. Βούντενη, α΄ μισό του 11ου αι. π.Χ.

Όστρακο μεγάλου εικονιστικού κρατήρα με αποσπασματική απεικόνιση πολεμιστή επάνω σε άρμα. Από τη διακοσμημένη θήκη μακρού ξίφους κρέμονται κρόσσια. Βούντενη, α΄ μισό του 11ου αι. π.Χ.

της τοπικής διοίκησης. Η υπόλοιπη ομάδα των πολεμιστών παρέμεινε αφανής μέσω των ταφικών εθίμων, ή συνοδεύονταν από μια λόγχη και σπανιότερα από μυκηναϊκό εγχειρίδιο και αμυντικό οπλισμό, με τα συγκεκριμένα επιθετικά όπλα όμως να προσδιορίζουν έναν διαφορετικό, κατώτερο ρόλο στη μάχη. Όπως και να έχει, η χορεία των λογχοφόρων και άλλων οπλισμένων νεκρών εντασσόταν σε κατώτερη κοινωνική ομάδα, έστω και αν είχαν εν ζωή ένα μακρύ ξίφος συγγενούς ιταλικής τυπολογίας, που απαγορευόταν να το πάρουν μαζί τους στον θάνατο. Μια απτή εικόνα των αφανών στα ταφικά έθιμα πολεμιστών με τα μακρά ξίφη κοπής αποκομίζουμε από τις παραστάσεις μεγάλων εικονιστικών κρατήρων που σώθηκαν αποσπασματικά στο νεκροταφείο της Βούντενης. Παρουσιάζονται πάνοπλοι να συμμετέχουν σε κυνήγι, όπως αρμόζει στην ανώτερη ή άρχουσα τάξη, σε αρματοδρομίες ή και σε κωπηλασία, δραστηριότητες που ίσως λάμβαναν χώρα σε επιτάφιος αγώνες, γνωστούς και από την *Ιλιάδα*.

Τα ξενόφερτα μακρά ξίφη κοπής έδιναν στους κατόχους τους πλεονέκτημα στη μάχη και αυτός ήταν ο λόγος της προτίμησης και της χρήσης τους. Το γεγονός ότι ήταν εισηγμένα από την Ιταλική χερσόνησο, ή έστω τοπικά κατασκευασμένα, ουδόλως προσέδιδε κύρος στους ιδιοκτήτες τους και δεν έφταναν στους τάφους με αυτό το αφήγημα. Τα κάθε λογής συγγενούς ιταλικής τυπολογίας χάλκινα αντικείμενα γρήγορα άρχισαν να κατασκευάζονται στα τοπικά εργαστήρια μεταλλουργίας, ήταν προσιτά σε όλους και διαδόθηκαν στην καθημερινότητα, διότι κάποια από αυτά ήταν πιο ανθεκτικά, πιο αποτελεσματικά και πιο πρακτικά στη χρήση τους. Επομένως, δεν είχαν πλέον την έννοια των εξωτικών προϊόντων.

Ένα ιδιαίτερο κράνος που συνόδευε τους αξιωματούχους-πολεμιστές στις Πόρτες και την Καλλιθέα, που ίσως τους διαφοροποιούσε και τους κατέτασσε σε ακόμα υψηλότερη τάξη, ανήκε σε έναν νέο τύπο που διαδόθηκε στο Αιγαίο τον 12ο αι. π.Χ. και είναι γνωστός κυρίως από την εικονογραφία. Πρόκειται για ψαθοϋφанта κράνη που φέρουν εξωτερικά επένδυση από εναλλασσόμενες σειρές χάλκινων καρφιών και ταινιών. Ήταν πολύτιμα αποκτήματα που επισήμαιναν μεν τη δύναμη και την εξουσία των κατόχων τους, αλλά παράλληλα ήταν κατάλληλα και ιδιαίτερος αποτελεσματικά ως αμυντικά όπλα. Οι παλαιότεροι συγγενικοί πρόδρομοι εντοπίζονται στην Ιταλία και ανήκουν στον 15ο/14ο αι. π.Χ., ενώ αποτελούν παραλλαγή των ελαφρώς πρωιμότερων κρανών των Λαών της Θάλασσας, που απεικονίζονται στα μνημειακά ανάγλυφα του νεκρικού ναού του Ραμσή Γ΄ (1195-1164 π.Χ.). Πιθανώς η συμμετοχή των Μυκηναίων της δυτικής Αχαΐας στους Λαούς της Θάλασσας εξηγεί την εμφάνιση αυτών των συγγενικών τύπων κρανών στην περιοχή και κυρίως ερμηνεύει την αλλαγή στην τεχνική του πολέμου, με την υιοθέτηση των μακρών ξιφών κοπής. Παράλληλα τα κράνη αυτά υποδηλώνουν το

εύρος των εξωτερικών επαφών και των σχέσεων της ανώτερης τοπικής τάξης και αποτελούν διακριτά γνωρίσματα της εξουσίας της.

Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχει εντοπιστεί ταφή αξιωματούχου/πολεμιστή στη δυτική Αχαΐα από την Υπομυκηναϊκή περίοδο, κατά την οποία πολλά από τα νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων εγκαταλείπονται οριστικά. Εκείνο της Βούντενης φιλοξενεί μερικές ταφές και τεκμηριώνει την ύπαρξη της περιόδου, η οποία χαρακτηρίζεται από τη συρρίκνωση του πληθυσμού. Η ύφεση θα συνεχιστεί για πολλούς αιώνες, έως την πολιτειακή συγκρότηση της περιοχής σε πόλεις-κράτη, και σε αυτήν οφείλεται η δική μας αδυναμία να προσεγγίσουμε την όποια κοινωνική και διοικητική οργάνωση. Η μόνη γνωστή από τις γραπτές πηγές οργάνωση αναφέρεται σε συγκρότηση κατά κώμες, δηλαδή σε μικρές και πυκνές εγκαταστάσεις, όπως τις γνωρίζουμε και από τα μυκηναϊκά χρόνια, στοιχείο που μπορεί να ερμηνευθεί ως μια βραδεία ή και συντηρητική πολιτειακή εξέλιξη. Οι λέξεις Πάτραι και Φαραί ίσως αποτυπώνουν νοηματικά το επίπεδο αυτής της οργάνωσης σε φατρίες και φάρες, που ανακαλούν την παλαιότερη και από τα γεωμετρικά χρόνια σημασία του «οίκου».

Δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα για την εσωτερική οργάνωση των πόλεων-κρατών της δυτικής Αχαΐας, καθώς οι γραπτές πηγές αναφέρονται ελάχιστα σε αυτές, κυρίως ως προς τη συμμετοχή τους στο Αχαϊκό Κοινό. Οι σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες είναι επίσης λιγοστές, αναφερόμενες σε γεγονότα, και προσφέρουν μόνο έμμεσες πληροφορίες. Σημαντικό κενό στη γνώση μας αποτελεί και το γεγονός ότι οι αρχαίοι συγγραφείς που περιγράφουν κατά περίπτωση τη στάση της Αχαϊκής Συμπολιτείας, δεν ασχολήθηκαν ποτέ με την οργάνωσή της, τους κοινούς θεσμούς που πρέπει να είχαν θεσπιστεί για όλες τις πόλεις ή ακόμα και την ασκούμενη εσωτερική πολιτική. Υποθέτουμε ότι η διοίκηση στηριζόταν στον δήμο, τη βουλή και τους άρχοντες, που συνέχισαν να υφίστανται και μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, με επιγραφές ονομάτων αρχόντων να εμφανίζονται σε κοπές νομισμάτων του 1ου αι. π.Χ.

Η πόλη-κράτος των Πατρών διατηρούσε οργανωμένο στρατιωτικό σώμα ή είχε άμεσα τη δυνατότητα να συγκροτήσει ικανοποιητική δύναμη για να υπερασπιστεί την πόλη ή για να τη διαθέσει στις επιχειρήσεις του Κοινού. Η απόφασή της να ταχθεί με το μέρος των Αθηναίων το 419/418 π.Χ. στον Πελοποννησιακό πόλεμο, έστω και αν η συμμετοχή της υπήρξε ασήμαντη, σημαίνει πως είχε ήδη από την πρώιμη αυτή περίοδο τουλάχιστον ένα οργανωμένο αμυντικό σώμα, που θα μπορούσε, με τις υποδειχθείσες από τους Αθηναίους βελτιώσεις στην οχύρωση και με τη συνδρομή τους, να υπερασπιστεί τον ναύσταθμο ή τον ενδιάμεσο σταθμό προς τη Μεγάλη Ελλάδα, όπως είχε οραματιστεί το λιμάνι της Πάτρας ο Αλκιβιάδης. Το 279 π.Χ. ήταν η μόνη πόλη της Αχαΐας που εκστράτευσε στην Αιτωλία για να συνδράμει στην αντιμετώπιση της γαλατικής επιδρομής. Οι εχθροί ήταν πολυάριθμοι και τα λάφυρα μετά την ήττα τους ιδιαίτερα πλούσια. Ένα μέρος από όσα δικαιούνταν οι Πατρείς κατέληξαν στο ταμείο της πόλης, όπως διασώζει έμμεσα ο Πausανίας, αναφέροντας το χάλκινο άγαλμα του Απόλλωνα της Ελληνιστικής εποχής που κατασκευάστηκε από αυτά και στην εποχή του το είδε στο Ωδείο.

Μετά τη μάχη της Κορίνθου οι Ρωμαίοι κατέλυσαν το δημοκρατικό πολίτευμα των πόλεων και εγκατέστησαν ελεγχόμενες αριστοκρατικές διοικήσεις, αν και πολιτειακοί θεσμοί φαίνεται να διατηρήθηκαν κάτω από ασφυκτικό έλεγχο. Οι θεσμοί ήταν απαραίτητοι, έστω και υπό το νέο καθεστώς, αφού βασικό

ζητούμενο για τη Ρώμη ήταν να συνεχιστούν οι κατά τόπους λειτουργίες που εξασφάλιζαν τις οικονομικές δραστηριότητες, ως προϋπόθεση για την είσπραξη των φόρων. Οι πολίτες αυτών των πόλεων, που ήταν πια φόρου υποτελείς στη Ρώμη, βίωσαν την πολιτική και οικονομική καταπίεση και μεταξύ των άλλων είδαν να αυξάνονται κατακόρυφα τα χρέη τους, λόγω της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής.

Η Δύμη ήταν η μόνη από τις αρχαίες ελληνικές πόλεις που αμφισβήτησε σχεδόν αμέσως τη ρωμαϊκή κυριαρχία με μια πρωτοφανή κοινωνική και πολιτική επανάσταση, όπως προκύπτει από επιγραφική μαρτυρία που βρέθηκε στην πόλη και η οποία περιγράφει, έστω έμμεσα και επιγραμματικά, τη γενικότερα επικρατούσα κατάσταση στον ελλαδικό χώρο. Η επιγραφή, που από το 1798 έχει μεταφερθεί στη Βιβλιοθήκη του Trinity College (Cambridge), διασώζει ως επιστολή τη δικαστική απόφαση του Ρωμαίου ανθύπατου Κόιντου Φάβιου και είναι γραμμένη στα ελληνικά, καθώς το κείμενό της έπρεπε να διαβάζεται για παραδειγματισμό από τον ελληνόφωνο πληθυσμό της πόλης. Χρονολογείται στο 144/143 π.Χ. και αναφέρεται στην καταδίκη σε θάνατο των πρωταίων της επανάστασης των πολιτών κατά των Ρωμαίων κατακτητών. Οι επαναστάτες είχαν πυρπολήσει το αρχείο και τα δημόσια έγγραφα, τα οποία σχετίζονταν με το υπέρογκο χρέος των πολιτών, που είχε συσσωρευτεί μόλις σε μία διετία. Κυρίως είχαν αποποιηθεί το τυραννικό πολίτευμα με τους διορισμένους άρχοντες και είχαν συγγράψει και εφαρμόσει για σύντομο χρονικό διάστημα νέους νόμους, που εκτός των άλλων περιόριζαν τον δανεισμό και την εκμετάλλευση.

Η ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας στην Πάτρα συνοδεύτηκε από την αλλαγή των πολιτικών θεσμών της πόλης σε όλα τα επίπεδα άσκησης ελέγχου και εξουσίας. Συντελέστηκε σύμφωνα με την πάγια θέση της Ρώμης, ότι δηλαδή κάθε αποικία έπρεπε να αποτελεί εικόνα της δικής της πολιτικής οργάνωσης. Το νέο ρωμαϊκό διοικητικό σύστημα περιλάμβανε τρεις ομάδες θεσμών, τη Συνέλευση των πολιτών ή Εκκλησία (*populus*) –αναφέρεται επίσης και ως Δήμος σε μεταγενέστερο επιγραφικό υλικό–, τη Βουλή (*ordo decurionum*) και ένα ετήσιο Σώμα Δικαστών, με ανώτατους και ελάχιστονες αξιωματούχους και επιμερισμένες αρμοδιότητες. Το ανώτατο δικαστικό σώμα στην Πάτρα το συγκροτούσαν οι δύνανδροι (*duoviri*), οι οποίοι ανά δύο είχαν ξεχωριστά καθήκοντα. Δύο ήταν επιφορτισμένοι με δικαστικές αρμοδιότητες (*duoviri jure dicundo*) και δύο με οικονομικές εξουσίες (*duoviri aediles*). Το σώμα αυτό κάθε πέντε χρόνια είχε επιπρόσθετο έργο και τα μέλη του ορίζονταν με αυστηρότερα κριτήρια. Ήταν επιφορτισμένο με την απογραφή του πληθυσμού, την αναθεώρηση του καταλόγου των μελών της Βουλής, τον έλεγχο και την απόδοση των οικονομικών της αποικίας της περασμένης πενταετίας και τη σύνταξη του προϋπολογισμού για την επόμενη.

Το κατώτερο δικαστικό σώμα το αποτελούσαν οι αγορανόμοι (*aediles*) και οι ταμίες (*quaestores*), αξιώματα που επίσημα δεν θεωρούνταν ως διοικητική θητεία και δεν προσμετρούνταν στην ιεραρχία της πολιτικής ανέλιξης. Μεταξύ των καθηκόντων των αγορανόμων ήταν η συντήρηση και η καθαριότητα του οδικού δικτύου της πόλης και των δημοσίων κτηρίων, ο έλεγχος της αγοράς, η διαιτησία σε διαφορές εμπορικής και οικονομικής φύσεως, η εποπτεία για την εξασφάλιση των δημοσίων εσόδων και η οργάνωση στην πόλη των δημοσίων θεαμάτων. Οι ταμίες είχαν προσδιορισμένα εκ του αξιώματος καθήκοντα, ενώ οι υπόλοιποι θεσμοί καλύπτονταν από μια σχετική αχλή στο καθηκοντολόγιο, ιδίως ο θεσμός των δύνανδρων.

Το πιο σημαντικό θεσμικό όργανο της διοίκησης της πόλης ήταν η Συνέλευση της Βουλής, που αντιστοιχούσε στη Σύγκλητο της Ρώμης και η οποία σε τοπικό επίπεδο αντικατέστησε ουσιαστικά την ελ-

Μαρμάρινη επιτύμβια πλάκα με τη μορφή αετώματος που ανήγειραν οι αγορανόμοι προς τιμήν του Κόιντου Κάσσιου Ευπρεπή, ο οποίος διετέλεσε ταμίας και δύνανδρος. Πάτρα (Βόρειο νεκροταφείο), τέλη του 1ου αι. π.Χ. – αρχές του 1ου αι. μ.Χ.

ληνιστική Βουλή, μόνο που η σύνθεσή της ήταν τώρα εντελώς διαφορετική. Ως μέλη της περιλαμβάνονταν πολίτες της ανώτερης κοινωνικής τάξης, οι ίδιοι που θα μπορούσαν να κριθούν και να αναλάβουν τις θέσεις της Δυναδρίας, κυρίως δε τα πλέον επιφανή μέλη ισχυρών και ιδιαίτερα πλούσιων οικογενειών της αποικίας. Η επιτυχής ολοκλήρωση της θητείας ενός αγορανόμου άνοιγε πιθανότατα μια θέση στη Βουλή, έστω και αν αυτός προερχόταν από κατώτερη κοινωνική ομάδα. Παρείχε επομένως αυτό το αξίωμα μια δυνατότητα πολιτικής ανέλιξης στον Δήμο. Η λέξη Βουλή αποτυπώνεται στα ελληνικά σε επιγραφές από τον 2ο αι. μ.Χ., όταν και άλλοι θεσμοί ή πολιτικές έννοιες εμφανίζονται με παλαιότερες ελληνικές αντιστοιχίες, αλλά φυσικά αποδίδουν νοηματικά το περιεχόμενο των ρωμαϊκών οργάνων. Αποτελούν όμως σημαντικές ενδείξεις του εξελληνισμού της πόλης, ακόμα και στη γλώσσα της διοίκησης, κάτι που φαίνεται να είχε θετικές επιπτώσεις στα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας. Για το δεύτερο θεσμικό όργανο, τη Συνέλευση του Δήμου, δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα, αναφέρεται πάντως σε μία όψιμη επιγραφή.

Όλοι σχεδόν οι παραπάνω θεσμοί και τα αξιώματα αποτυπώνονται στο επιγραφικό υλικό της πόλης, από το οποίο προκύπτει πως ορισμένοι έλαβαν τιμητικά και με ψήφισμα της Βουλής κάποιο τίτλο ή αξίωμα, χωρίς να το έχουν ασκήσει. Δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις ανάληψης των αξιωμάτων, κυρίως γιατί ανήκαν σε κατώτερη κοινωνική τάξη ή ήταν απελεύθεροι και δεν είχαν προλάβει να ανέλθουν κοινωνικά. Κάποιοι έλαβαν τον τίτλο ή τους αναγνωρίστηκε το δικαίωμα των τιμών που επιφυλάσσονταν στα μέλη της Βουλής, του δύνανδρου ή του αγορανόμου. Ορισμένοι τιμήθηκαν ως ιερείς των επίσημων λατρειών, αφού και αυτό το αξίωμα είχε ως προαπαιτούμενο την ανώτερη κοινωνική θέση. Ακόμα και τιμητικό τίτλο *Augustalis* είχε απονείμει η Βουλή. Επρόκειτο για έναν σύλλογο που προωθούσε την αυτοκρατορική λατρεία, χρηματοδοτώντας διάφορες σχετικές δράσεις. Τα μέλη του (*Augustales*) προέρχονταν από την ανώτερη τάξη των απελεύθερων, που αναζητούσαν ευκαιρίες κοινωνικής και πολιτικής ανέλιξης.

Πιθανές αλλαγές στο πέρασμα των αιώνων ίσως σχετίζονταν με το εύρος των αρμοδιοτήτων των θεσμών και των οργάνων, αλλά δεν άφησαν ουσιαστικό αποτύπωμα. Από τον 2ο αι. μ.Χ. η Ρώμη, προκειμένου να αυξήσει τον έλεγχό της, διόρισε εφόρους/λογιστές (*curator*) από τις τάξεις των

Μαρμάρινες πλάκες από επένδυση τετράπλευρης βάσης αγάλματος, που βρέθηκε στο εσωτερικό πολυτελούς δημόσιου οικοδομήματος, έδρα των Augustales, στη ρωμαϊκή Αγορά της Πάτρας. Ο Τίτος Ουάριος Σεκούνδος, ο οποίος είχε τιμηθεί με τον τίτλο του Augustalis, ανέλαβε τη δαπάνη της κατασκευής, 1ος-2ος αι. μ.Χ.

συγκλητικών και των ιππέων και τους εγκατέστησε στις πόλεις και τις αποικίες. Είχαν αυξημένες αρμοδιότητες και για τις σημαντικές αποφάσεις των θεσμικών οργάνων απαιτούνταν η έγκρισή τους. Τον 4ο αι. μ.Χ. επιλέγονταν από τους ανώτατους δικαστές κάθε πόλης, γνωρίζουμε δε ότι υπήρχε η θέση λογιστή στην αποικία των Πατρών, τουλάχιστον σε αυτήν την περίοδο.

Ένας σπουδαίος τίτλος τιμής τον οποίο απέδιδε η πόλη σε ιδιαίτερα σημαντικές προσωπικότητες, προσδοκώντας να κερδίσει από την αίγλη τους και να αποκτήσει στενές σχέσεις με την αυτοκρατορική αυλή, ήταν εκείνος του πάτρωνα, του προστάτη δηλαδή. Η παλαιότερη επιγραφική μαρτυρία αποδίδει αυτή την τιμή πριν από τη ναυμαχία του Ακτίου, δηλαδή πριν από την ίδρυση της αποικίας. Αμέσως μετά εμφανίζονται κατά σειρά ο Αγρίππας Πρόστουμος, υιοθετημένος γιος του οικιστή της πόλης Αυγούστου, και ο Γερμανικός, υιοθετημένος γιος του Τιβέριου. Και οι δύο, όταν τιμήθηκαν, ήταν πρίγκιπες και υποψήφιοι αυτοκράτορες. Ο Γερμανικός, εξαιρετικός στρατηγός, είχε οριστεί ως διάδοχος από τον Τιβέριο, αλλά πέθανε ξαφνικά κατά τη διάρκεια εκστρατείας στην Ασία. Η επιλογή του από την πόλη ως πάτρωνα ήταν ιδιαίτερα σημαντική, αν αναλογιστούμε πως ήταν αδελφός του μετέπειτα αυτοκράτορα Κλαύδιου, πατέρα του αυτοκράτορα Καλιγούλα και παππούς του αυτοκράτορα Νέρωνα.

Η ίδρυση της αποικίας των Πατρών από τον Αύγουστο, μέρος εξάλλου ενός ευρύτερου σχεδιασμού του για τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, συνοδεύτηκε από πολιτικές αποφάσεις που δημιούργησαν στην πόλη νέα δημογραφικά και κοινωνικά δεδομένα. Προκάλεσαν καταρχήν την αλλοίωση του τοπικού πληθυσμού, όχι μόνο με την εγκατάσταση των αποίκων αλλά και με την εθελοντική ή αναγκαστική μετοίκηση κατοίκων γειτονικών πόλεων. Το γεγονός αυτό μετέβαλε πολύ γρήγορα τους παλαιούς πολίτες της Πάτρας σε μειοψηφία μέσα στην ίδια τους την πόλη και περιόρισε τις αντιδράσεις κάθε είδους. Η παρουσία των βετεράνων αποίκων στην υπερ-πόλη που σχηματίστηκε σήμαινε εξ ορισμού προνομιακά δικαιώματα για εκείνους, τα οποία άλλωστε περιλαμβάνονταν στα κίνητρα για την εγκατάστασή τους. Βρέθηκαν επομένως στην κορυφή μιας νέας κοινωνικής ιεραρχίας, η οποία στηρίχτηκε σε ανόμοια δικαιώματα, τόσο πολιτικά όσο και νομικά. Οι εξουσίες συγκεντρώθηκαν αποκλειστικά σε αυτούς, ακόμα και η άσκηση των θρησκευτικών λειτουργιών της επίσημης λατρείας, γεγονός καθόλου περίεργο, αφού και η θρησκεία αποτελούσε για την κεντρική ρωμαϊκή διοίκηση πτυχή της ασκούμενης πολιτικής της.

Τιμητική επιγραφή για τον Ιούλιο Αγρίππα (Πόστουμο) Καίσαρα, ο οποίος υπήρξε προστάτης-πάτρωνας της πόλης, θετός υιός του Αυγούστου και εγγονός του θεοποιημένου Καίσαρα. Πάτρα, Αγορά, 4-6 μ.Χ.

Η εγκατάσταση των Ρωμαίων αποίκων οδήγησε σε μαζικές δημεύσεις γαιών των παλαιότερων κατοίκων, που βρέθηκαν ξαφνικά στο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό περιθώριο. Η γη τους συναρθρώθηκε σε μεγάλους κλήρους και διαμοιράστηκε στους νεοφερμένους, που έγιναν γαιοκτήμονες, και μάλιστα στην προνομιακή ζώνη γύρω από την πόλη. Συγκέντρωναν στα χέρια τους ένα αγαθό που αφαιρέθηκε από τους γηγενείς, οι οποίοι ανήκαν τώρα σε κατώτερη κοινωνική βαθμίδα. Συνέχιζαν πια να κατοικούν κοντά στη γη που κάποτε όριζαν, για την οποία αποζημιώθηκαν κατ' αποκοπή με φόρους άλλων περιοχών, που αποδόθηκαν πρόσκαιρα για τον σκοπό αυτό στο ταμείο της πόλης, πριν απελευθερωθούν και πάλι προς τη Ρώμη. Κάποιοι διατήρησαν ή απέκτησαν μικρές περισσευούμενες γαίες στην αχανή νέα επικράτεια της πόλης, που παρέμεναν αδιάθετες μακριά από το άστυ. Η κατοχή των μεγάλων γαιών εξασφάλιζε στους Ρωμαίους ιδιοκτήτες οικονομική ευρωστία, μέσω του ελέγχου της παραγωγής, της μεταποίησης και του εμπορίου. Ο οικονομικός κολοσσός, στον οποίο απέβλεπε η αυτοκρατορική διοίκηση, δημιουργήθηκε από τους αποίκους και επαυξήθηκε ή συντηρήθηκε από τους επιγόνους τους στους αμέσως επόμενους αιώνες, στερώντας –τουλάχιστον αρχικά– πολύτιμους πόρους από τους γηγενείς.

Ο Πausanίας σημειώνει πως ο Αύγουστος έδωσε τα ίδια δικαιώματα στους Πατρείς και στους αποίκους. Η αλήθεια είναι ότι για το επίσημο κράτος υπήρχαν εξαρχής μόνο Πατρείς ή *Patrenses*, αλλά όπως σε κάθε ρωμαϊκή αποικία, έτσι ακριβώς και στην Πάτρα, η διοίκηση απέβλεπε στην ομαλή ένταξη ενός μειοψηφικού αριθμητικά συνόλου στην τοπική κοινωνία, και μάλιστα σε αριστοκρατική θέση. Αποφεύγονταν οι υπερβολές, ενώ υπήρχαν περιορισμένες παροχές στους γηγενείς, κυρίως θεσμικές και άυλες, ώστε να υπάρχουν και για εκείνους προοπτικές. Η ανάγκη ή η αγωνία της εξασφάλισης των αποίκων εκφράστηκε πάντως πρακτικά με διακρίσεις. Από την άλλη, η Ρώμη έδωσε στους Πατρείς τη δυνατότητα της κοινωνικής και πολιτικής ανέλιξης, ενώ θα μπορούσε να τους στερήσει αυτό το δικαίωμα. Σταδιακά οι διακρίσεις περιορίστηκαν με τη συντελούμενη ενσωμάτωση των γηγενών στο ρωμαϊκό πλαίσιο, μέσω των μεικτών γάμων και κυρίως με σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούσαν όλη την αυτοκρατορία.

Επικασσιτερωμένες κύλικες με μία και δύο λαβές. Διατηρούνται ίχνη από τα προσκολλημένα στην επιφάνεια λεπτά φύλλα κασσίτερου, που έδιναν στα αγγεία μεταλλική όψη. Πιθανώς εισηγμένα. Βούντενη, α΄ μισό του 14ου αι. π.Χ.

Επιτραπέζια επικασσιτερωμένα σκεύη, κωνικό κυάθιο και λεκανίδα με δύο λαβές. Βούντενη, α΄ μισό του 14ου αι. π.Χ.

Κεραμικά σκεύη που συνόδευαν τον αξιωματούχο-πολεμιστή των Πορτών,
β' μισό του 12ου αι. π.Χ.

Κάλαθος με ευρύ άνω σώμα.

Βαθύς κύαθος με λαβή.

Δακτυλιόσχημος ασκός, αγγείο με ταφικό προορισμό.

Μικρός ψευδόστομος αμφορέας.

*Πολύτιμα κτερίσματα του αξιωματούχου-πολεμιστή
από το νεκροταφείο των Πορτών, β' μισό του 12ου αι. π.Χ.*

*Είναι η σημαντικότερη ταφή της Μεταανακτορικής περιόδου
στην Αχαΐα για τις ειδήσεις που διέσωσε σχετικά με την κοινωνική,
πολιτική και στρατιωτική οργάνωση αυτών των χρόνων.*

*Εικονίζονται: α) Χάλκινο μακρύ ξίφος κοπής συγγενούς ιταλικής
τυπολογίας, κατασκευασμένο σε τοπικό εργαστήριο με κυπριακό χαλκό.
β) Μακριά λόγχη. Και γ) μαχαίρι με μία κόψη μυκηναϊκών τύπων.*

*Το χαλκεπένδυτο ψάθινο κράνος, πραγματικής αλλά και εμβληματικής
χρήσης, είναι παραλλαγή των κρανών των Λαών της Θάλασσας και
συγγενούς καταγωγής με παλαιότερα της Ιταλικής χερσονήσου.*

Χάλκινη ημισφαιρική φιάλη, χωρίς τη λαβή της, ένα πολυτελές επιτραπέζιο σκεύος που συνόδευε την ταφή του αξιωματούχου-πολεμιστή των Πορτών. Προσφέρει σπάνιες πληροφορίες για την καθημερινή ζωή αυτού του σημαντικού νεκρού. Β΄ μισό του 12ου αι. π.Χ.

Ζεύγος χάλκινων περικνημίδων με συρμάτινες δέστρες. Ο αμυντικός αυτός εξοπλισμός, που συνόδευε τον αξιωματούχο-πολεμιστή των Πορτών, διαδόθηκε με την εισαγωγή των μακρών ξιφών κοπής συγγενούς ιταλικής τυπολογίας. Β΄ μισό του 12ου αι. π.Χ.

Χάλκινες αρύταινες, πολύτιμα αποκτήματα πολεμιστή από τη Βούντενη.
Τέλη του 13ου – αρχές του 12ου αι. π.Χ.

Φλογόσχημη αιχμή δόρατος «βορείου» τύπου από την Καλλιθέα, θέση Σπέντζες, 12ος/11ος αι. π.Χ., και μυκηναϊκού τύπου λόγχη από τις Πόρτες, 12ος αι. π.Χ.

Χάλκινο μαχαίρι που έχει φθαρεί από τη συχνή χρήση, με διατηρημένη την ελεφαντοστέινη επένδυση της λαβής.
Χαλανδρίτσα, θέση Άγιος Βασίλειος, 12ος-11ος αι. π.Χ.

Χάλκινο εγχειρίδιο νύξης. Κλάους, τέλη του 13ου – αρχές του 12ου αι. π.Χ.

Χάλκινα επιθετικά όπλα. Από αριστερά, πολύ μεγάλη μυκηναϊκή λόγχη, Καλλιθέα, θέση Λαγανιδιά, 14ος-13ος αι. π.Χ. · μακρύ ξίφος κοπής εισηγμένο από την Ιταλία, Καγκάδι, β' μισό του 12ου – αρχές του 11ου αι. π.Χ. · ξίφος νύξης με εγχάρακτη διακόσμηση κόμβου μυκηναϊκής τυπολογίας, Καταρράκτης, θέση Ροδιά, 15ος-14ος αι. π.Χ., και σταυρόσχημο κοντό ξίφος, Καλλιθέα, θέση Λαγανιδιά, 14ος-13ος αι. π.Χ.

Χάλκινα μακριά ξίφη κοπής, συγγενούς ιταλικής τυπολογίας (κατηγορία Naue II), επιθετικά όπλα που υιοθετήθηκαν μαζί με νέες τεχνικές πολέμου από τα μέσα του 12ου αι. π.Χ. στην Αχαΐα, στην οποία έχουν εντοπιστεί τα περισσότερα όπλα αυτού του τύπου από κάθε άλλη περιοχή της Ελλάδας. Τα δύο τελευταία είναι εισηγμένα από την Ιταλική χερσόνησο. Μέσα του 12ου – μέσα του 11ου αι. π.Χ.

Ο επιθετικός και αμυντικός εξοπλισμός του αξιωματούχου-πολεμιστή
από το μυκηναϊκό νεκροταφείο στην Καλλιθέα, θέση Σπέντζες, β' μισό του 12ου – αρχές του 11ου αι. π.Χ.

Χάλκινη λόγχη μυκηναϊκού τύπου.

Τμήμα επένδυσης κράνους.

Χάλκινες περικνημίδες.

Μακρύ ξίφος κοπής συγγενούς ιταλικής τυπολογίας.

ΕΠΙΣΗΜΗ, ΛΑΪΚΗ ΚΑΙ ΞΕΝΟΦΕΡΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ

Οι αρχαιολογικές evidences για τη λατρεία στα προϊστορικά χρόνια στην Πάτρα και την ευρύτερη περιοχή της δυτικής Αχαΐας είναι λιγοστές και έμμεσες. Περιορίζονται κυρίως σε πληροφορίες που μπορούν να αντληθούν από την ερμηνεία ελάχιστων θεμάτων σε μυκηναϊκές σφραγίδες και από την παρουσία σε ταφικά περιβάλλοντα αγγείων που έχουν τελετουργικό χαρακτήρα ή σχετίζονται με θρησκευτικά συμπεριλαμβανόμενα. Μερικά πήλινα ειδώλια, γυναικεία και λιγότερα ζώων, που βρέθηκαν σε μυκηναϊκούς τάφους, θα μπορούσαν να συσχετιστούν κατά περίπτωση με θεότητες, με λατρευτές ή με λατρευτικές πράξεις. Τέτοια γυναικεία ειδώλια από τις Πόρτες, τα Σπαλιαραίικα και τη Μιτόπολη, ένθρονα ή σε όρθια στάση, αναστηλώνουν το αριστερό χέρι και προτάσσουν την παλάμη, παρουσιάζοντας τη γνωστή λατρευτική χειρονομία του σεβίζοντος. Ανάλογη χειρονομία εκτελούν και δύο δρομείς σε χρυσή σφραγίδα από τις Πόρτες, που εκτίθεται ως δάνειο στο Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας στην Ολυμπία. Συμμετέχουν πιθανότατα σε λατρευτική πράξη, στο πλαίσιο τελετουργικού αθλητικού αγώνα. Ένα άλλο φυσιοκρατικό ειδώλιο από το ίδιο νεκροταφείο, που στρέφει τους αγκώνες και επιδεικνύει τους γυμνούς μαστούς, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως κουροτρόφος.

Ορισμένα κτερίσματα, επίσης, όπως για παράδειγμα μερικές χάντρες από εξωτικό ήλεκτρο, φανερώνουν αποτροπαϊκό ή μαγικό χαρακτήρα και παραπέμπουν σε σχετικές δοξασίες που προδίδουν δεισιδαιμονία. Σειρά λίθινων και γυάλινων σφραγίδων, ή ακόμα και μιτανικών σφραγιδοκυλίνδρων με δυσνόητα για τους Μυκηναίους ανατολικά θέματα, καθώς και μερικές απομιμήσεις αιγυπτιακών σκαραβαίων, χρησιμοποιούνταν ως φυλακτά με ταλισμανικές ιδιότητες. Η μόνη πιθανή θέση άσκησης μυκηναϊκής συλλογικής λατρείας προέρχεται από την εσωτερική πλευρά της πυργοειδούς προεξοχής της ανατολικής πύλης του κυκλώπειου Τείχους των Δυμαίων, στην οποία έχει εντοπιστεί η υποδομή μεταγενέστερου κτιστού βωμού και εγχάρακτες στο τείχος επιγραφές από τον 4ο αι. π.Χ., με σπάνια ονόματα θεοτήτων. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά στοιχεία, η λατρεία στον συγκεκριμένο χώρο υπήρχε από τα γεωμετρικά και πιθανότατα από τα μυκηναϊκά χρόνια, όπως και στις πύλες άλλων μυκηναϊκών οχυρώσεων. Λιγοστά είναι επίσης τα υπολείμματα οικιακής λατρείας σε οικιστικά περιβάλλοντα.

Η πληθυσμιακή και πολιτιστική ύφεση που γνώρισε η περιοχή της δυτικής Αχαΐας στους επόμενους αιώνες, και έως τα αρχαϊκά χρόνια, άφησε το στίγμα της και στη θρησκευτική έκφραση. Η λατρεία, αυτήν τη μακρά περίοδο, χαρακτηρίζεται σε γενικές γραμμές ως συντηρητική, με καθοριστική αρχικά την παρουσία μικρών και ταπεινών αγροτικών ιερών, με μακρά ωστόσο λειτουργία, που ήταν αφιερωμένα σε συναφείς προ-

Σφραγιδοκύλινδροι Βασιλείου Μιτάντι
από χαλαζία. Σπαλιαραίικα και Μονοδένδρι,
Μυκηναϊκή περίοδος.

Χάλκινο ειδώλιο πτηνού σε τετράγωνη βάση,
πιθανώς λακωνικού εργαστηρίου. Ρακίτα,
ιερό Άρτεμις Αοντίας, Γεωμετρική περίοδος.

Χάλκινο ειδώλιο ελαφιού σε διάτρητη
ορθογώνια βάση, λακωνικού εργαστηρίου.
Ρακίτα, ιερό Άρτεμις Αοντίας,
Γεωμετρική περίοδος.

στατευτικές ιδιότητες θεών, όπως η γονιμότητα, η ευφορία, η προφύλαξη των καλλιεργειών και των αμπελών, η αναγέννηση της φύσης κ.ά. Μερικά ιδιαίτερος αποσπασματικά στοιχεία από τα άστη και τις περιαστικές περιοχές της Πάτρας και της Δύμης μάς κάνουν να υποπτευόμαστε ότι υπήρχε και αστική ναϊκή αρχιτεκτονική από τα ύστερα αρχαϊκά χρόνια και μετά. Δεν συναντάμε ή δεν έχουν ακόμα αποκαλυφθεί επιβλητικά κατάλοιπα ναοδομίας και δεν είναι γνωστοί σημαντικοί αρχιτεκτονικά ναοί, όπως στην περιοχή της ανατολικής Αχαΐας, όπου η αρχαιολογική έρευνα συνεχίζει να φέρνει στο φως σπουδαία ναϊκά οικοδομήματα. Σε ολόκληρη την έκτασή της αναπτύχθηκε μια ιδιόρρυθμη λαϊκή λατρεία με ποικίλες και σπάνιες εκδηλώσεις, που επιβίωσαν για αιώνες και διασώθηκαν επιλεκτικά στα σημεία που εντυπωσίασαν τον περιηγητή Πausanία, όπως είχαν εξελιχθεί στην εποχή του.

Εξαίρεση αυτήν την πρώιμη περίοδο αποτελεί ο υστερογεωμετρικός εκατόμπεδος περίπτερος αψιδωτός ναός με ημικυκλικό προστώο στη Ρακίτα (Άνω Μαζαράκι), που επιγραφικά βεβαιώνεται πως ήταν αφιερωμένος στην Άρτεμη Αοντία (αυτή που φυσά, που προκαλεί τους ανέμους). Οικοδομήθηκε μεταξύ των χρόνων 725 και 690 π.Χ., δηλαδή πριν από τη διαμόρφωση του ιωνικού και δωρικού ρυθμού στη ναϊκή αρχιτεκτονική. Καταστράφηκε στους κλασικούς χρόνους, πιθανότατα από μεγάλο σεισμό που προκάλεσε πυρκαγιά. Στον αποθέτη του ιερού βρέθηκαν πλούσια αναθήματα, ανάμεσα στα οποία και τοπική κεραμική με εμπίεστη διακόσμηση γεωμετρικών θεμάτων, χρονολογημένη στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.

Λίγες είναι και οι πληροφορίες για τις λατρείες στην αρχαία Πάτρα έως το τέλος των ελληνιστικών χρόνων. Γραπτές πηγές που σχετίζονται με το μυθολογικό της παρελθόν εξαίρουν τη λατρεία της Τρικλαρίας Άρτεμις σε ιερό εκτός της πόλης και σε θέση που δεν έχει ακόμα εντοπιστεί. Ο Πausanίας, αναχωρώντας με πλοίο για το Αίγιο, σημειώνει πως βρισκόταν στα δεξιά του Μελίχου ποταμού, που έρρεε κοντά στην Πάτρα. Με αυτό έχουν συσχετιστεί τρία αποσπασματικά μαρμάρινα γλυπτά, δύο γυμνοί ανδρικοί κορμοί που προέρχονται από το αέτωμα ναού με πιθανή παράσταση Αμαζονομαχίας και ένας γυναικείος κορμός με ιμάτιο και πλούσιες πτυχώσεις, που θεωρείται ότι παριστάνει Νίκη, από το ακρωτήριο του ίδιου ναού. Πρόκειται για σπουδαία έργα γλυπτικής από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ., που αναφέρεται ότι βρέθηκαν στην περιοχή του Βελβιτσιάνικου ποταμού, στα βόρεια της Πάτρας και σε αρκετή απόσταση, ώστε να μην ανταποκρίνεται μάλλον σε αυτήν που επισημαίνει ο Πausanίας για τον Μελίχο ποταμό. Στην εποχή του δεν υπήρχε λατρευτικό άγαλμα στον ναό, ενώ και η ετήσια εορτή της θεάς με αγρυπνία αναφέρει ότι τελούνταν από τους Ίωνες και επομένως είχε ίσως σταματήσει. Υποθέτουμε ότι το άγαλμα είχε μεταφερθεί σε ένα αστικό ιερό πριν από την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας, σε μια δίδυμη λατρεία.

Το μοναδικό προσωνύμιο της θεάς παραπέμπει στις τρεις κώμες της Αρόης, της Άνθειας και της Μεσάτιδας. Αποδίδεται σε δωρικό τύπο (κλάρος αντί κλήρος) και επομένως είναι μεταγενέστερο της αρχικής κοινής ιωνικής λατρείας. Το επίθετο προσδιορίζει και τον

Ασημένιο τελετουργικό κουτάλι με στρεπτή λαβή και ολόγλυφο πάνθηρα. Πάτρα, Ελληνιστική περίοδος.

τόπο του ιερού της Άρτεμης, τον οποίο οι τρεις πολίχνες διέθεταν από κοινού και με τα ίδια δικαιώματα, υπήρχαν δηλαδή τρεις κλήροι-μερίδια. Η κοινή λατρεία αποτέλεσε μεν πρόσθετο συνενωτικό κρίκο των κατοίκων και μία από τις προϋποθέσεις προς την πορεία ίδρυσης της πόλης-κράτους των Πατρών, αλλά δεν ήταν η κυρίως συνενωτική που τιμούσε διαχρονικά η πόλη. Ο Πausanίας μάς πληροφορεί ακόμα πως η λατρεία της ήταν συνδεδεμένη με ένα τραγικό τελετουργικό. Η ανέραστη και εκδικητική Άρτεμη απαίτησε την ετήσια ανθρωποθυσία ενός νέου και μιας κόρης, ως τιμωρία και προς εξαγνισμό από την ιερόσυλη πράξη της ιερείας της Κομαιθούς να συνευρεθεί ερωτικά μέσα στον ναό με τον σύντροφό της τον Μελάνιππο. Η σύνδεση του ιερού με ανθρωποθυσίες εντάσσεται στις ελάχιστες αναφορές από τον ελλαδικό χώρο και καταδεικνύει την παλαιότητά της.

Η απαλλαγή της περιοχής από τη βάρβαρη τελετή οφείλεται στην εισαγωγή μιας νέας λατρείας, αυτής του Διονύσου Αισυμνήτη, που είχε εξαιρετικές δυνάμεις για την αναζωογόνηση και γονιμοποίηση της φύσης. Το θεότευκτο από τον Ήφαιστο άγαλμα του θεού, λάφυρο από την Τροία, το έφερε μέσα σε λάρνακα στον ναό της Τρικλαρίας ο βασιλιάς Ευρύπυλος από τη Θεσσαλία, ο οποίος κυριεύτηκε από μανία όταν άνοιξε τη λάρνακα και αντίκρισε τον θεό. Σύμφωνα με τους χρησμούς των Δελφών, ο μεν Ευρύπυλος θα ελευθερωνόταν από το ιερό μένος όταν θα έφτανε σε τόπο με παράδοση λατρεία, οι δε Πατρείς θα λυτρώνονταν από την ανθρωποθυσία όταν θα δέχονταν έναν ξένο θεό. Σε απεικονίσεις του Ευρύπυλου σε ανάγλυφους δίσκους λύχνων τοπικών ρωμαϊκών εργαστηρίων και σε νομίσματα της πόλης παρουσιάζεται πάντοτε μια κυλινδρική κάλπη με κωνικό πώμα και ποτέ το μικρό άγαλμα. Η λατρεία του Διονύσου συνδέεται με την εμφάνιση της αμπελουργίας στην περιοχή, σε αντιδιαστολή με τις υπόλοιπες παλαιότερες αγροτικές καλλιέργειες, που τις προστάτευε η Τρικλαρία Άρτεμη με τη συγκεκριμένη της ιδιότητα.

Μια σημαντική παλαιά λατρεία για ολόκληρη την Αχαΐα ήταν εκείνη της Δήμητρας. Ξέχωρα από την κατά τόπους τιμή της θεάς στις αχαϊκές πόλεις, όπως και στην Πάτρα, ιδιαίτερη σημασία είχε η κοινή της λατρεία στο Αίγιο, στην έδρα του Αχαϊκού Κοινού, με το πρωτότυπο επίθετο Παναχαΐα που διασώζει ο Πausanίας. Είχε βαρύνουσα θέση στην προστασία του θεσμού της ομοσπονδίας, όπως επισημαίνει το προσωνύμιό της. Το ελαφρώς παραλλαγμένο επίθετο Παναχαΐδα εμφανίζεται αργότερα στην Πάτρα ως προσωνύμιο της Αθηνάς, τουλάχιστον από τα ρωμαϊκά χρόνια, αν όχι ενωρίτερα, ως ένα σημασιολογικό δάνειο που παρέπεμπε έστω και συμβολικά στα νοήματα που συγκέντρωνε και απέπνεε η Δήμητρα στο Αίγιο.

Αγροτική λατρεία της Δήμητρας έχει έρθει στο φως στα νότια περίχωρα της Πάτρας, κοντά στην περιοχή της Θεάς. Ο εντοπισμός και η ανασκαφή αυτού του ταπεινού ιερού στην εξοχή κατέδειξε ότι η λατρεία της, την οποία βεβαιώνει αποσπασματική επιγραφική μαρτυρία, ήταν δημοφιλής και διαδεδομένη στον αγροτικό πληθυσμό γύρω από την Πάτρα, πριν από την πολιτειακή του οργάνωση, καθώς το ιερό λειτούργησε εκεί από τον 7ο αι. π.Χ. Χιλιάδες πήλινα ειδώλια, μικρότατα αφιερωματικά αγγεία προσφορών,

Πήλινα ομοιώματα μήλων από τον αποθέτη ιερού της Αφροδίτης στην οδό Ερμού. Συνδέονται με τη θεά μέσω του μήλου της Έριδος και την κρίση του Πάρη. Κλασική - Ελληνιστική περίοδος.

Χάλκινο ειδώλιο που πιθανώς παριστάνει τη Δήμητρα. Θεά Πατρών, ιερό της Δήμητρας, τέλη του 5ου αι. π.Χ.

κυρίως κύπελλα διαφόρων σχημάτων και τύπων, και πλήθος άλλων ευρημάτων που εντοπίστηκαν στον αποθέτη του ιερού, στον χώρο δηλαδή των απορριμμάτων του, πιστοποιούν τη μακράιωνη λειτουργία του και τη συχνότητα της παρουσίας των επισκεπτών-λατρευτών έως τον 1ο αι. π.Χ. Η εποχή της εγκατάλειψης ίσως σχετίζεται με την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας και με την παραχώρηση μεγάλων περιαστικών γαιών σε Ρωμαίους αποίκους, γεγονός που είχε ως συνέπεια τη συρρίκνωση του αγροτικού πληθυσμού με τη μετοίκησή του στην Πάτρα. Ο μεγάλος αριθμός πήλινων γυναικείων ειδωλίων στον τύπο της υδριαφόρου και ο τεράστιος αριθμός μικρών κυπέλλων, που μιμούνταν σε μικρογραφία τα καθημερινά αγγεία πόσης, θεωρήθηκαν ισχυρές ενδείξεις για την ταύτιση του αγροτικού ιερού με το αναφερόμενο από τον Αθήναιο, στους Δειπνοσοφιστές, ιερό της Δήμητρας Ποτηριοφόρου.

Οι αρχαιολογικές πληροφορίες που αφορούν τις λατρείες της κλασικής και της ελληνιστικής Πάτρας είναι επίσης περιορισμένες και αποσπασματικές, οφειλόμενες και στις ρωμαϊκές επεμβάσεις ή στον επαναπροσδιορισμό των δημοσίων χώρων με τη δημιουργία νέων τοπογραφικών ενοτήτων, εν προκειμένω σε ζώνες λατρείας χωροταξικά διευθετημένες και ενταγμένες στη λειτουργία της πόλης. Επιζήμια για την ανασκαφική στρωματογραφία ήταν η χρήση του ελληνιστικού οικοδομικού ορίζοντα στα ρωμαϊκά χρόνια, σε μια αλληλοδιαδοχή που προϋπέθετε την αποξήλωση ή την ευρείας εκτάσεως καταστροφική παρέμβαση σε παλαιότερα κτήρια. Για τους λόγους αυτούς, στην περιοχή της πλατείας των Υψηλών Αλωνίων διατηρήθηκαν μόνο μερικοί διαταραγμένοι δόμοι ενός αταύτιστου ιερού, που λειτούργησε από τα ύστερα αρχαϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια. Στον αποθέτη του βρέθηκαν μεταξύ άλλων διάφορα πήλινα αποσπασματικά ειδώλια και μικκύλα αγγεία.

Πρόσφατα, σε σωστική ανασκαφή στην πλατεία Κορύλλου της Άνω Πόλης, και μέσα στα όρια της ρωμαϊκής Αγοράς, ήρθαν στο φως θραύσματα κεράμωσης με γραπτή διακόσμηση ενός άγνωστου αρχαϊκού ναού και μερικά πήλινα ειδώλια της ίδιας περιόδου, χωρίς τα ευρήματα να συνδέονται με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Νοτιότερα και παραπλεύρως του Ωδείου βρέθηκε ένα μεγάλο πώρινο δωρικό κιονόκρανο σε δεύτερη χρήση, προερχόμενο ενδεχομένως από κάποιον αρχαϊκό ή κλασικό ναό. Στην Κάτω Πόλη και παρά την οδό Ερμού ερευνήθηκε αποθέτης άλλου ιερού των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, τα ευρήματα του οποίου παραπέμπουν στη λατρεία της Αφροδίτης, χωρίς να αποκλείεται η παρουσία και άλλων θεοτήτων κατά την ελληνιστική συνήθεια. Πήλινα ομοιώματα μήλων και περιστεριών σχετίζονται με τις ιδιότητες της θεάς, ενώ πολλά ήταν τα αποσπασματικά μεγάλα πήλινα ειδώλια, καθώς και ένα εξαιρετικής τέχνης πήλινο άγαλμα, από το οποίο διατηρήθηκαν το κεφάλι και τα άκρα των ποδιών.

Πολύτιμες όσο και πολυάριθμες πληροφορίες αντλούμε για τις λατρείες της Πάτρας στη Ρωμαϊκή περίοδο από τις ανασκαφές και τα ευρήματα που έχουν φέρει στο φως, τις σχετικές επιγραφές, τις παραστάσεις νομισμάτων της πόλης με αγάλματα θεοτήτων και από γραπτές πηγές, κυρίως δε από τη διήγηση του περιηγητή Πausανία, που έφτασε στην αποικία του Αυγούστου το 173/174 μ.Χ. Αν και δίνει αξιόπιστη και λεπτομερή σε ορισμένα σημεία καταγραφή, περιγράφοντας και παλαιότερες λατρείες της πόλης, όπως έφτασαν ως την εποχή του, σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν ορισμένα από τα ιερά που στέγαζαν αυτές τις λατρείες είχαν ιδρυθεί σε παλαιότερες περιόδους στις θέσεις που τα συνάντησε ή αν είχαν μετακινηθεί και εγερθεί εκ βάθρων κατά τον ρωμαϊκό πολεοδομικό σχεδιασμό. Ούτε φυσικά αν είχαν δεχτεί εκτεταμένες ρωμαϊκές επεμβάσεις, ανακαινίσεις και επιδιορθώσεις, που θεωρήθηκαν φυσιολογικές και αποδεκτές από τον Pausanias, ο οποίος ενδιαφερόταν να παρουσιάσει στους αναγνώστες του τη σύγχρονη όψη της Πάτρας, όπως είχε διαχρονικά ευεργετηθεί και φροντιστεί από τη ρωμαϊκή διοίκηση.

Αδιαμφισβήτητη είναι η πληροφορία του για ένα χάλκινο ελληνιστικό άγαλμα του Απόλλωνα, το οποίο οι Πατρείς είχαν κατασκευάσει με το μερίδιο των λαφύρων από τη συμμετοχή τους στους Γαλατικούς πολέμους (280/279 π.Χ.) και ίσως το είχαν τοποθετήσει στην ελληνιστική Αγορά. Ο Pausanias το είδε να κοσμεί το ρωμαϊκό Ωδείο, ώστε να μπορούμε να υποθέσουμε ότι σημαντικά καλλιτεχνικά κινητά μνημεία που αφορούσαν τη θρησκεία και την ιστορία της πόλης δεν καταστράφηκαν τα ρωμαϊκά χρόνια, αλλά μετακινήθηκαν κατά περίπτωση και βρήκαν τη θέση τους στη νέα πολεοδομική εφαρμογή, με έναν τρόπο που ενίσχυε τους δεσμούς με το ελληνικό παρελθόν. Ίσως αυτή δεν είναι η μόνη εξήγηση. Κανείς δεν θα τολμούσε να παραπετάξει ένα επιβλητικό άγαλμα του Απόλλωνα, όταν ο Αύγουστος, ο νέος οικιστής της Πάτρας, είχε συνδεθεί και ταυτιστεί με τη λατρεία του συγκεκριμένου θεού στη νεοϊδρυθείσα από τον ίδιο Νικόπολη, στην Κόρινθο και την Αθήνα, παρότι ένα άλλο άγαλμα του θεού που αναφέρει ο περιηγητής στην Αγορά μπορεί επίσης να παραβληθεί με τον αυτοκράτορα και τα νοήματα που ήθελε να επιβάλει στην πόλη.

Ο Pausanias αναφέρει πάνω από 35 αγάλματα, τα περισσότερα από τα οποία ήταν λατρευτικά. Ανάμεσά τους τρία χρυσελεφάντινα και τρία επίχρυσα, πέντε χάλκινα, ένδεκα λίθινα, ένα ξόανο και ένα ακόμα ξύλινο με λίθινο κεφάλι και άκρα, ενώ για τα υπόλοιπα δεν δίνει επαρκείς πληροφορίες. Κανένα από αυτά δεν έχει εντοπιστεί κατά τις μακροχρόνιες ανασκαφές στην πόλη, αν και παλαιότερα ένα ρωμαϊκό αντίγραφο της Αθηνάς Παρθένου του Φειδία είχε εσφαλμένα θεωρηθεί πως ήταν ένα από τα αναφερόμενα εντός της Αγοράς. Για ορισμένα μπορούμε να σχηματίσουμε μια περιορισμένη εικόνα από τις πληροφορίες που κατέλιπε, από τις σύγχρονες αναπαραστάσεις τους σε οπισθότυπους νομισμάτων που έκοβε η ελεύθερη πόλη των Πατρών ή από άλλα εντοπισμένα αγάλματα και πλαστικά ανάγλυφα σε δίσκους λυχναριών, που πιθανώς τα αναπαράγουν.

Η απαρχή της ρωμαϊκής παρουσίας στην Πάτρα συνδέεται με τη σχεδόν ταυτόχρονη εμφάνιση μιας θρησκευτικής πολιτικής που συνέτεινε στον εκρωμαϊσμό. Αυτή η παρέμβαση της Ρώμης είναι αναμφίβολα παλαιότερη από την ίδρυση της αποικίας, σύμφωνα δε με όσα διασώζει και ο Pausanias, εντείνεται και αποκτά συγκεκριμένη μορφή από την πρωτοβουλία

Πήλινο ειδώλιο υδριαφόρου.
Θέα Πατρών, ιερό της Δήμητρας,
Αρχαϊκή - Κλασική περίοδος.

Πήλινο ειδώλιο με ζωσμένο
χιτώνα και ιμάτιο. Πάτρα,
Ρωμαϊκή περίοδος.

του Αυγούστου να οραματιστεί την πόλη στη ρωμαϊκή της εκδοχή. Ο αποικισμός και η αναγκαστική ή εθελοντική εγκατάσταση πληθυσμών με τη διαρκή προσέλκυση νέων κατοίκων από όλη την αυτοκρατορία, συνεπεία της οικονομικής άνθησης της πόλης και των λοιπών ευνοϊκών συνθηκών εγκατάστασης, όπως προκύπτει και από επιγραφικά στοιχεία, δημιούργησαν ένα πληθυσμιακό μείγμα με διάφορη πολιτιστική και θρησκευτική ταυτότητα, που κατόρθωσε να συνυπάρξει αρμονικά.

Βασικό συστατικό και προϋπόθεση αυτής της ενότητας ήταν η ύπαρξη κοινών και αποδεκτών θρησκευτικών αναφορών, ακόμα και με τη διαμεσολάβηση, την υπόδειξη και τελικά με τη δύναμη της επιβολής της κεντρικής εξουσίας. Εκτός από τις παλαιότερες ολύμπιες λατρείες της πόλης, τις λατρείες που έφεραν και εγκατέστησαν οι οικογένειες των βετεράνων στρατιωτών αποίκων και τις άλλες νεοφερμένες ανατολικές και αιγυπτιακές θεότητες, καθοριστικές και κατευθυντήριες υπήρξαν στον τομέα αυτό οι άμεσες ενέργειες της ρωμαϊκής πολιτείας κατά την ανακήρυξη της αποικίας. Η μεσολάβηση αυτή είχε πολιτική διάσταση, ήταν ήδη δοκιμασμένη και είχε αποδώσει ακόμα και στην ίδια τη Ρώμη.

Με την ίδρυση της αποικίας, λοιπόν, η ακρόπολη της Πάτρας καθίσταται εξ αρχής σημαίνων χώρος της επίσημης λατρείας, καθώς ο Αύγουστος μετέφερε και εγκατέστησε εκεί το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Άρτεμης Λαφρίας από την αιτωλική Καλυδώνα. Απέσπασε έτσι την προστάτιδα θεά των Καλυδωνίων και τιμώρησε την πόλη για την ευνοϊκή της στάση απέναντι στον αντίπαλό του Αντώνιο, ο οποίος είχε περάσει τον χειμώνα πριν από τη ναυμαχία του Ακτίου στην Πάτρα. Η πόλη των Πατρών, πλην της οικονομικής και κοινωνικής δυσμείνειας, στην οποία περιήλθαν οι γηγενείς κάτοικοι, δεν αντιμετώπισε ανάλογες συνέπειες· αρκέστηκε να βλέπει για παραδειγματισμό τη μήνιν του αυτοκράτορα στο περιβάλλον της.

Η ενέργεια της μεταφοράς του αγάλματος στην Πάτρα ήταν πολυσήμαντη. Πρώτα απ' όλα κατέστη προφανής η βούληση του Αυγούστου να επιβάλει τις αποφάσεις του μέσω του ορισμού ή του επαναπροσδιορισμού ενός σπουδαίου δημοσίου χώρου της πόλης των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων, της ακρόπολης δηλαδή, που είχε αποκτήσει συγκεκριμένη και δεδομένη νοηματική αξία για τους πολίτες της. Αμέσως διαφάνηκε πως η ενέργεια αυτή αποτέλεσε ένα είδος ιδιοποίησης και οικειοποίησης του χώρου: ο Αύγουστος συνέδεσε τη λατρεία της νεοφερμένης Άρτεμης με τον ίδιο, ως *Diana Augusta* πλέον για τους Ρωμαίους και ολόκληρη την πόλη, και κατέστησε έδαφος της Ρώμης τη δημόσια έκταση. Πολύ σύντομα η λατρεία της θεάς συνδέθηκε με την αυτοκρατορική λατρεία. Πέρα από τις θρησκευτικές προθέσεις του Αυγούστου, σημαντικότερες ήταν οι πολιτικές. Παρέδωσε στην πόλη μια επίσημη κοινή λατρεία, όπως ανέκαθεν συνηθιζόταν κατά την ίδρυση αποικιών, ενισχύοντας παράλληλα την εικόνα του ως οικιστή, και έδειξε την πορεία προς την πολιτιστική και θρησκευτική ενότητα των διαφορετικών πληθυσμών που έφταναν στην αποικία. Επιπρόσθετα, η Άρτεμη αποτελούσε για την Πάτρα κυρίαρχη θεότητα από το απώτερο παρελθόν της και η νέα λατρεία της στην ακρόπολη ήταν αποδεκτή από τους πολίτες της.

Δεν είναι τυχαίο το ότι ο Πausanias, γνωστός για τα φιλορωμαϊκά του αισθήματα, ξεκινά την καταγραφή της περιήγησής του στην Πάτρα από την ακρόπολη και το άγαλμα της Λαφρίας Άρτεμης, αν και έφτασε στην πόλη οδικώς από τον δρόμο της Δύμης και συνάντησε διάφορα άλλα ενδιαφέροντα μνημεία στη διαδρομή έως την κορυφή της. Περαιτέρω περιγράφει λεπτομερώς τις πάνδημες τελετές προς τιμήν της θεάς κατά την επίσημη διήμερη εορτή της, με εξαγνιστική πομπή που περνούσε μέσα

Πήλινη κεφαλή αγάλματος από τον αποθέτη ιερού της Αφροδίτης στην οδό Ερμού. Πάτρα, 5ος-3ος αι. π.Χ.

Κεφαλή πήλινου γυναικείου ειδωλίου, Πάτρα, Υψηλά Αλώνια, Ελληνιστική περίοδος.

από την πόλη και με τεράστια πυρά για τις θυσίες στον βωμό του ναού της στην ακρόπολη. Η περιγραφή επιβεβαιώνει την αποδοχή της πολιτικής του Αυγούστου, ενώ ένα ψηφιδωτό δάπεδο με το κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου και ένα μαρμάρινο άγαλμα με τη μορφή του λογχοφόρου Μελέαγρου από τον ίδιο μυθολογικό κύκλο, που βρέθηκαν στις ανασκαφές της πόλης, σημειώνουν τον αντίκτυπο και την πολιτιστική επίδραση που άσκησε η συγκεκριμένη λατρεία.

Ο περιηγητής δεν αναφέρει τίποτα για τον ναό της Λαφρίας στην ακρόπολη των Πατρών. Πιστεύεται ότι τον εικονίζει χάλκινο νόμισμα του Γέτα που αποδίδει το λιμάνι. Σε δεύτερο επίπεδο αποτυπώνεται μία στοά, ή η δυτική μακρά πλευρά του Σταδίου, και στην κορυφή της ακρόπολης ένας εξάστυλος ναός μεταξύ δύο άλλων πολύστυλων κτισμάτων. Υπάρχει μάλιστα η άποψη ότι μεταφέρθηκε ολόκληρος ο ναός από την Καλυδώνα, αφού οι ανασκαφές που έγιναν εκεί δεν έφεραν στο φως τα ερείπιά του, ενώ και αποσπασματική επιγραφική μαρτυρία συνδυάζεται με αυτήν την εκδοχή. Ο Πausanias πάντως μας πληροφορεί ότι το χρυσελεφάντινο άγαλμα παρουσίαζε τη θεά ως κυνηγό και ότι ήταν έργο δύο Ναυπάκτιων γλυπτών, οι οποίοι ξέρουμε ότι δραστηριοποιήθηκαν αμέσως μετά το τέλος των Περσικών πολέμων, επομένως ήταν κατασκευασμένο στην Κλασική εποχή. Από την απεικόνισή του σε ρωμαϊκά νομίσματα έχουμε μια σαφή εικόνα. Η θεά στεκόταν όρθια με άνετο το αριστερό σκέλος και φορούσε κοντό χιτώνα, που άφηνε γυμνό τον δεξιό μαστό και τον ώμο. Το δεξί χέρι της ήταν λυγισμένο και ακουμπούσε τον γοφό, προδίδοντας μια στάση ανάπαυλας από το κυνήγι, ενώ με το αριστερό κρατούσε τόξο που στηριζόταν σε βωμό. Στα αριστερά της ένα σκυλί καθόταν στα πίσω πόδια του και έστρεφε ανασηκώνοντας το κεφάλι του προς τη θεά, σε μια κίνηση που φανέρωνε πειθαρχία, αθημονία και ετοιμότητα για λήψη εντολών.

Στην ακρόπολη υπήρχε και ο ναός της Παναχαΐδος Αθηνάς με χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα. Η λατρεία της ήταν μάλλον παλαιότατη, αφού η θεά συνδέεται γενικώς με την υπεράσπιση και την προστασία των ακροπόλεων ως πολιάτιδα, έναν χαρακτηρισμό που πρέπει από τα ρωμαϊκά χρόνια να τον αποδώσουμε και στη Λαφρία. Το επίθετο όμως μπορεί να είναι νεότερο και είτε σχετίζεται με την αναδιοργάνωση της Αχαϊκής Συμπολιτείας και τον αυξημένο ρόλο των Πατréων μετά το 280 π.Χ. είτε δόθηκε αργότερα, στα ρωμαϊκά χρόνια, με πολιτικό πρόσημο, ώστε να επισημαίνει τη βαρύτητα της ρωμαϊκής αποικίας για την Αχαΐα, ακόμα και με την ευρύτατη γεωγραφική και πολιτική έννοια της επαρχίας που έδωσαν στο τοπωνύμιο οι Ρωμαίοι και πάντως σε αντιδιαστολή με την παλιά λατρεία της Παναχαΐας Δήμητρας στο Αίγιο. Αποσπασματική επιγραφική μαρτυρία με το προσωνύμιο της θεάς ίσως ανάγεται στα ελληνιστικά χρόνια. Ο απόηχος της Αθηνάς στην ακρόπολη βρήκε θέση στον αναφερόμενο βυζαντινό ναό της Αγίας Σοφίας μέσα στο Κάστρο, που ίσως είχε ιδρυθεί επάνω ή κοντά στα ερείπια της Παναχαΐδος.

Ο Πausanías είδε ακόμα στην ακρόπολη τον τάφο του Ευρύπυλου, ένα Μαυσωλείο δηλαδή, ανάμεσα στον ναό και τον βωμό της Άρτεμης Λαφρίας, αναφέρει δε πως οι Πατρείς τελούσαν εναγισμούς για τον ήρωα κατά την ετήσια εορτή του Διονύσου Αισυμνήτη. Κρίνοντας από τον διαθέσιμο χώρο, το Μαυσωλείο πρέπει να είχε μικρές διαστάσεις. Η παρουσία του Ευρύπυλου στην ακρόπολη ήταν μάλλον και αυτή παλαιότατη και συνδεόταν ίσως με το αστικό ιερό της Τρικλαρίας Άρτεμης στην ίδια περιοχή ή σε άλλο σημείο της πόλης. Ο περιηγητής υπονοεί σαφώς ότι υπήρχε ιερό της σε παλαιότερους χρόνους, αλλά αποφεύγει να το μνημονεύσει, ίσως γιατί η λατρεία της Τρικλαρίας είχε αφομοιωθεί και παραγκωνιστεί αμέσως μετά την εγκατάσταση της Λαφρίας στην ακρόπολη.

Αντίθετα, η πιθανή εκ βάθρων επανίδρυση Μαυσωλείου του Ευρύπυλου στα ρωμαϊκά χρόνια, σε κεντρικό σημείο της επίσημης λατρείας, μπορεί να συσχετιστεί με τη μυθολογία της ίδρυσης της Ρώμης και κυρίως με τον ίδιο τον Αύγουστο. Ο περιηγητής σημειώνει πως το άγαλμα του Διονύσου, που έφερε μέσα στη λάρνακα ο Ευρύπυλος, ήταν δώρο του Δία προς τον Δάρδανο, μυθικό ιδρυτή της ομώνυμης περιοχής όπου ηγούνταν ο Αινείας. Συνεχίζοντας, επισημαίνει μια ξεχωριστή παράδοση για τη λάρνακα, ότι περιήλθε στα χέρια των Αχαιών ως λάφυρο, επειδή ο Αινείας, στην κυριότητα του οποίου ανήκε, προτίμησε να την αφήσει στην Τροία. Σύμφωνα με τη μυθολογία των Ρωμαίων, ο Αινείας επέλεξε αρχικά να μεταφέρει στους ώμους του τον ηλικιωμένο πατέρα του Αγχίση και στη συνέχεια, κατά τιμητική παραχώρηση των Αχαιών, διάλεξε να πάρει μαζί του τα λατρευτικά ξόανα και τα οικογενειακά κειμήλια αλλά παρέλειψε τη λάρνακα. Έφτασε στην Ιταλία και ήταν ο μυθικός ιδρυτής της Ρώμης και ο γενάρχης των Ρωμαίων.

Ο Βιργίλιος στην *Αινειάδα*, την οποία συνέθεσε πριν από την ίδρυση της αποικίας, αναφέρεται στον Αινεία ως γενάρχη της Ιουλίας γενεάς, από την οποία καταγόταν ο Αύγουστος, με τον τελευταίο να έχει φροντίσει από νωρίς να επιβεβαιώσει και να διαδώσει αυτή τη συγγενική σχέση. Ίσως οι Ρωμαίοι αναγνώρισαν στον τοπικό μύθο ένα τμήμα της δικής τους μυθολογίας και θέλησαν να τον αναδείξουν στην αποικία τους. Κυρίως όμως ο Αύγουστος επιζήτησε να αποτυπώσει την καταγωγή του και να τη συσχετίσει με κάτι που ανήκε στον πρόγονό του τον Αινεία και τώρα βρισκόταν στην Πάτρα εξαιτίας του Ευρύπυλου. Κατ' επέκταση, η λάρνακα ήταν ένα κληρονομικό «οικογενειακό κειμήλιο» του Αυγούστου, που το είχαν διασώσει ο Ευρύπυλος και η πόλη των Πατréων, την οποία ο αυτοκράτορας, ανταποδίδοντας, ευεργέτησε

*Πήλινο λυχνάρι του πατρινού εργαστηρίου του Κρήσκεντος.
Πάτρα, αρχές του 2ου αι. μ.Χ.*

Εικονίζεται ο Ευρύπυλος κατά την άφιξή του στην Πάτρα. Κρατάει τη λάρνακα και έχει καταληφθεί από παραφροσύνη, όπως μαρτυρούν τα ανακατεμένα μαλλιά του. Πίσω του είναι ήδη αναμμένος ο βωμός για την αιματηρή θυσία δύο νέων κατ' απαίτηση της Άρτεμης. Το κεφάλι κάτω δεξιά παρουσιάζει τον Διόνυσο με κλειστά μάτια είτε διότι υποδηλώνεται ότι βρίσκεται μέσα στην κάλπη είτε διότι αποδίδεται ως θεός του Κάτω Κόσμου, αφού έλαβε από τους Πατρείς το παλαιότατο προσωνύμιο Αισυμνήτης.

ως αποικία του. Παράλληλα, και οι δύο έφεραν στην πόλη δύο ξένες λατρείες που είχαν συνενωτικό χαρακτήρα, ώστε ο Αύγουστος να παραβάλλεται με τον Ευρύπυλο.

Οι δύο λατρείες της Ακρόπολης και το Μουσουλείο ορίζονταν από περίβολο και αποτελούσαν ενιαίο λατρευτικό χώρο, τέμενος κατά το λεγόμενο, που σχετιζόταν με τον Αύγουστο και την επίσημη λατρεία της πόλης. Αναχωρώντας ο περιηγητής αναφέρει τον δρόμο που οδηγούσε στην Κάτω Πόλη, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, για να καταλάβουμε από την περιγραφή του ότι ξεκινούσε από την Ακρόπολη και περνούσε μέσα από την Αγορά. Πριν εισέλθει σε αυτή εντοπίζει το Μητρώο, ένα τέμενος στο οποίο υπήρχε ναός της Δινδυμήνης, δηλαδή της Μεγάλης Μητέρας (Κυβέλη). Μέσα στον ναό της παρατήρησε το λίθινο λατρευτικό άγαλμα, που πρέπει να ήταν στον συνηθισμένο τύπο που παριστανόταν η θεά, δηλαδή ένθρονη να κρατά τύμπανο και συνοδευόμενη από ένα ή δύο λιοντάρια παρά πόδας, εικόνα που είναι γνωστή από αγαλματίδια και από ειδώλια ή ανάγλυφες παραστάσεις λυχναριών από την Πάτρα. Είναι η μοναδική ανατολική λατρεία που αναφέρει ο Πausanias, μολοντί γνωρίζουμε από τις ανασκαφές πως υπήρχαν και άλλες στην πόλη. Εκεί λατρευόταν και ο Άττις, αλλά ο Πausanias σημειώνει πως δεν είδε το άγαλμά του, ίσως γιατί οι ιερείς το εμφάνιζαν κατά τις μυστικές τελετές μόνο στους μνημένους. Παραστάσεις του θεού είναι γνωστές από αρχαιολογικά ευρήματα από την πόλη. Καθώς οι τελετές ήταν μυστικιστικές και απόκρυφες, αφορούσαν δε αποκλειστικά τους μνημένους, κυρίως όμως ήταν κοινές και τυποποιημένες, ο Πausanias δεν αναφέρει τίποτα σχετικά, υπακούοντας στους κανόνες των μνημένων.

Από τον δρόμο αυτό εισέρχεται στη ρωμαϊκή Αγορά, στο πλέον πολυσύχναστο μέρος της πόλης, που αποτελούσε την καρδιά της οικονομικής, της κοινωνικής και της πολιτικής ζωής της αρχαίας Πάτρας. Τον ενδιαφέρουν, όμως, μόνο τα θρησκευτικά μνημεία και προσπερνά όλα όσα θα συναντούσε κάποιος εκεί, διότι δεν θαύμασε κάτι διαφορετικό ή ιδιαίτερο αρχιτεκτονικά από τα συνήθη, ώστε να το επισημάνει. Από τις λατρείες που αποτελούσαν μια ξεχωριστή ενότητα μέσα στην Αγορά αναφέρει, όχι τυχαία όπως θα δούμε παρακάτω, πρώτα τον ναό του Ολυμπίου Διός, παρότι δεν βρισκόταν στο εγγύς προς την Ακρό-

Πήλινο λυχνάρι με απεικόνιση της Εφεσσίας Άρτεμης.
Πάτρα, 3ος αι. μ.Χ.

Μεγάλο λυχνάρι με τον Άττη καθισμένο σε βράχο. Παριστάνεται ως βοσκός
με την ποιμενική ράβδο. Πάτρα, αρχές του 3ου αι. μ.Χ.

Πήλινα άβαφα λυχνάρια που βρέθηκαν σε αποθήκη του Λυχνομαντείου των Πατρών κοντά στο αρχαίο λιμάνι. 2ος-3ος αι. μ.Χ.

πολη τμήμα, από το οποίο την προσέγγισε. Για τις αρχιτεκτονικές του λεπτομέρειες διέσωσε πληροφορίες ο Βιτρούβιος, που αναφέρει πως ο σηκός είχε κτιστεί με οπτόπλινθους, ενώ λίθινοι ήταν ο θριγκός και οι κίονες, μνημονεύει δε και την ανάλογη περίπτωση του ναού του Ηρακλέους στην Πάτρα. Ο Πλούταρχος σημειώνει πως καταστράφηκε από κεραυνό λίγο πριν από τη ναυμαχία του Ακτίου και φαίνεται πως δεν ανοικοδομήθηκε. Θεωρήθηκε μάλιστα κακός οιωνός για τον Αντώνιο, που διαχείμασε τότε στην Πάτρα.

Ο Βιτρούβιος έγραψε πριν από τον ρωμαϊκό αποικισμό της πόλης και επομένως ο ναός είναι παλαιότερος, ενδέχεται όμως όσα διασώζει να αποτελούν ρωμαϊκές παρεμβάσεις σε έναν ελληνικό ναό. Σύμφωνα με τον Πausανία, το ένθρονο άγαλμα του Δία ήταν λίθινο και δίπλα του στεκόταν όρθια η Αθηνά, η υπόσταση της ίδιας της σοφίας του. Απέναντι από το σύμπλεγμα ήταν τοποθετημένο το άγαλμα της Ήρας. Η συνύπαρξη των τριών θεών στον ίδιο χώρο ανταποκρίνεται στην τριάδα της λατρείας του Καπιτωλίου, αλλά αυτή η επίσημη λατρεία δεν βεβαιώνεται από άλλα στοιχεία, εκτός ίσως από τη σπουδή του Πausανία να προτάξει τον ναό στη διήγησή του εισερχόμενος στην Αγορά, τον οποίο όμως δεν αναφέρει ως ναό του Διός Καπιτωλίου. Συνήθως η αυτοκρατορική λατρεία ήταν τοποθετημένη στην Αγορά και όχι στην Ακρόπολη, όπως στην Πάτρα, και ίσως αναζήτησε στην Αγορά για τον αναγνώστη του μια ενδιαφέρουσα σύνδεση που παρέπεμπε στην επίσημη ρωμαϊκή λατρεία, έστω και συνειρμικά. Στην περιοχή του ναού ιδρύθηκε αργότερα ο ναός του Παντοκράτορα που δεσπόζει στην Άνω Πόλη, όπως έπρεπε να δεσπόζει στον χώρο της Αγοράς και ένας ναός του Καπιτωλίου Διός.

Ακολουθώντας ο περιηγητής σημειώνει το ιερό του Απόλλωνα και παρατηρεί το χάλκινο λατρευτικό άγαλμά του, γυμνό με σανδάλια, να πατά με το ένα πόδι σε βούκρανο. Συνδέει αυτή την απεικόνιση με ομηρικό χωρίο και με κάποιον ύμνο του Αλκαίου, για να συμπεράνει ότι εδώ οι Πατρείς απαθανατίζουν την ιδιαίτερη σχέση που είχε ο θεός με τα βόδια. Ο Απόλλωνας όμως είναι ο προστάτης θεός του αυτοκράτορα και η απεικόνισή του υπονοεί τον κύριο της οικουμένης και της πόλης, παραπέμπει δηλαδή στον οικιστή Αύγουστο, ο οποίος είχε συνδεθεί με τον θεό στη Νικόπολη, όπως είδαμε. Και πάλι όμως ακολουθεί στη διήγησή του μια σειρά που είναι αναμενόμενη από πλευράς σπουδαιότητας για τον αναγνώστη, καθώς η σημασία του Απόλλωνα φθίνει σταδιακά στη Ρώμη από τον 2ο αι. π.Χ. και ανέρχεται εκείνη του Δία, που συνδέεται πλέον περισσότερο με τον αυτοκράτορα.

Πριν αναχωρήσει από την Αγορά ο Πausανίας, παρατηρεί ένα λίθινο άγαλμα της Αθηνάς που ήταν στημένο στο ύπαιθρο αντίκρου από τον τάφο του Πατρία, το Μαυσωλείο του πρώτου οικιστή της πόλης. Ήταν συνήθεια των ελληνιστικών πόλεων να ανεγείρουν περικαλλή Ηρώα για τους οικιστές σε πολύβουα και περίοπτα μέρη, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση επρόκειτο για ένα επιβλητικό μνημείο των ρωμαϊκών χρόνων, που είχε ιδρυθεί στο ανώτερο τμήμα της Αγοράς και πολύ κοντά στην Ακρόπολη. Πρόσφατη σωστική ανασκαφή στην οδό Παναγούλη, παραπλεύρως του παλαιού Δημοτικού Νοσοκομείου και σε απόσταση μικρότερη των 30 μ. από το νότιο τείχος του Κάστρου, αποκάλυψε τμήμα ενός μεγάλων διαστάσεων παρόδιου ταφικού μνημείου του 2ου αι. μ.Χ. Ανήκει στον τύπο των ναόσχημων Μαυσωλείων και η ύπαρξη υψηλού ποδίου παραπέμπει στην ανάπτυξή του σε δύο επίπεδα, με το κατώτερο να είναι πιθανότατα ημιπόγειο, αν κρίνουμε και από την κατωφέρεια της έδρασης. Η τοιχοποιία ήταν κατασκευασμένη με πλίνθους στις δύο όψεις και χυτό λιθόδεμα στον πυρήνα (*opus testaceum*). Εξωτερικά υπήρχαν σε τακτές αποστάσεις

συμφυείς στην τοιχοδομία διακοσμητικοί ψευδοπεσσοί, μικρού βάθους και χωρίς δομικό ρόλο, που εδράζονταν στην κορυφή του ποδίου και ανέρχονταν προφανώς έως τη στέγη, δημιουργώντας την εικόνα στιβαρής εντυπωσιακής όψης. Το μνημείο βρισκόταν μέσα στη ρωμαϊκή Αγορά και η αναφορά του Πausανία για την παρουσία εκεί μόνο του Μavσωλείου του Πατρέα είναι καθοριστική για την ταύτισή του, γεγονός που το κατατάσσει σε ένα από τα ελάχιστα μνημεία που έχουν αποκαλυφθεί και συνδεθεί με τη διήγησή του.

Φεύγοντας από την Αγορά από την πλευρά του ιερού του Απόλλωνα, ο περιηγητής πέρασε από τη νότια πύλη της (στην περιοχή περίπου της σημερινής οδού Γερμανού), την οποία κοσμούσαν τρεις επίχρυσοι ανδριάντες, του οικιστή Πατρέα, του αδελφού του Αθερίωνα και του πατέρα τους Πρευγένη. Και τα τρία πρόσωπα απεικονίζονταν σε παιδική ηλικία. Απέναντι από την πύλη, στην οποία πρέπει να κατέληγε κάποιος κεντρικός δρόμος της αρχαίας πόλης, συνάντησε το τέμενος της Άρτεμης Λιμνάτιδας. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που συγκέντρωσε, το παμπάλαιο ξόανο της θεάς προερχόταν από τη Σπάρτη και το είχε κλέψει ο Πρευγένης, όταν οι Δωριείς κατέλαβαν τη Λακεδαίμονα και εξεδίωξαν τους Ίωνες. Το έφεραν δηλαδή οι πρόσφυγες και μάλιστα το εγκατέστησαν στη Μεσάτιδα πριν από τη συνοίκηση των Πατρών, σε ιερό που εξακολουθούσε να λειτουργεί στα χρόνια του Πausανία, καθώς ο ίδιος αναφέρει πως υπήρχαν φροντιστές του. Η λατρεία της Άρτεμης ήταν αγροτική, ως προστάτιδας της βλάστησης και της γονιμότητας, και, όπως προδίδει και το προσωνύμιο, το τέμενος ήταν εγκατεστημένο κοντά σε νερά πηγής ή ποταμού.

Σε αντίθεση με την Τρικλαρία Άρτεμη, η Λιμνάτιδα είχε κρατήσει το λατρευτικό άγαλμα στο αγροτικό ιερό της. Την ημέρα της εορτής της θεάς το ξόανο μεταφερόταν στην πόλη. Επομένως, η συγκεκριμένη λατρεία ήταν δίδυμη, στο άστυ και στην κώμη. Μέσα στο τέμενος και προσιτά από τις στοές υπήρχαν τα ιερά του Ασκληπιού, με λίθινο άγαλμα πλην του ενδύματος, και της Αθηνάς με χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα, όπως και εκείνο της Παναχαΐδος Αθηνάς στην ακρόπολη. Μπροστά από το ιερό της υπήρχε ο τάφος-Μavσωλείο του Πρευγένη, το τρίτο που απάντησε ο περιηγητής στον σημαντικό πυρήνα της πόλης. Η θέση του μέσα στο τέμενος της Λιμνάτιδας Άρτεμης δικαιολογείται απόλυτα από το γεγονός ότι αυτός έφερε τη λατρεία της στην περιοχή, δηλαδή μία επιπλέον ξένη λατρεία για την πόλη.

Ακολουθώντας ίσως την κατηφορική πορεία του ίδιου κεντρικού δρόμου, που κατέληγε ψηλά στη νότια πύλη της Αγοράς, ο Πausανίας έφτασε στην περιοχή που σημειώνει ως «θέατρο» για να αναφερθεί στους ευρισκόμενους εκεί ναούς της Νέμεσης και της Αφροδίτης, τα λατρευτικά αγάλματα των οποίων ήταν μαρμάρινα και είχαν υπερφυσικό μέγεθος. Η θέση τους πρέπει να ήταν εκείθεν της εκκλησίας της Παντάνασσας, όπου βρίσκεται η νότια ασίδα του Σταδίου. Μία στήλη με υψηλό ανάγλυφο που απεικονίζει τη Νέμεση, η οποία βρέθηκε ενσωματωμένη σε δεύτερη χρήση σε ύστερο ρωμαϊκό τάφο του αρχαίου Βόρειου νεκροταφείου της πόλης και σε κοντινή απόσταση από εκεί που πιθανολογείται ο ναός της, επιβεβαιώνει τα λεγόμενα του Πausανία. Εξάλλου, η παρουσία του ναού κοντά στο Στάδιο ήταν η προσήκουσα.

Στον ίδιο περίπου χώρο σημειώνει και την ύπαρξη του ιερού του Καλυδώνιου Διονύσου, το άγαλμα του οποίου είχε δοθεί στην πόλη από τον Αύγουστο μαζί με εκείνο της Λαφρίας Άρτεμης κατά την ίδρυση

Πήλινα λυχνάρια με παραστάσεις ερωτικών σκηνών που παραπέμπουν στον ιδιωτικό βίο, ενώ συσχετίζονται και με δραστηριότητες που προστάτευε ως θεά του έρωτα η Αφροδίτη, της οποίας υπήρχαν τρία ιερά στο λιμάνι. Οι σκηνές αυτές ωστόσο είχαν και περιπαικτικό χαρακτήρα. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Πήλινο ειδώλιο συμπλέγματος Έρωτα και Ψυχής. Στην πίσω πλευρά είναι χαραγμένη η λέξη ΕΡΩΣ. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

της αποικίας. Στην αρχαία Καλυδώνα το ιερό του Διονύσου βρισκόταν στο τέμενος της Λαφρίας Άρτεμης, στην Πάτρα όμως οι λατρείες χωρίστηκαν. Μόλις πριν από λίγα χρόνια διαπιστώθηκε ότι η θέση του στην Καλυδώνα δεν ήταν καθόλου τυχαία, καθώς ο εντοπισμός του αρχαίου θεάτρου έδειξε ότι ο Καλυδώνιος Διόνυσος δέσποζε στην άκρη του λόφου, ακριβώς επάνω από το θέατρο και σε πολύ κοντινή απόσταση. Είναι γνωστό ότι το αρχαίο θέατρο προήλθε από τις λατρείες του Διονύσου και τέτοιος ήταν ο συσχετισμός και στην Καλυδώνα. Καθώς το ρωμαϊκό Στάδιο της Πάτρας κατασκευάστηκε εκατό χρόνια μετά την ίδρυση της αποικίας, η συσχέτιση του Διονύσου με αυτό μόνο μεταγενέστερη μπορεί να είναι και η αναφορά του Πausανία στο «θέατρο» ίσως πρέπει να μας προβληματίσει.

Στην ίδια περιοχή, δηλαδή στα νότια των καταλοίπων του ρωμαϊκού Σταδίου, συναντά το τέμενος προς τιμήν κάποιας εγχώριας γυναίκας, της οποίας το όνομα δεν διασώζει. Μέσα σε αυτό παρατηρεί τρία αγάλματα του Διονύσου με τα προσωνύμια Μεσατεύς, Ανθεύς και Αροεύς, τα ονόματα δηλαδή των επώνυμων ηρώων των τριών αγροτικών κοινοτήτων που συνενώθηκαν από τον Πατρέα. Η γυναίκα πρέπει να συνδεόταν με τον διονυσιακό κύκλο και είχε τιμηθεί ως Βάκχη. Τα αγάλματα τα μετέφεραν οι Πατρείς κατά την εορτή του Διονύσου σε γειτονικό ναό του θεού με το προσωνύμιο Αισυμνήτης, που έφερε στην περιοχή μέσα στη λάρνακα ο Ευρύπυλος. Βρισκόταν σχετικά κοντά, στα δεξιά του κεντρικού δρόμου που οδηγούσε από την Αγορά στο θαλάσσιο μέτωπο της πόλης, σε έναν χώρο που μπορούμε να τον προσδιορίσουμε στην περιοχή πέραν της εκκλησίας της Παντάνασσας, στα βόρεια - βορειοδυτικά της πλατείας των Υψηλών Αλωνίων και στην εκεί ομαλή υπώρεια του γήλοφου.

Οι επώνυμοι ήρωες των τριών κωμών ταυτίστηκαν συν τω χρόνω με τον Διόνυσο, το δε προσωνύμιο Αισυμνήτης, που ως κοινό όνομα σημαίνει άρχων-ηγεμών, παραπέμπει σε παλαιότερη τοπική λατρεία θεού, που δεν είχε τις ιδιότητες του Διονύσου. Επρόκειτο για τοπικό θεό του Κάτω Κόσμου, μια χθόνια θεότητα που συνδέθηκε αργότερα με τη βλάστηση και ταυτίστηκε με τον Διόνυσο. Παλαιά προσηγορικά τοπικά ονόματα θεών διατηρήθηκαν τουλάχιστον έως τον 4ο αι. π.Χ. στην περιοχή της Δύμης, στον βωμό παρά την πύλη του Τείχους των Δυμαίων, χωρίς να συνδέονται ως προσωνύμια με Ολύμπιους θεούς. Η μεταφορά των τριών αγαλμάτων με τα επώνυμα των ηρώων στον ναό του Αισυμνήτη δεν αφήνει αμφιβολία πως ο Διόνυσος ήταν η κυρίαρχη συνενωτική λατρεία της πόλης, ο θεός στον οποίο στηρίχτηκε η πολιτειακή ένωση των οικισμών και ο προστάτης του νέου οργανισμού.

Το υπόλοιπο τυπικό της λατρείας του Αισυμνήτη ξεκινούσε τη νύχτα με τη μεταφορά της λάρνακας έξω από τον ναό για καθαγιασμό, ενέργεια η οποία παραπέμπει στις εξαιρετικές δυνάμεις που είχε το άγαλμα του θεού για την αναζωογόνηση της φύσης, χωρίς ωστόσο ο Πausανίας να σημειώνει την αποκάλυψη της εικόνας του. Σημαντική είναι η πληροφορία πως το τυπικό λάμβανε χώρα στο σκότος της νύχτας, υποδηλώνοντας τα αρχέγονα χθόνια τοπικά χαρακτηριστικά του Αισυμνήτη. Στη συνέχεια, πομπή νέων με στεφάνια από στάχια στο κεφάλι, πιθανώς δαδοφόροι, κατέβαιναν προς τον Μείλιχο ποταμό και τον εκεί ναό της Τρικλαρίας Άρτεμης, όπου άφηναν τα στεφάνια, ολοκληρώνοντας το πρώτο μέρος της τελετής, που ήταν αφιερωμένο στη θεά.

Αυτή είναι και η μόνη ιεροπραξία που διασώζει ο περιηγητής για την Τρικλαρία, εξηγεί δε ότι κατά την παλαιότερη ανθρωποθυσία ανάλογα στεφανωμένοι ήταν και εκείνοι που οδηγούνταν στον θυσιαστικό βωμό. Φαίνεται πως η πομπή γινόταν προς ανάμνησή της και οι νέοι αντιπροσώπευαν τον χορό των θυμάτων, ωστόσο τα στάχυα σχετίζονταν συμβολικά με τη θεά ως προστάτιδα των καλλιεργειών και δη των δημητριακών. Στη συνέχεια οι νέοι λούζονταν στον Μείλιχο, σε έναν καθαρμό που σχετιζόταν και με τους δύο θεούς. Ως γνωστόν, μετά τον θάνατο, που εν προκειμένω τον προκαλούσε η αιματηρή θυσία, απαιτούνταν καθαρμός των νεκρών με νερό, ως προϋπόθεση για τη μεταθανάτια ζωή. Ενώ λοιπόν η Άρτεμη ήταν η αιτία του θανάτου, ο Αισυμνήτης φρόντιζε για τη ζωή των θυμάτων στον Κάτω Κόσμο. Ακολούθως οι νέοι φορούσαν στεφάνια κισσού, δηλαδή του φυτού που συνδεόταν με τον Διόνυσο, και επέστρεφαν στο αστικό ιερό του Αισυμνήτη, σε μια λιτανεία που επιζητούσε την ευμένεια του θεού με τις νέες του ιδιότητες, ως προστάτη της βλάστησης, των λοιπών καλλιεργειών, πλην εκείνων που επικουρούσε η Άρτεμη, και της αμπέλου.

Λίγο χαμηλότερα, και κατευθυνόμενος πλέον προς το λιμάνι, ο Πausανίας συνάντησε τον ναό της Σωτηρίας με λίθινο λατρευτικό άγαλμα. Οι Πατρείς απέδιδαν την ίδρυσή του στον Ευρύπυλο, ο οποίος σώθηκε καταπλέοντας στα παράλια της Αρόης, φέρνοντας μαζί του τη λάρνακα. Με τον τρόπο αυτό ερμηνεύεται και η θέση του ναού της Σωτηρίας, δηλαδή ανάμεσα στον ναό του Αισυμνήτη και το λιμάνι, ώστε να δέχεται και τις δεήσεις των ναυτικών που κατέπλεαν εκεί ασφαλείς. Πρόκειται για λατρεία που εγκαθιδρύθηκε στα ρωμαϊκά χρόνια και ανταποκρινόταν στην αύξηση της κίνησης του λιμένα και στις λατρευτικές ανάγκες των ναυτικών και των επισκεπτών. Συνδέεται δε με τη ρωμαϊκή συνήθεια να προσωποποιούνται και να λατρεύονται συναφείς αφηρημένες έννοιες, οι οποίες πολύ συχνά απεικονίζονταν ως θεότητες στα ρωμαϊκά νομίσματα.

Πιο κοντά στο λιμάνι βρισκόταν ο ναός του θεού της θάλασσας, του Ποσειδώνα, με το λατρευτικό λίθινο άγαλμα να τον απεικονίζει όρθιο. Θεμέλια του τεχνητού λιμένα έχουν εντοπιστεί στην οδό Μπουμπουλίνας και ο αρχαίος κεντρικός δρόμος κοντά στο λιμάνι διερχόταν νοτιότερα της οδού Κανάρη, συνεπώς ο ναός πρέπει να βρισκόταν σε αυτήν την ενδιάμεση περιοχή. Δίπλα του υπήρχαν δύο ιερά της Αφροδίτης με ισάριθμα αγάλματα, το ένα από τα οποία το είχαν βγάλει αλιείς από τη θάλασσα, μερικά χρόνια πριν από την άφιξη του Πausανία. Αναφέρει επίσης δύο χάλκινα αγάλματα του Άρη και του Απόλλωνα αλλά και ξεχωριστό τέμενος της Αφροδίτης, με ξύλινο λατρευτικό άγαλμα, τα άκρα και το κεφάλι του οποίου ήταν λίθινα. Η έντονη παρουσία της θεάς κοντά στο λιμάνι οφειλόταν τόσο στο γεγονός ότι θεωρούνταν προστάτιδα της ναυσιπλοΐας όσο και στην κύρια ιδιότητά της ως θεάς του έρωτα, καθόσον εκεί κατέφθαναν ναυτικοί και ο αγοραίος έρωτας και η διασκέδαση πρέπει να ήταν στις πρώτες προτιμήσεις τους. Η Πάτρα μετά το 146 π.Χ. είχε παραλάβει τα ηνία των θαλάσσιων εμπορικών επαφών από την Κόρινθο, η οποία φημιζόταν για τα πορνεία της και τη συναφή λατρεία της Αφροδίτης.

Αφήνοντας την περί το λιμάνι περιοχή ο Πausανίας κινείται νοτιότερα και παραθαλάσσια για να θαυμάσει το Άλσος της αρχαίας πόλης, στο οποίο συναντά τους ναούς του Απόλλωνα και της Άρτεμης με λίθινα λατρευτικά αγάλματα. Συνεχίζει έως το νότιο άκρο του, όπου βρισκόταν το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης, εκεί όπου σήμερα υψώνονται οι ναοί του Αγίου Ανδρέα. Τα αγάλματά τους

απεικονίζονταν όρθια, ενώ υπήρχε και καθιστό άγαλμα της Γης. Μπροστά από το ιερό υπήρχε υπόγειο σπήλαιο με πηγή, στην οποία λειτουργούσε Μαντείο. Κοντά στο άλσος αναφέρει δύο ιερά του Σέραπη ως τόπους αιγυπτιακής λατρείας.

Ο περιηγητής δεν μνημονεύει εδώ την Ίσιδα, παρότι η λατρεία της διαδόθηκε στον ελληνορωμαϊκό κόσμο μαζί με εκείνη του Σέραπη και στην πόλη υπάρχουν σχετικά αρχαιολογικά ευρήματα, ακόμα και σείστρα που σχετίζονταν με το τυπικό της. Ήταν λατρείες ξενόφερτες που διαδόθηκαν τα ρωμαϊκά χρόνια και η πολυπολιτισμική Πάτρα με το πολυσύχναστο λιμάνι της τις είχε υιοθετήσει. Η θέση τους εξάλλου ήταν κοντά στον λιμένα. Σε έναν από τους δύο ναούς υπήρχε Μουσωλείο του Αιγύπτου, που σύμφωνα με την τοπική παράδοση είχε καταφύγει στην Αρόη, ώστε να υπάρχει και επιχώριο ενδιαφέρον για την αιγυπτιακή λατρεία. Από την Πάτρα προέρχεται ένα κολοσσικό κεφάλι του Σέραπη, σύγχρονο με την παρουσία του περιηγητή στην πόλη. Ίσως το Σεραπείο να ήταν ένα επιβλητικό κτήριο που εντοπίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 στη συμβολή των οδών Μαιζώνος και Τριών Ναυάρχων. Το ψηφιδωτό δάπεδο του πολυγωνικού μυστηριακού χώρου έφερε παράσταση του προσωποποιημένου Νείλου.

Ο Πausανίας κλείνει την καταγραφή των λατρειών της Πάτρας, εκείνων που θεώρησε σημαντικές ή τον ενδιέφεραν, με την αναφορά σε ένα ακόμα ιερό του Ασκληπιού, το οποίο βρισκόταν έξω από την Ακρόπολη και κοντά στην πύλη του τείχους προς τη Μεσάτιδα. Πρόκειται για την περιοχή αμέσως βόρεια του Κάστρου, εκεί όπου σήμερα αναπτύσσεται το Δασύλλιο της πόλης, ίσως στις υπώρειες του λόφου και στον δρόμο που οδηγούσε στην αρχαία Μεσάτιδα, η οποία βρισκόταν βορειότερα του Μειλίχου ποταμού. Ανάγλυφο από την Πάτρα, που απεικονίζει τον θεό από τον 4ο αι. π.Χ., δείχνει πως η λατρεία του συγκαταλεγόταν στις παλαιότερες της πόλης.

Από τις ανασκαφές στην Πάτρα γνωρίζουμε πως υπήρχαν και άλλες λατρείες, και αναμφίβολα εκείνη του Αυγούστου, την οποία επιβεβαιώνουν επιγραφικές μαρτυρίες που αναφέρονται σε πρόσωπα του ιερατείου του. Ήταν πιθανότατα εγκατεστημένη στην Αγορά, στην αρχή της σημερινής οδού Ηλείας, ενώ σε έναντι υπόγειο χώρο ίσως βρισκόταν το Μιθραίο, όλα κοντά στον ναό του Δία. Τη λατρεία του Πέρση θεού, που ταυτίζεται με τον Ήλιο, φέρεται να την εισήγαγαν οι άποικοι βετεράνοι του ρωμαϊκού στρατού και την υποδηλώνουν ένα αποσπασματικό ανάγλυφο που τον εικονίζει να σκοτώνει με μαχαίρι τον ταύρο και ίσως η παράσταση του θεού Ήλιου σε άρμα σε ψηφιδωτό δάπεδο. Βεβαιωμένη είναι η λατρεία του θεού στο Αίγιο, την οποία επίσης δεν αναφέρει ο Πausανίας. Η αιγυπτιακή θεότητα της Ίσιδας εμφανίζεται σε παραστάσεις λύχνων, καθώς και σε διάλιθο δακτυλίδι, ενώ μάλλον υπήρχαν και άλλες λατρείες, όπως η επίσης αιγυπτιακή του Άμμωνα. Παλαιότερη ήταν η λατρεία του Ερμή, την οποία διασώζει επιγραφική μαρτυρία. Η πόλη διέθετε ένα μεγάλο ρωμαϊκό τρίκογχο Νυμφαίο χαμηλότερα από την πλατεία των Υψηλών Αλωνίων και πιθανώς ένα ακόμα στα νότια της πλατείας. Άλλο, στις πηγές Ρωμανού που τροφοδοτούσαν το Υδραγωγείο της πόλης, ήταν αφιερωμένο στις Ναϊάδες.

Πρέπει να σημειωθεί πως οι πλέον δημοφιλείς στην πόλη λατρείες ήταν οι Ολύμπιες, με τα συνδυασμένα χαρακτηριστικά που απέκτησαν από ανάλογες ρωμαϊκές θεότητες· οι υπόλοιπες φαίνεται πως σταδιακά παρήκμασαν. Η παρουσία χριστιανικής κοινότητας δεν έχει αφήσει ίχνη στους τρεις πρώτους

αιώνες, παρά την παράδοση της παρουσίας στην Πάτρα του Απόστολου Ανδρέα και την ίδρυση της πρώτης Εκκλησίας με επίσκοπο που χειροτόνησε. Ίσως τα μέλη της να προέρχονταν από τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, οι οποίες αφήνουν ελάχιστο ιστορικό αποτύπωμα.

Η αναφορά του Πausανία στη μαντική πηγή της Δήμητρας μας εισάγει στο κεφάλαιο της λαϊκής λατρείας στην πόλη, η οποία εμφανίζεται σε διάφορες περιοχές της Αχαΐας, αν και περιορισμένη, γνωστή τόσο από τον περιηγητή όσο και από ανασκαφικά στοιχεία. Ήταν ένας αρχέγονος τρόπος λατρείας, που μπορούσε να ανθίσταται και να επιβιώνει, να μην επηρεάζεται από το ιστορικό και θρησκευτικό γίγνεσθαι και να αντιστέκεται σε απαγορεύσεις και καταργήσεις, παρακάμπτοντας ακόμα και τις επίσημες επιταγές της ρωμαϊκής διοίκησης κατά την άσκηση της θρησκευτικής της πολιτικής. Ιδιαίτερα και καθοριστικά στοιχεία της υπήρξαν η έλλειψη διαμεσολάβησης του ιερατείου της επίσημης θρησκείας και η άσκηση της μαντικής, που απαιτούσε την ενεργό συμμετοχή του λατρευτή.

Μια τέτοια περίπτωση λαϊκής λατρείας στην Αχαΐα αποτελούσε η λιθολατρεία κοντά στο λεγόμενο «νερό του Ερμή», στις αρχαίες Φαρές. Υπήρχαν στημένοι τριάντα αδρά λαξευμένοι λίθοι, ώστε να μοιάζουν με τετράπλευρους στύλους, στους οποίους οι Φαρείς είχαν δώσει τα ονόματα θεών, φυσικά όχι μόνο των Ολυμπίων. Η ανεικονική τους παράσταση και ο συσχετισμός τους με άμορφους λίθους ήταν διαδεδομένη πρακτική «τα παλαιότερα χρόνια», όπως εύστοχα σημειώνει ο Πausανίας, η λατρεία όμως συνεχίστηκε, έστω και παραλλαγμένη, στη συντηρητική και αγροτική κοινωνία των Φαρών ξέχωρα από το τυπικό και τα σχήματα της επίσημης θρησκείας. Άλλη λαϊκή λατρεία στην ίδια πόλη ήταν συνδυασμένη με τη μαντική και είχε αποκτήσει επίσημο χαρακτήρα, αφού ήταν εγκατεστημένη στο ύπαιθρο της Αγοράς. Οι πιστοί προσέγγιζαν το βράδυ μια στήλη του Ερμή με το προσωνύμιο Αγοραίος, έκαιγαν θυμίαμα, άναβαν τα χάλκινα λυχνάρια σε μια λίθινη εστία και έριχναν ένα χάλκινο νόμισμα ευτελούς αξίας στον βωμό του. Στη συνέχεια ρωτούσαν στο αυτί τον θεό για όποιο πρόβλημα τους απασχολούσε, κάλυπταν τα αυτιά τους με τα χέρια και τα ελευθέρωναν βγαίνοντας από τον περίβολο της Αγοράς. Όποια ομιλία άκουγαν πρώτη θεωρούσαν ότι περιείχε την απάντηση του Ερμή. Ήταν μια πάμφθην λαϊκή ιεροπραξία, αν αναλογιστούμε τις αμοιβές της κοινής αγυρτείας ή το κόστος στην επίσημη θρησκεία, ο ρόλος της οποίας περιοριζόταν στην είσπραξη των χρημάτων.

Αρκετές ομοιότητες με τα παραπάνω απαντούν στην ιεροπραξία της μαντικής πηγής της Δήμητρας στην Πάτρα, καθώς φαίνεται πως ήταν παλαιότατη και είχε αποκτήσει σχετικά επίσημο χαρακτήρα με την ανοχή της επίσημης θρησκείας. Ο Πausανίας ξεκαθαρίζει πως η περιοχή της πηγής διαχωριζόταν με ξηρότοιχο, καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι δεν συνδεόταν άμεσα με το ιερό της Δήμητρας. Αυτό εξηγείται και από το γεγονός ότι στην πηγή λειτουργούσε μαντείο, «αλάθητο» και μόνο για τους αρρώστους, όπως σημειώνει, αλλά η θεά ουδόλως είχε αυτή την ιδιότητα. Ίσως η χθόνια Γαία που στεγαζόταν στο ιερό της να αποτυπώνει μια παλαιότερη λατρεία στο υπόγειο χάσμα όπου ασκούσαν η μαντική, πριν από την ίδρυση της πόλης των Πατρών, μια λαϊκή λατρεία των αρχαίων συνοικισμών που κατόρθωσε να επιβιώσει έως την εποχή του Πausανία. Ως ιδιαίτερη και πρωτότυπη, που του προκάλεσε ενδιαφέρον, τη διέσωσε και ο περιηγητής. Η μαντική ασκούσαν χωρίς τη διαμεσολάβηση του ιερατείου, αλλά πλέον οι πιστοί επικαλούνταν τη θεά Δήμητρα. Στην απέναντι πλευρά του φράγματος είχε κατασκευαστεί κλίμακα για την πρόσβαση των λατρευτών

Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου από αίθριο ρωμαϊκής οικίας, σελ. 122-123.

στον υπόγειο χώρο όπου ανέβλυζαν τα νερά της πηγής. Έδεναν με κλωστή ένα κάτοπτρο και το κατέβαζαν στο νερό, ώσπου η επιφάνειά του να έρθει σε επαφή με αυτό. Αφού προσεύχονταν στη θεά και έκαιγαν θυμίαμα, κοιτούσαν το κάτοπτρο, που τους έδειχνε τον άρρωστο ζωντανό ή νεκρό. Στην περιοχή αυτή η παράδοση τοποθετεί το μαρτύριο του Πρωτόκλητου Απόστολου Ανδρέα, η δε πηγή είναι σήμερα το Αγίασμα παρά τον παλαιό ναό του.

Τη δεκαετία του 1980 εντοπίστηκε πολύ κοντά στο αρχαίο λιμάνι ένας σπάνιος χώρος, που φαίνεται πως αρχιτεκτονικά δεν διέφερε από ένα μικρό καταγώγιο. Στο σωζόμενο εσωτερικό και σε παρακείμενο χώρο βρέθηκαν εκατοντάδες απορριμμένα λυχνάρια, ως επί το πλείστον ακέραια, τα οποία ήταν μεν χρησιμοποιημένα, αλλά κατασκευαστικά ήταν κατώτερης ποιότητας, ώστε δεν προορίζονταν για να αντέξουν στη συχνή χρήση. Ο χώρος ταυτίστηκε με Λυχνομαντείο, δηλαδή με έναν τόπο λαϊκής μαντείας που λειτουργούσε παράλληλα με την επίσημη μαντική πηγή της Δήμητρας. Από μαγικά κείμενα γνωρίζουμε σε γενικές γραμμές τον τρόπο που ασκούσαν αυτή η μαντική τέχνη, η οποία ήταν σπάνια στον ελλαδικό χώρο αλλά γνωστή στην περιοχή της Ανατολής, ενώ απαντά και στη Ρώμη. Αυτός που ζητούσε τη μαντεία προσερχόταν στον σκοτεινό χώρο φέρνοντας μαζί του ένα άβαφο καινούριο λυχνάρι. Ο μάντης ζητούσε τη βοήθεια των θεών και κυρίως του ψυχοπομπού Ερμή, ώστε όλη η διαδικασία να έχει χθόνια χαρακτηριστικά, γεγονός που προσέδιδε εγκυρότητα στον χρησμό. Ο λατρευτής μπορούσε να ρωτήσει για όσα τον απασχολούσαν, από θέματα εμπορικής φύσεως έως προσωπικά. Ο μάντης επεξεργαζόταν την κίνηση της φλόγας και το χρώμα της και στο όνομα κάποιου θεού, που τον είχε εξορκίσει ενωρίτερα να του φανερώσει και να του αποκαλύψει όλη την αλήθεια, έδινε τον χρησμό με το αζημίωτο, με το πλήθος των σωζόμενων λυχναριών να φανερώνει πως οι δουλειές του πήγαιναν αρκετά καλά. Τα λυχνάρια απορρίπτονταν μετά τη μαντική πράξη για λόγους δεισδαιμονίας, καθώς μέσα από αυτά είχε ενεργήσει το θείο.

Ένθρονο γυναικείο ειδώλιο. Πόρτες, 14ος αι. π.Χ.

Φυσιοκρατικό γυναικείο ειδώλιο. Πόρτες, 14ος αι. π.Χ.

Πήλινο γυναικείο ειδώλιο τύπου Φ από τον Καταρράκτη και γυναικείο ένθρονο ειδώλιο από τα Σπαλιαραίικα, σε σεβίζουσα στάση. 14ος-13ος αι. π.Χ.

Δύο πήλινα ειδώλια τύπου Πρώτο-Φ με πλαστική διαμόρφωση των κεφαλών, των μαστών και των άνω άκρων και με πλούσιο γραπτό διάκοσμο. Και οι δύο μορφές εκτελούν ιερή χειρονομία με το αριστερό χέρι. Μιτόπολη, 14ος αι. π.Χ.

Κεφαλή πήλινου ειδωλίου.
Ρακίτα, ιερό Άρτεμης Αοντίας, αρχές του 7ου αι. π.Χ.

Τμήμα πώματος κυλινδρικής πυξίδας με εμπιέστη επαναλαμβανόμενη
διακόσμηση ίππων. Ρακίτα, ιερό Άρτεμης Αοντίας, δ' τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.

Πήλινα ομοιώματα σιταποθηκών. Ρακίτα, ιερό Άρτεμης Αοντίας, δ' τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.

Γλυπτός μαρμάρινος διάκοσμος από το αέτωμα και το ακρωτήριο αταύτιστου ναού, προερχόμενος πιθανότατα από την κοίτη του Βελβιτσιάνικου ποταμού, βορείως των Πατρών. Αποτελείται από δύο γυμνούς ανδρικούς κορμούς του αετώματος και αποσπασματική γυναικεία μορφή του ακρωτηρίου. Πιθανότατα ανήκουν σε παράσταση Αμαζονομαχίας. Εξαιρετικά έργα της πελοποννησιακής τέχνης των κλασικών χρόνων.

Ανδρικός κορμός από το αέτωμα του ναού, με έντονη πλαστική απόδοση του στήθους και της κοιλιακής χώρας. Το χέρι στο δεξιό πλευρό ανήκε στη διπλανή, χαμένη σήμερα, μορφή. Τέλη του 5ου έως αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Ανδρικός κορμός από το αέτωμα, με έντονη πλαστική απόδοση του στήθους και της κοιλιακής χώρας. Τέλη του 5ου έως αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Τμήμα της γυναικείας μορφής από το ακρωτήριο του ναού. Φορά ιμάτιο που στερεώνεται στους ώμους και σχηματίζει πτυχώσεις. Τέλη του 5ου έως αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Μικρό ακέφαλο μαρμάρινο άγαλμα της Αθηνάς, ρωμαϊκό αντίγραφο της Αθηνάς Παρθένου του Φειδία, ένα από τα καλύτερα σωζόμενα. Η θεά φέρει αττικό πέπλο με κόλπο και απόπτυγμα. Η αιγίδα με το γοργόνειο καλύπτει τους ώμους και το στήθος της. Στα αριστερά της διατηρείται μεγάλο μέρος της ασπίδας που φέρει παράσταση Αμαζονομαχίας, γύρω από το κεντρικό κεφάλι της Μέδουσας (δεξιά σελίδα). Θεωρείται πως δύο από τις ανδρικές μορφές που αποτυπώνονται στη μάχη, εικόνιζαν τον Περικλή και τον Φειδία. Εσωτερικά της ασπίδας ελίσσεται ο Εριχθόνιος όφης. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Μικρό ακέφαλο μαρμάρινο άγαλμα της Άρτεμης. Φέρει αττικό πέπλο στερεωμένο στους ώμους με πόρπες. Έχει αναρτημένη στον ώμο τη φαρέτρα με βέλη. Δεξιά τη συνοδεύει ελάφι. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Μαρμάρινο άγαλμα του Μελέαγρου, ήρωα της Καλυδώνιας με πρωτεύοντα ρόλο στον μύθο του Καλυδώνιου κάπρου, τον οποίο έστειλε η οργισμένη Άρτεμη (Λαφρία) για να προκαλέσει καταστροφές στις καλλιέργειες.

Ο Μελέαγρος φορά κοντό κυνηγετικό χιτώνα και ζωσμένο στη μέση ιμάτιο, που πορπώνεται στον δεξιό ώμο. Στα πόδια έχει δεμένες με ιμάντες τις ενδρομίδες (μπότες). Στα αριστερά στηρίζεται σε κορμό δέντρου. Η στάση του σώματος με τα ελαφρώς λυγισμένα γόνατα παραπέμπει στη χρήση ακοντίου στο αριστερό χέρι και ρόπαλου στο δεξιό. Πρόκειται για έναν εικονογραφικό τύπο του ήρωα στο κυνήγι του κάπρου όπως εμφανίζεται και στο ανάλογο ψηφιδωτό του Μουσείου της Πάτρας (σελ. 114-115). Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Μαρμάρινο άγαλμα του Ηρακλή σε φυσικό μέγεθος, ρωμαϊκό αντίγραφο χάλκινου πρωτοτύπου του 4ου αι. π.Χ. του σπουδαίου γλύπτη Πολύκλειτου. Ο ήρωας εικονίζεται σε νεαρή ηλικία, στεφανωμένος, στρέφει δε το κεφάλι προς τα αριστερά. Στηρίζεται στο αριστερό σκέλος, το δεξί είναι άνετο. Το σωζόμενο τμήμα του δεξιού χεριού έφερε πιθανότατα το ρόπαλο παρά πόδας. Το λυγισμένο αριστερό χέρι ακουμπά σε κορμό δέντρου που τον καλύπτει η λεοντή. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος (1ος αι. μ.Χ.).

Μαρμάρινο αγαλμάτιο Αφροδίτης που έχει ακουμπήσει το ιμάτιό της επάνω σε κορινθιακό κράνος, το οποίο εφάπτεται στον αριστερό της μηρό. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

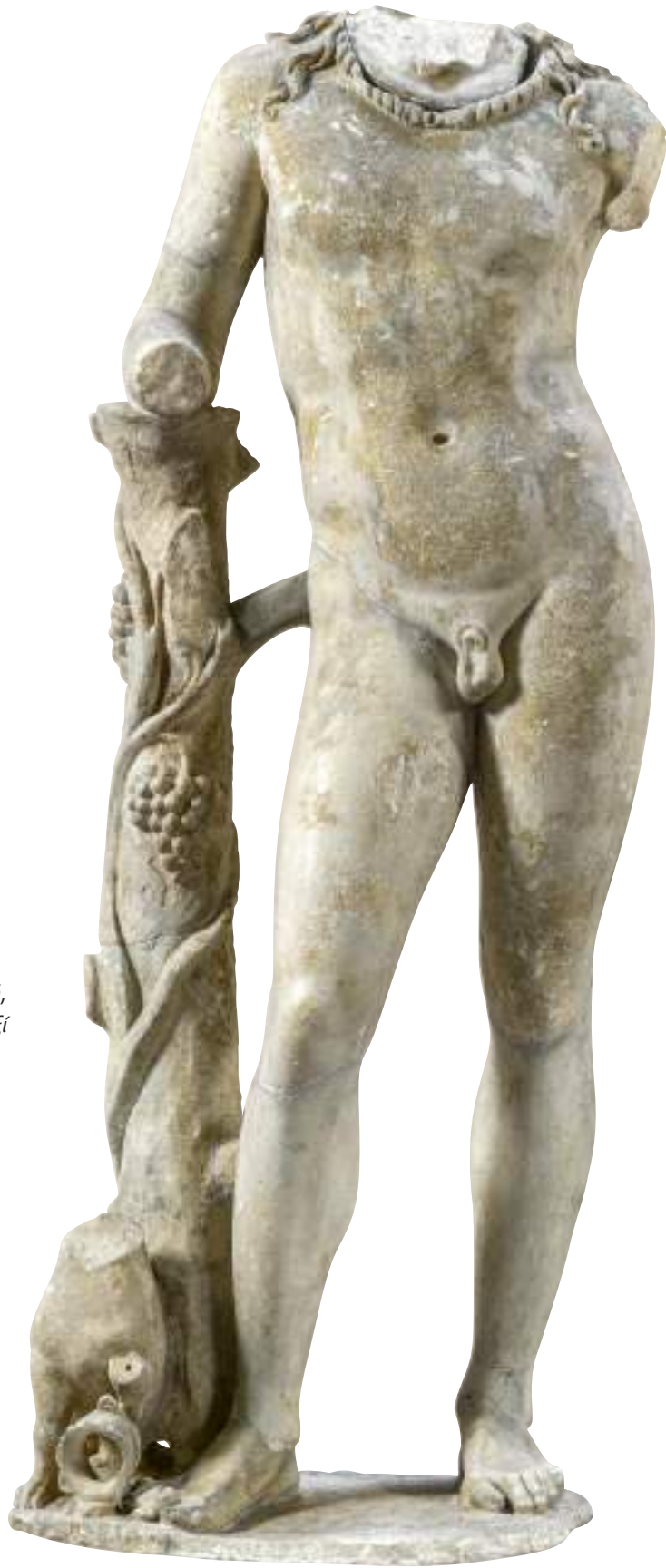

Μαρμάρινο αγαλμάτιο γυμνής Αφροδίτης που σπεύδει να καλύψει τη γύμνια της φέροντας το αριστερό χέρι μπροστά από την ήβη. Το λυγισμένο δεξιό ακουμπούσε στον αριστερό μαστό, καλύπτοντας ελάχιστα το στήθος. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Μαρμάρινο σύμπλεγμα Διόνυσου και Σάτυρου. Ο θεός στηρίζεται σε δέντρο με κληματίδα, ενώ γέρνοντας αγκαλιάζει με το δεξί χέρι τον Σάτυρο, ο οποίος λυγίζει το χέρι για να ασφαλίσει τον πήχη ή τον καρπό του Διόνυσου. Η σκηνή απεικονίζει την ευφορία μετά από οίνοποσία. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος. (Βλ. σελ. 106-107.)

Μαρμάρινο άγαλμα γυμνού νεαρού Διόνυσου με ένθετη κεφαλή, από την οποία διασώζεται το κατώτερο μέρος. Προβάλλει το δεξί πόδι και στηρίζει τον αγκώνα σε κορμό δέντρου, στον οποίο ελίσσεται κλήμα με σταφύλια. Στη βάση του ένας πάνθηρας κάθεται στα πίσω πόδια του. Ο θεός φορά περιδέрайο, ενώ στους ώμους του καταλήγουν βόστρυχοι της κόμης. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος (2ος αι. μ.Χ.).

Μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο ικέτιδας οικογένειας προς τον Ασκληπιό, με φθαρμένη επιγραφή στο επιστήλιο. Αριστερά εικονίζονται ο Ασκληπιός με τη γυναίκα του Ηπιόνη, ενώ ακολουθούν δύο ανδρικές μορφές, ίσως οι γιοι τους Μαχάων και Ποδαλείριος. Στο κέντρο εικονίζονται βωμός και ο χοίρος που θα θυσιαστεί. Από τα δεξιά προσεγγίζει εξαμελής οικογένεια, με την προτελευταία κανηφόρο μορφή να μεταφέρει προσφορές. Πάτρα, αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Μαρμάρινο αγαλμάτιο καθήμενης Κυβέλης. Η Μεγάλη Μητέρα, που λατρευόταν με τις ιδιότητες της ευφορίας, της γονιμότητας της φύσης και της αφθονίας, κρατά στο αριστερό της χέρι το κέρας της Αμάλθειας και συνοδεύεται στον θρόνο της από λιοντάρι.

Τμήμα αναθηματικού αναγλύφου με τον περσικό ταυροκτόνο θεό Μίθρα, που η λατρεία του ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στο ρωμαϊκό στράτευμα. Ο θεός εικονίζεται σε νεαρή ηλικία με φρυγικό καπέλο. Με το αριστερό γόνατο καταβάλλει τον ταύρο, ενώ με το αριστερό χέρι ανασηκώνει το κεφάλι του ζώου για να καρφώσει πιθανώς το εγχειρίδιο στον λαιμό του με το δεξί, που δεν σώζεται. Ένας σκύλος πίνει το αίμα που ρέει, ενώ κάτω από την κοιλιά του ταύρου εικονίζονται φίδι και σκορπιός. Στο δεξιό άκρο η προτομή της Σελήνης και από κάτω ένας όρθιος συνοδός κρατά πυρσό. Η όρθια μορφή με σκήπτρο, πίσω από το κεφάλι του ταύρου, ίσως εικονίζει τον Δία. Λατινική αποσπασματική επιγραφή στη βάση του αναγλύφου αναφέρει ότι οι στρατιώτες το αφιερώνουν στον ανίκητο Ήλιο, ενώ δεξιότερα εικονίζεται σε χαμηλό ανάγλυφο ένας ιππέας. Πάτρα, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Μαρμάρινη κεφαλή κολοσσικού αγάλματος που εικονίζει τον θεό Σέραπη. Στο αποκομμένο τμήμα επάνω από το πρόσωπο πρέπει να έφερε το μόδιο (καλάθι), μέτρο ζύγισης των σιτηρών, ένα τυπικό εικονιστικό χαρακτηριστικό του θεού. Πάτρα, 2ος αι. μ.Χ.

Χάλκινα σείστρα, απαραίτητα στο τυπικό της λατρείας της Ίσιδας, η οποία πρέπει να στεγαζόταν στο Σεραπείο της πόλης. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος (2ος αι. μ.Χ.).

Χάλκινο ειδώλιο του προσωποποιημένου θεού Νείλου. Είναι ξαπλωμένος με γυμνό τον κορμό, ενώ η πλούσια κυματοειδής πτυχολογία του ενδύματος παραπέμπει στη ροή του νερού. Με το αριστερό χέρι κρατά πιθανότατα το κέρας της Αμάλθειας. Άγνωστη προέλευση, Ρωμαϊκή περίοδος.

Μαρμάρινη ανάγλυφη στήλη με τη μορφή ναϊσκού που εικονίζει Ρωμαίο πολεμιστή. Η ολόσωμη μορφή παρουσιάζεται μετωπικά σε άνετη στάση. Φορά αττικό κράνος με λοφίο, θώρακα με ανατομικές λεπτομέρειες και περικνημίδες, διακοσμημένες στα γόνατα με γοργόνειο. Στο αριστερό λυγισμένο χέρι έφερε ξίφος, ενώ με το υψωμένο δεξιό κρατά δόρυ. Στα χριστιανικά χρόνια χαράχτηκαν σταυροί στο κράνος, το μέτωπο και τον θώρακα του πολεμιστή. Πάτρα, 1ος αι. π.Χ. – 1ος αι. μ.Χ.

Ψηφιδωτό δάπεδο από ιδιωτική οικία της Πάτρας, όπου απεικονίζεται το κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου. Συμμετέχουν εννέα μορφές, σε τρεις ομάδες, που ανταποκρίνονται σε επιμέρους διηγήσεις του μύθου. Στο αριστερό τμήμα ο Μελέαγρος τείνει με το αριστερό χέρι το κυνηγετικό δόρυ προς τον επερχόμενο κάπρο, ενώ με το δεξί κρατάει το ρόπαλο για να τον χτυπήσει αφού τον τραυματίσει. Μπροστά από τον ήρωα, η Αταλάντη προλαβαίνει να τοξεύσει, ενώ πίσω ο έφιππος Πολυδεύκης σηκώνει το χέρι δείχνοντας προειδοποιητικά προς το κεντρικό τμήμα, όπου επικεντρώνεται η δράση με την παρουσία του κάπρου, ο οποίος τρέχει προς τους ήρωες μέσα σε λίμνη. Δύο σκύλοι, αριστερά και δεξιά από το άγριο ζώο, συμμετέχουν ενεργά στο κυνήγι.

Στη συνέχεια, η ιδιαίτερα αποσπασματική μορφή που κατέχει τον κεντρικό χώρο, καθώς και μία άλλη όρθια με δόρυ, ίσως ταυτίζονται αντιστοίχως με τον Θησέα και τον φίλο του τον Πειρίθου. Στη δεξιά ομάδα μόλις που διακρίνεται στο κατεστραμμένο τμήμα ο καθισμένος σε βράχο πληγωμένος Αγκαίος, υποβασταζόμενος από τον αδελφό του Έποχο, ενώ ο Αμφιάραος σπεύδει να περιποιηθεί το τραύμα του. Στο βάθος ο έφιππος Κάστωρ, με το δόρυ, ανασηκώνει το χέρι απευθυνόμενος στους ήρωες που ενεργούν στο υπόλοιπο μέρος της παράστασης. Η εμφάνιση του θέματος μπορεί να συνδυαστεί με την απήχηση της επίσημης λατρείας της Λαφρίας Άρτεμης και του Διόνυσου, που μετέφερε ο Αύγουστος από την Καλυδώνα στην Πάτρα. 3ος αι. μ.Χ.

Ψηφιδωτό δάπεδο από τον ναό του Σέραπη στη συμβολή των οδών Μαιζώνος και Τριών Ναυάρχων. Εικονίζεται ο ποτάμιος θεός Νείλος, στεφανωμένος, καθιστός, γυμνός από τη μέση και πάνω, κρατώντας δέσμη από στάχυα στο δεξί χέρι και το κέρας της Αμάλθειας στο άλλο. Τρεις παιδικές μορφές στα νώτα του υποδηλώνουν τους πήχεις της ανύψωσης του ποταμού, ενώ άλλες, αποσπασματικά σωζόμενες, αντιπροσωπεύουν τις ποτάμιες ασχολίες των ανθρώπων. Το θέμα το πλαισιώνουν αστράγαλος και εσωτερική σειρά με βλαστόσπειρες, στις οποίες εικονίζονται ζώα που καλπάζουν. Πάτρα, 3ος αι. μ.Χ.

Ψηφιδωτό δάπεδο ρωμαϊκής έπαυλης με παράσταση της Αφροδίτης. Η θεά εικονίζεται όρθια στο κέντρο να κοιτάζει στον καθρέφτη της, ο οποίος φέρει εξωτερικά κεφαλή Μέδουσας, ως αποτροπαϊκό σύμβολο. Τον έχει ανασύρει, μαζί με τα κοσμήματά της, από ανοιχτό, πλούσια διακοσμημένο κιβωτίδιο που βρίσκεται σε τραπέζι αριστερά της. Πίσω του εικονίζεται ζεύγος περιστερών, ως σύμβολα ερωτικής πίστης. Ένας Έρωτας σκύβει να υπηρετήσει τη θεά.

Στο βάθος υπάρχει πεσσός, από τον οποίο ανεμίζει υφασμάτινο παραπέτασμα, ενώ γύρω από το κεφάλι της θεάς σχηματίζεται κυκλικό μετάλλιο, που θυμίζει φωτοστέφανο.

Στα πρώτα χριστιανικά χρόνια το γυμνό κάτω σώμα καλύφθηκε με ένδυμα. Στη νέα ψηφοθέτηση χρησιμοποιήθηκαν μεγαλύτερες ψηφίδες που αντικατέστησαν και το αριστερό κάτω τμήμα των αρχικά εικονιζόμενων αντικειμένων.

Πλούσια γεωμετρικά θέματα πλαισιώνουν την κεντρική παράσταση, ενώ στη μία μακρά πλευρά διατηρείται το μαρμάρινο κατώφλι της εισόδου στο δωμάτιο. Πάτρα, Υψηλά Αλώνια, τέλη του 3ου – αρχές του 4ου αι. μ.Χ.

ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Ψηφιδωτό δάπεδο από αίθριο ρωμαϊκής οικίας, στο κεντρικό τμήμα του οποίου υπήρχε οκταγωνική μαρμάρινη δεξαμενή. Εικονίζεται θαλάσσιος κόσμος με ψάρια, καρκινοειδή και οστρακοειδή. Τρεις Ερωτιδείς εμφανίζονται ως αλιείς σε μια εξόχως συμβολική παράσταση, καθώς αλιεύουν ψυχές στην υπηρεσία της Αφροδίτης. Στην αριστερή γωνία ένας από αυτούς ιππεύει δελφίνι που το κρατά με ζυγό. Στρέφει το βλέμμα του πέρα από την παράσταση και κραδαίνει απειλητικά την τρίαίνα, καθώς στοχεύει το επόμενο θύμα του ανάμεσα στους θεατές. Στη δεξιά γωνία εικονίζονται οι άλλοι δύο Ερωτιδείς σε πλεούμενο με δίκτυα. Εξαιρετικής τέχνης ψηφιδωτό, διακρίνεται για τη χρήση πολύ λεπτών ψηφίδων που δημιουργούν ζωγραφικό αποτέλεσμα. Πάτρα, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

Το εμπόριο, θαλάσσιο και χερσαίο, αποτέλεσε διαχρονικά πηγή εισοδήματος, πλούτου και έμμεσης εξασφάλισης της αυτάρκειας για ολόκληρη τη δυτική Αχαΐα, με τα οφέλη του να φτάνουν αδιάκριτα και στις πιο ορεινές και απομακρυσμένες περιοχές. Η απουσία βασικών πρώτων υλών, και κυρίως μετάλλων, κατηύθυνε από τα προϊστορικά χρόνια τις τοπικές προτεραιότητες. Η αναζήτηση και η εξασφάλιση αυτών των υλών έδωσε ώθηση στην τοπική οικονομία, η οποία έπρεπε να επιτυγχάνει ανταλλάξιμο περίσσευμα στα προϊόντα που παρήγε, δημιουργήσε δε τις προϋποθέσεις για την οργάνωση τοπικών βιοτεχνιών και μεταποιητικών εργαστηρίων, που με τη σειρά τους ενεπλάκησαν στον κύκλο του εμπορίου. Ο κύκλος αυτός δημιούργησε παράπλευρες σχέσεις και επαφές με άλλους λαούς και πολιτισμούς και αποδείχτηκε ιδιαίτερα ευεργετικός για την περιοχή, που έφτανε να εισάγει, να αφομοιώνει ή να εξελίσσει έως και άυλα ξένα αγαθά, όπως τεχνολογία, τεχνογνωσία, τεχνικές, συρμούς, ιδεολογίες, θρησκευτικές δοξασίες και πρακτικές, ταφικά έθιμα, ακόμα και θεούς.

Η δυτική Αχαΐα βρίσκεται σε μια επίζηλη γεωπολιτική θέση, επάνω ακριβώς στους θαλάσσιους δρόμους που ενώνουν την καθ' ημάς Ανατολή με τη Δύση, στα όρια της κεντρικής και της ανατολικής Μεσογείου. Η στρατηγική της θέση και ο έλεγχος που ασκούσε στους πολυσύχναστους θαλάσσιους δρόμους του Ιονίου, όπου διεξαγόταν το εμπόριο μεγάλης κλίμακας, προσφέροντας διευκολύνσεις ανεφοδιασμού ως ενδιάμεσος σταθμός ή ακόμα και υπηρεσίες ασφαλούς διέλευσης, αποτέλεσε σημαντικό και από θέσεως πλεονέκτημα, καθώς της έδινε τη δυνατότητα να αποκτά πρόσβαση ακόμα και σε φορτία που είχαν άλλους προορισμούς και παρέκαμπταν τις ακτές της. Είχε επομένως τη δυνατότητα να συμμετέχει παθητικά στο εμπόριο, να είναι δηλαδή ένας απαραίτητος μεσάζοντας και να προσπορίζεται ακόμα και λανθάνοντα οφέλη.

Ωστόσο, η περιοχή δεν προσδοκούσε μονοδιάστατα τα εμπορικά οφέλη από τη θάλασσα. Από πολύ νωρίς αποτελούσε μέρος των οργανωμένων χερσαίων ηπειρωτικών εμπορικών δικτύων, εξασφαλίζοντας προϊόντα που ξεκινούσαν από πολύ μακριά και κατέληγαν σε εύκολα προσπελάσιμους ενδιάμεσους εμπορικούς σταθμούς, συμβατούς με τις επαφές και τα συμφέροντά τους. Αμφίδρομα, μπορούσε να διαθέτει ανταλλακτικά τα δικά της προϊόντα, που χωρίς συγκεκριμένο προορισμό έφταναν τελικά σε πολύ μακρινούς τόπους, με την ελάχιστη δική της εμπλοκή. Τα δίκτυα αυτά ήταν ήδη οργανωμένα από την Εποχή του Λίθου και επαυξήθηκαν με το πέρασμα των αιώνων. Χαρακτηριστικό της χρησιμότητας, της εμπορικής αποτελεσματικότητας και της αναζήτησης τέτοιων δικτύων είναι το γεγονός πως οι Μυκηναίοι της Αχαΐας κατόρθωσαν από τα μέσα του 12ου αι. π.Χ. να αποκτήσουν πρόσβαση σε εκείνα της Ιταλικής χερσονήσου, που ενώνονταν με άλλα της κεντρικής και της βόρειας Ευρώπης. Το μεγάλο πλήθος των εισηγμένων αντικειμένων που έχουν φέρει στο φως οι ανασκαφές, είναι αποτέλεσμα της αξιοποίησης όλων των προτε-

ρημάτων της στρατηγικής θέσης της περιοχής, αλλά κυρίως φανερώνει διαχρονικά το ανοιχτό πνεύμα των κατοίκων, οι οποίοι καταπιάστηκαν με το εμπόριο και δέχτηκαν και αφομοίωσαν επιρροές και επιδράσεις, που έδωσαν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στον πολιτισμό τους.

Στη Νεότερη Νεολιθική και την Πρωτοελλαδική περίοδο, η εισαγωγή οψιανού από τη Μήλο για την κατασκευή λίθινων εργαλείων, αρκετά από τα οποία προέρχονται από το Τείχος των Δυμαίων, καθώς και μερικά αγγεία, όπως για παράδειγμα μερικά κύπελλα με προχοή, μαρτυρούν τις εμπορικές επαφές ή τις σχέσεις με τα νησιά των Κυκλάδων, αλλά και με άλλες περιοχές της Πελοποννήσου, αφού ίσως τα προϊόντα αυτά έφταναν στη δυτική Αχαΐα μέσω κάποιου ενδιάμεσου ηπειρωτικού σταθμού. Τις σχέσεις με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως την Κρήτη και τη Στερεά Ελλάδα, καθώς και με ανεπτυγμένα κέντρα της μεσογειακής λεκάνης, όπως την Κύπρο, την Παλαιστίνη, την Ιταλία και τη Σικελία, τις μαρτυρούν και τα κοινά πολιτιστικά στοιχεία που απαντούν αυτή την περίοδο, κυρίως στην αγγειοπλαστική. Λίγη αποσπασματική κεραμική του κροατικού πολιτισμού Cetina, που χρονολογείται μετά τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. και βρέθηκε στο Τείχος των Δυμαίων, εντάσσει και τη δυτική Αχαΐα στο ευρύ δίκτυο των εμπορικών σχέσεων αυτού του πολιτισμού στην Αδριατική και το Ιόνιο.

Τη Μεσοελλαδική περίοδο, και ιδίως κατά τη μετάβαση στους μυκηναϊκούς χρόνους, οι εμπορικές συναλλαγές της περιοχής ενισχύονται. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η Κύπρος, ως προάγγελος των ισχυρών εμπορικών δεσμών τα επόμενα χρόνια, καθώς ένας χαρακτηριστικός τύπος κυπριακού αγγείου, οι φιάλες με διχαλωτές λαβές, εντοπίζεται πολύ συχνά στην Πάτρα και στην ευρύτερη περιοχή από τα μέσα του 18ου αι. π.Χ. Διαφαίνεται η ύπαρξη ενός θαλάσσιου εμπορικού δικτύου από την Κύπρο έως τις δυτικές ακτές της ηπειρωτικής Ελλάδας, με ενδιάμεσους σταθμούς την Κρήτη και τη νότια Πελοπόννησο. Στους μεταβατικούς αυτούς χρόνους ανήκουν και πήλινα σκεύη που έχουν τυπολογικά παράλληλα ή εντάσσονται σε κατηγορίες κεραμικής οι οποίες επιχωριάζουν στην Αργολίδα, φανερώνοντας τις σχέσεις των δύο περιοχών ή τους στενούς δεσμούς των πληθυσμών. Οι ανασκαφές της περιόδου αυτής στην Αχαΐα είναι ακόμα λίγες, ώστε τα στοιχεία άλλων εξωτερικών επαφών να είναι ελάχιστα. Πιθανώς υπήρχαν επαφές και με την Κρήτη, διότι κρητικά προϊόντα αυτής της περιόδου έχουν εντοπιστεί στην Ιταλική χερσόνησο. Αν δεν ήταν αποτέλεσμα έμμεσων συναλλαγών, τότε τα μινωικά πλοία περνούσαν οπωσδήποτε από τις δυτικές ακτές της Αχαΐας.

Το θαλάσσιο εμπόριο σημειώνει ιδιαίτερη ακμή τους μυκηναϊκούς χρόνους, όπως αποκαλύπτουν ευρήματα από τα πλούσια νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων της δυτικής Αχαΐας, τους θολωτούς τάφους και τους οικισμούς. Στην Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο σε θολωτό τάφο στον Καταρράκτη υπάρχει ομάδα χάλκινων σκευών, δύο από τα οποία έχουν διχαλωτή λαβή και κυπριακά παράλληλα, ενώ εισηγμένα από την Κρήτη ή από κάποιο ηπειρωτικό κέντρο είναι ένα χάλκινο εγχειρίδιο με διακόσμηση χρυσού και νιέλου και μία αποσπασματική ασημένια κύλικα. Οι αναλύσεις έδειξαν κυπριακό χαλκό σε όλη την ομάδα των χαλκών σκευών, αλλά η εισαγωγή πρώτης ύλης αυτήν την περίοδο στην Αχαΐα από την Κύπρο είναι αμφίβολη και τα συγκεκριμένα σκεύη φαίνεται πως έφτασαν εδώ ως έτοιμα προϊόντα, ίσως και από κάποιο ηπειρωτικό εργαστήριο. Από τον 12ο αι. π.Χ. και μετά οι σχέσεις με την Κύπρο γίνονται εντονότερες. Ο εξελληνισμός της Κύπρου κυρίως κατά τον 11ο αι. π.Χ. οφείλεται πιθανότατα

*Αριστερά, σιδερένιο τάλαντο κεντροευρωπαϊκής προέλευσης. Οι οξείες απολήξεις στα άκρα χρησίμευαν για τον έλεγχο της πιθανής οξειδωσης από τον επίδοξο αγοραστή. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.
Δεξιά, τμήμα λίθινης μήτρας για την κατασκευή χάλκινου δακτυλιδιού. Τείχος Δυμαίων, 12ος αι. π.Χ.*

και στους Αχαιούς, δεδομένου ότι μυθολογικά διασώζεται η αναφορά για τη μετοίκηση εκεί από την Ώλενο της δυτικής Αχαΐας και από περιοχές της ανατολικής, με την τελευταία να διατηρεί επαφές με το νησί κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (10ος-8ος αι. π.Χ.). Σε επίπεδο κεραμικής παραγωγής, σχέσεις εντοπίζονται στη μεγάλη διάδοση πτηνόσχημων και δακτυλιόσχημων αγγείων στις δύο περιοχές. Αυτό, όμως, που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι πρόσφατες χημικές και ισοτοπικές αναλύσεις έδειξαν ότι για την κατασκευή τοπικών προϊόντων στην Αχαΐα τη Μεταανακτορική περίοδο χρησιμοποιούνταν σχεδόν αποκλειστικά κυπριακός χαλκός. Η άμεση εισαγωγή του πρέπει να θεωρείται δεδομένη από τα μέσα του 12ου αι. π.Χ. και μετά, όταν οι Κύπριοι έμποροι φαίνεται πως εξασφάλισαν άριστες σχέσεις με την περιοχή της δυτικής Αχαΐας, ώστε να χρησιμοποιούν τα λιμάνια της για ανεφοδιασμό προς τα μακρινά ταξίδια τους στην Ιταλική χερσόνησο και την κεντρική Μεσόγειο, έως τη Σαρδηνία.

Την Ανακτορική περίοδο (14ος-13ος αι. π.Χ.) γίνεται εισαγωγή έτοιμων πολύτιμων και σπάνιων αντικειμένων, όπως σφραγιδοκύλινδρων, σφραγιστικών σκαραβαίων, ενός γυάλινου και αλαβάστρινων αγγείων, καθώς και πρώτων υλών από την Αίγυπτο και τη Συροπαλαιστίνη, που φανερώνουν την ύπαρξη θαλάσσιου εμπορίου μεγάλης κλίμακας, στο οποίο ελάχιστα μόνο συμμετείχε ενεργά η δυτική Αχαΐα. Ο ασφυκτικός έλεγχος του εμπορίου από την ανακτορική διοίκηση δεν άφηνε πολλά περιθώρια ενεργής συμμετοχής στην περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου. Σφραγιδοκύλινδροι από τη Συρία της εποχής Μιτάννι είναι γνωστοί από τα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Βούντενης, του Μονοδεντρίου, της Μιτόπολης και των Σπαλιαραϊκών, ενώ αιγυπτιακοί σκαραβαίοι και απομιμήσεις τους έχουν βρεθεί στη Βούντενη, τη Μιτόπολη και στους ιστορικούς χρόνους στο ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας στη Ρακίτα, με τους τελευταίους να χρονολογούνται στον όψιμο 8ο αι. π.Χ.

Χαρακτηριστικό για το εύρος των επαφών με την Ανατολία είναι και ένα τοπικής κατασκευής κύπελλο από το Κλάους με διακόσμηση ψαριών, που μπορεί να ενταχθεί στις αμφίδρομες επιδράσεις της αιγαιακής και της φιλισταϊκής κεραμικής, γεγονός που ξεφεύγει από τα όρια της απλής ανταλλαγής προϊόντων ή της εξασφάλισης πρώτων υλών. Ιδιαίτερα σημαντική και διαγνωστική πρώτη ύλη είναι το γυαλί, που έφτανε από την Αίγυπτο και τη Συροπαλαιστίνη και ακολούθως το επεξεργάζονταν σε ηπειρωτικά εργαστήρια. Μακρινή είναι και η προέλευση της φαγεντιανής και πλήθους άλλων πρώτων υλών, όπως ο χρυσός, το ασήμι, το ελεφαντόδοντο, το μολύβι και οι ημιπολύτιμοι λίθοι, η ορεία κρύσταλλος,

ο στεατίτης, ο χλωρίτης, ο χαλαζίας, η κορναλίνη και ο αμέθυστος, καθώς και άλλοι εξεζητημένοι λίθοι που απαντούν σπανιότερα. Τα πολύτιμα αντικείμενα μικροτεχνίας κατασκευάζονταν κυρίως σε ανακτορικά κέντρα με εισηγμένα υλικά, ακολουθώντας τυπολογικά τον μυκηναϊκό συρμό, και από εκεί διαχετεύονταν στην Αχαΐα. Σπάνια έφταναν στον ελλαδικό χώρο ως έτοιμα προϊόντα, όπως ορισμένοι τύποι χαντρών, για παράδειγμα οι χάντρες από γυαλί ή φαγεντιανή σε σχήμα τροχού, γνωστές και στην Αχαΐα, που εμφανίζουν μεγάλη διάδοση στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου και καταδεικνύουν το εμπόριο έτοιμων προϊόντων με ξένες πρώτες ύλες.

Αξιοσημείωτο είναι το παράδειγμα εμπορίου γυάλινων σφραγίδων από την περιοχή της κεντρικής Ελλάδας, που θεωρείται ο τόπος κατασκευής τους. Από τη Θεσσαλία και τη Στερεά έφταναν διαμέσου του Κορινθιακού κόλπου στην Ηλεία. Στο εμπόριο αυτό, που φθίνει στο τέλος των ανακτορικών χρόνων, συμμετείχε και η δυτική Αχαΐα, στην οποία έχουν βρεθεί περισσότερες από δέκα γυάλινες σφραγίδες στη Βούντη, την Καλλιθέα, τη Χαλανδρίτσα και τις Πόρτες. Το ενδιαφέρον είναι ότι αποτυπώνουν μια χερσαία εμπορική διαδρομή, που παρέμεινε ενεργή για τη διακίνηση προϊόντων και για πολιτιστικές ανταλλαγές έως το τέλος των μυκηναϊκών χρόνων και η οποία ερμηνεύει συνοπτικά την επίδραση της τοπικής αχαϊκής κεραμικής από τις αρχές κυρίως του 11ου αι. π.Χ. στην Αιγιάλεια, τη Φωκίδα και τη Φθιώτιδα.

Την ίδια περίοδο, δηλαδή την Ανακτορική, αναπτύσσονται ιδιαίτερα και οι σχέσεις με την Κρήτη, όταν στη δυτική Αχαΐα εμφανίζονται μινωικά προϊόντα, καθώς το νησί φαίνεται να αναλαμβάνει ενεργότερο ρόλο στο θαλάσσιο εμπόριο μεγάλης κλίμακας κάτω από τον έλεγχο της μυκηναϊκής διοίκησης. Οι σχέσεις αυτές συνεχίζονται σε όλη τη Μεταανακτορική περίοδο, ανιχνεύονται δε στην Πάτρα ήδη από τα τέλη του 13ου αι. π.Χ. με εισηγμένα αγγεία από την περιοχή της Κυδωνίας και την ανατολική Κρήτη. Η επίδραση της μινωικής κεραμικής στην τοπική αχαϊκή κεραμική είναι εμφανέστατη από τα μέσα περίπου του 12ου αι. π.Χ., φανερώνοντας πως οι σχέσεις ήταν βαθιές και δεν είχαν καθόλου περιστασιακό χαρακτήρα. Στην περιοχή της Ολυμπίας θεωρείται ότι υπήρχε κεραμικό εργαστήριο με εγκατεστημένους Μινωίτες τεχνίτες, τα προϊόντα του οποίου είχαν βρει αγοραστές και στη δυτική Αχαΐα, ενώ τα τοπικά εργαστήρια παρέλαβαν από αυτό διακοσμητικά μοτίβα και σχήματα και πολύ σύντομα τα εξέλιξαν. Η γενικότερη άνθηση του εμπορίου με την Κρήτη στην ευρύτερη περιοχή της δυτικής Ελλάδας υπονοείται και στην *Οδύσσεια*, καθώς ο Οδυσσέας παρουσιάστηκε στον Εύμαιο μεταμφιεσμένος σε έμπορο από την Κρήτη, υιοθετώντας έναν ρόλο που θα ήταν πιστευτός.

Αγγεία εισάγονται και από τις ανατολικές περιοχές της Πελοποννήσου, όπως την Κορινθία και την Αργολίδα, αλλά και από τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Η περιοχή της Αργολίδας επηρεάζει καθοριστικά την τοπική κεραμική παραγωγή στην Ανακτορική περίοδο. Κατά τη σύντομη διάρκεια της καταστροφής των μεγάλων ηπειρωτικών κέντρων (τέλη 13ου – αρχές 12ου αι. π.Χ.), η προσέλκυση προσφύγων ανιχνεύεται και με την παρουσία εδώ αργολικών κεραμικών και άλλων προϊόντων, τα οποία φαίνεται πως είναι αντικείμενα που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες. Η επίδραση της αργολικής κεραμικής στα τοπικά εργαστήρια ήταν τόσο μεγάλη, ώστε συνεχίστηκε και τις πρώτες δεκαετίες του 12ου αι. π.Χ., δηλαδή ακόμα και μετά την καταστροφή των αργολικών κέντρων. Σχέσεις με τη Μεσσηνία ανιχνεύονται εκτός των άλλων στο ορεινό Βρυσάρι, στο οποίο ένα μοναδικό στην Αχαΐα ρυτό της

ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου (τέλη 15ου/14ος αι. π.Χ.) βρίσκεται παράλληλα στον μεσσηνιακό κάμπο. Επαφές με τις περιοχές της Μεσσηνίας και της Λακωνίας διατηρεί και η Πάτρα και αρκετά στοιχεία έχουν έρθει στο φως στο σπουδαίο νεκροταφείο της Βούντενης.

Εκτός από τη λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου και την ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα, ιδιαίτερες σχέσεις είχε αναπτύξει η Αχαΐα και με την κεντρική Μεσόγειο. Χαρακτηριστική επίσης είναι η εισαγωγή ήλεκτρου από τον Βορρά, μέσω ενός χερσαίου δικτύου που ξεκινούσε από τη Βαλτική και από την κεντρική Ευρώπη κατέληγε στις ανατολικές ιταλικές ακτές, στην περιοχή του Veneto. Εκτός από το χερσαίο δίκτυο της Ιταλικής χερσονήσου και τους θαλάσσιους δρόμους της Αδριατικής και του Ιονίου, ένα παράλληλο χερσαίο δίκτυο ακολουθούσε νότια τον βαλκανικό κορμό, μέσα από περάσματα και ορεινούς τοπικούς σταθμούς. Το έμμεσο εμπόριο των Μυκηναίων είχε αποκτήσει πρόσβαση στις παραπάνω αγορές και εξασφάλιζε όχι μόνο το πολύτιμο όσο και «εξωτικό» ήλεκτρο, που βρέθηκε διάσπαρτο σε ταφικά περιβάλλοντα της δυτικής Αχαΐας, αλλά και ποικίλης σημασίας επαφές που αναπτύχθηκαν σε βάθος χρόνου και έφτασαν σε κορύφωση στα μέσα του 12ου αι. π.Χ.

Αυτό ακριβώς το χρονικό διάστημα, αν όχι δειλά λίγο ενωρίτερα, εκκινεί η πρωτόγνωρη για τον μυκηναϊκό κόσμο προσέγγιση της Ιταλικής χερσονήσου, με αφετηρία τη δυτική Αχαΐα. Πρόκειται για μια αμφίδρομη σχέση που σε τοπικό επίπεδο επέδρασε καταλυτικά στην πορεία της βορειοδυτικής Πελοποννήσου. Το κύριο όφελος ήταν η επαφή με έναν πολιτισμό που είχε αναπτύξει διαφορετική μεταλλουργική παραγωγή, επηρεασμένη εν μέρει από εκείνη της κεντρικής Ευρώπης. Εκτός από τα εισηγμένα έτοιμα προϊόντα ιταλικής τυπολογίας, που πιστοποιήθηκαν για την καταγωγή τους με χημικές και ισοτοπικές αναλύσεις του χαλκού, το ενδιαφέρον των Αχαιών επεκτάθηκε στην απόκτηση της τεχνολογίας και στη μεταφορά της νέας τεχνολογίας. Πολύ γρήγορα τα τοπικά εργαστήρια κατασκεύασαν προϊόντα συγγενούς ιταλικής τυπολογίας με κυπριακό χαλκό, ενώ δεν έλειψαν και μερικά υβριδικά αντικείμενα, που φανερώνουν τη γρήγορη αφομοίωση των νέων τεχνολογικών μεθόδων και την προσαρμογή των ξένων τύπων στις τοπικές ανάγκες.

Η δραστηριοποίηση των τοπικών εργαστηρίων χαλκού στην κατασκευή συγγενών ιταλικών τύπων, τόσο εργαλείων όσο και όπλων, αλλά και αντικειμένων που σχετίζονται με τον καλλωπισμό και την ένδυση, είναι αξιοσημείωτη και δεν βρίσκει ανάλογο παράδειγμα στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο. Περισσότερο διακριτή είναι η υιοθέτηση και κατασκευή ενός νέου τύπου όπλου για τον μυκηναϊκό κόσμο, ενός μακρού ξίφους κοπής, γνωστού ως τύπου *Naue II*, το οποίο θεωρείται κεντροευρωπαϊκής καταγωγής αλλά διαδόθηκε στην Αχαΐα μέσω της Ιταλικής χερσονήσου. Το νέο αυτό όπλο, που ήταν ισχυρότερο κατασκευαστικά και αποτελεσματικότερο στη χρήση του από τα ξίφη μυκηναϊκής τυπολογίας, τα οποία στην κύρια χρήση τους ήταν όπλα νύξης, ήταν το μόνο σχεδόν που χρησιμοποιούνταν στη δυτική Αχαΐα από τα μέσα του 12ου αι. π.Χ. και μετά, κάτι που δεν απαντά στον υπόλοιπο μυκηναϊκό κόσμο. Υπάρχουν συνολικά 15 ξίφη, τα περισσότερα από οποιαδήποτε άλλη περιοχή του ελλαδικού χώρου, με λιγότερα από τα μισά να είναι κατασκευασμένα τοπικά. Η εισαγωγή από την Ιταλία των υπολοίπων αποτελεί ισχυρή ένδειξη των φιλικών σχέσεων που είχαν δημιουργηθεί. Η σχεδόν αποκλειστική χρήση του από τους Μυκηναίους της Αχαΐας σημαίνει ότι κυρίως είχαν υιοθετήσει νέες τεχνικές πολέμου,

ανάλογες με αυτές που χρησιμοποιούσαν οι περιοχές της καταγωγής του όπλου, γεγονός που τους έδινε πλεονέκτημα στις πολεμικές επιχειρήσεις.

Συγγενούς ιταλικής τυπολογίας όπλα στη δυτική Αχαΐα είναι και οι λόγχες με ολόχυτο αυλό, ορισμένες από τις οποίες έχουν μία ή δύο βαθμίδες στην κόψη, ενώ λίγα παραδείγματα φέρουν ανάγλυφες γραμμές και εγχαράξεις στη ράχη, όπως ανάλογα δείγματα από το Veneto. Υπάρχουν ακόμα διακοσμημένα ή μη μαχαίρια με καμπυλωμένη ράχη της ιταλικής τυπολογίας *Matrei*, ξυράφια της κατηγορίας *Scoglio del Tonno* ή σικελικού τύπου, καθώς και ένα σπάνιο εγχειρίδιο τύπου *Pertosa* από το Τείχος των Δυμαίων, κατασκευασμένο στην Αχαΐα και με επενδυμένη τη λαβή του από ελεφαντόδοντο. Το αντικείμενο αυτό αντιπροσωπεύει μοναδικά τους εμπορικούς προσανατολισμούς της περιοχής: με τυπολογία προερχόμενη από τη Δύση, κατασκευάστηκε με κυπριακό χαλκό σε τοπικό εργαστήριο που είχε αφομοιώσει τη νέα τεχνολογία και κοσμήθηκε με ένα πολύτιμο υλικό, το ελεφαντόδοντο, που είχε εισαχθεί από την Ανατολή και ήταν δυσεύρετο στην Ιταλία.

Άλλα παρόμοιας συγγενούς ιταλικής τυπολογίας αντικείμενα, που κατασκευάζονταν όμως τοπικά, ήταν οι βιολόσχημες πόρπες ως συμπληρώματα ενδυμασίας. Εμφανίστηκαν δειλά στον μυκηναϊκό κόσμο στο τέλος της Ανακτορικής περιόδου και παρουσιάζουν ικανή διάδοση στην Αχαΐα τον 12ο αι. π.Χ., πριν αντικατασταθούν σύντομα από τις (μυκηναϊκής επιμόρφωσης) τοξωτές. Καθώς η μυκηναϊκή ενδυμασία δεν είχε έως τότε την ανάγκη πόρπωσης, πρέπει ίσως να θεωρηθεί ότι συνόδευσαν τον συρμό της ιταλικής ενδυματολογίας. Τοπικά κατασκευασμένα είναι και μερικά δακτυλίδια ιταλικής τυπολογίας που απολήγουν σε ζεύγη σπειρών, καθώς και ένας μολύβδινος και ένας οστέινος τροχός, που βρίσκουν παράλληλα κυρίως στη βόρεια Ιταλία και, πιθανώς, χρησίμευαν ως συμπληρώματα ενδυμασίας ή κοσμήματα.

Στον αντίποδα, στη νότια Ιταλία, και ιδιαίτερα στην περιοχή της Απουλίας, έχει βρεθεί αχαϊκή κεραμική αλλά και τοπικά κατασκευασμένη μυκηναϊζουσα, που ίσως υποδηλώνει την εγκατάσταση Μυκηναίων τεχνιτών. Αυτό τουλάχιστον υποστηρίζεται για εκείνους που έφεραν τη χρηστική κεραμική της ιταλικής κατηγορίας *impasto* του 12ου αι. π.Χ. στο Τείχος των Δυμαίων. Η ίδια κατηγορία κεραμικής υπάρχει στην Τίρυνθα και σε περιοχές της Κρήτης και θεωρείται τεκμήριο της εγκατάστασης εκεί Ιταλών.

Τις επαφές της Αχαΐας με άλλες περιοχές κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο τις φανερώνει και η τοπική αχαϊκή κεραμική που βρέθηκε στον υπόλοιπο γνωστό κόσμο. Έχει εντοπιστεί στην ανατολική Αχαΐα, την Κορινθία, την Αργολίδα, την Ηλεία, την Κεφαλονιά και την Ιθάκη, τη Φθιώτιδα και τη Φωκίδα αλλά και σε πιο απομακρυσμένες περιοχές, όπως στη σημερινή Αλβανία. Στην Αιτωλοακαρνανία, και συγκεκριμένα στον αιτωλικό Θέρμο, ένας κρατήρας των αρχών του 11ου αι. π.Χ. με παράσταση πολεμιστών προέρχεται από το κεραμικό εργαστήριο της Βούντενης, όπως και άλλα αγγεία που βρέθηκαν εκεί. Στην άλλη πλευρά αυτών των συναλλαγών και σχέσεων, χαρακτηριστική κεραμική από τον Θέρμο και τη γύρω περιοχή μέχρι τις αιτωλικές ακτές (Κάτω Βασιλική, Καλυδώνα, Σταμνά κ.ά.), όπως και αμαυρόχρωμη, βρέθηκε στην Αχαΐα, και συγκεκριμένα στα νεκροταφεία της Βούντενης και της Ζωητάδας στην Κρήνη Πατρών.

Κατά τους ιστορικούς χρόνους και έως τα αρχαϊκά χρόνια η δυτική Αχαΐα δεν συμμετέχει ενεργά στις εξελίξεις του ελλαδικού χώρου, ως συνέπεια της απουσίας πολιτειακής οργάνωσης. Δεν έλαβε επομένως μέρος στους αποικισμούς προς τα παράλια της Μεσογείου και τη Μεγάλη Ελλάδα και δεν αποτέλεσε άμεσο

εταίρο ενός μεγάλου κύκλου εμπορικών συναλλαγών και θαλάσσιων διαδρομών. Συνεχίζει πάντως τις εμπορικές επαφές με τις γειτονικές της περιοχές (Ηλεία, Αιτωλοακαρνανία, Κεφαλονιά και Ιθάκη), καθώς και με πιο απομακρυσμένες, όπως με την Αίγυπτο και την Κύπρο. Η παράλια πεδινή ζώνη της αποκτά σταδιακά όλο και μεγαλύτερη σημασία και στηρίζει τη δημιουργία νέων δραστηριοτήτων, που σχετίζονται με το θαλάσσιο εμπόριο και την εκμετάλλευση της θάλασσας. Αυτή την περίοδο αυξάνεται ο αριθμός των οδικών αρτηριών που ενώνουν τις πόλεις με την ενδοχώρα, κάνουν τη μεταξύ τους επικοινωνία εύκολη, γρήγορη και πιο ασφαλή, επιτρέπουν δε και την εύκολη μεταφορά αγαθών και οφελών που συσσωρεύουν τα άστη από το εμπόριο. Αναπτύσσονται τοπικά εργαστήρια κεραμικής αλλά και μεταλλικών προϊόντων, γεγονός που φανερώνει τόσο την οργάνωση των πόλεων όσο και την αύξηση ζήτησης των προϊόντων τους. Στην τοπική κεραμική κατά την Αρχαϊκή περίοδο αναγνωρίζονται επιδράσεις από τα μεγάλα κέντρα της Αθήνας και της Κορίνθου, αλλά και από τη γειτονική Ηλεία. Οι μεταλλικοί τύποι που κατασκευάζονται με εισηγμένες πρώτες ύλες, ακολουθούν τους συρμούς του ελλαδικού χώρου.

Η ίδρυση των πόλεων της δυτικής Αχαΐας, από τους αρχαϊκούς χρόνους, τους κλασικούς και μετά οδηγεί στην αρτιότερη άσκηση του εμπορίου, που προσφέρει ποικίλα οφέλη στον πληθυσμό και ενισχύει την τοπική παραγωγή. Εισηγμένα προϊόντα αυτήν την περίοδο προέρχονται από την Ηλεία, την Αιτωλία, την Ήπειρο, την Κόρινθο και την Αθήνα, ενώ από τον 5ο αι. π.Χ. χρονολογούνται μερικά εισηγμένα γυάλινα αγγεία του λεγόμενου φοινικικού τύπου. Ένα κεραμικό εργαστήριο του 4ου αι. π.Χ., που παράγει ερυθρόμορφα αγγεία στην περιοχή της Δύμης, αφομοιώνει κατωιταλιωτικές επιδράσεις, κυρίως από την Απουλία, έμμεσες πιθανότατα από ανάλογες εργαστηριακές παραγωγές στη γειτονική Ηλεία.

Τα χρυσά αντικείμενα σε τάφους αυξάνονται σε εντυπωσιακό αριθμό στην Πάτρα και τη Δύμη από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., γεγονός που μπορεί να συνδεθεί με τη μακεδονική παρουσία στην περιοχή και με τον χρυσό που έφτασε στον ελλαδικό χώρο μετά την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ορισμένα κοσμήματα εμφανίζουν επιρροές ακόμα και από την περιοχή της Περσίας, ενώ σύντομα φαίνεται να αναπτύσσεται και η κοσμηματική τέχνη σε τοπικό επίπεδο, η οποία ακολουθεί τις τεχνικές και τις παραδόσεις της εποχής, ανταποκρινόμενη άμεσα στη μεγάλη ζήτηση για την κατασκευή περίτεχνων νεκρικών κοσμημάτων, ενώ και περιοδεύοντες τεχνίτες φαίνεται να φτάνουν στην Πάτρα.

Μετά την καταστροφή της Κορίνθου, το 146 π.Χ., το λιμάνι της Πάτρας αποκτά μεγαλύτερη σημασία. Με το πέρασμα των χρόνων, και κυρίως από την εποχή της ίδρυσης της ρωμαϊκής αποικίας, καθίσταται ενδιάμεσος διαμετακομιστικός σταθμός στη ναυσιπλοΐα της κεντρικής και της ανατολικής Μεσογείου, τα ταξίδια δε προς την Ιταλική χερσόνησο αυξάνονται κατακόρυφα. Οι βετεράνοι του ρωμαϊκού στρατού φέρνουν μαζί τους, ή αποκτούν σε μεταγενέστερο χρόνο, τα απαραίτητα, καθώς και πολύτιμα αντικείμενα ιταλικής κυρίως προέλευσης, που εντοπίζονται στους τάφους τους. Οι επαφές με τη μητρό-

Γυάλινο αλάβαστρο, εισηγμένο στην περιοχή. Πάτρα, 4ος αι. π.Χ.

Γυάλινος αμφορίσκος «φοινικικού» τύπου, άγνωστης προέλευσης, 5ος αι. π.Χ.

πολη διατηρούνται αμείωτες, οφειλόμενες και στο αυξημένο ενδιαφέρον της Ρώμης και των αυτοκρατόρων για την αποικία. Τα ιταλικά προϊόντα, και μάλιστα τα πολυτελή, είναι εύκολα προσβάσιμα λόγω της αύξησης του πλούτου στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, που έχουν κυρίως ρωμαϊκή καταγωγή.

Η παραχώρηση μεγάλων γαιών στους Ρωμαίους αποίκους αλλάζει την παραγωγική διαδικασία, που τώρα στοχεύει οργανωμένα στην αύξηση και τη μεταποίηση της παραγωγής για εμπορικούς λόγους. Η μεγάλη γαιοκτησία οδήγησε στην οργάνωση αγροικών, που αποτελούσαν δυναμικά παραγωγικά συγκροτήματα και είχαν τη δυνατότητα επεξεργασίας διαφορετικών και μεγάλων ποσοτήτων προϊόντων πριν από τη διάθεσή τους στην αγορά και το εμπόριο. Άλεθαν δημητριακά και παρήγαν λάδι και κρασί, όπως αποδεικνύουν μύλοι, πιεστήρια, ληνοί και διαχωριστήρες λαδιού, καλύπτοντας τις αυξημένες ανάγκες της εσωτερικής αγοράς και αποσκοπώντας στην περίσσεια προϊόντων για το εμπόριο μεγάλης κλίμακας. Γνωρίζουμε πως ορισμένα από αυτά τα συγκροτήματα είχαν έως και κεραμικά εργαστήρια και κατασκεύαζαν δοχεία και αμφορείς για την αποθήκευση και τη μεταφορά των προϊόντων τους, καλύπτοντας τις ανάγκες τους και εμφανιζόμενα στις εμπορικές αγορές με δικές τους «συσκευασίες», που πιστοποιούσαν τα προϊόντα τους.

Πιεστήρια για την αυξημένη αυτήν την περίοδο εμπορική κίνηση στο λιμάνι της πόλης αποτελούν οι εμπορικοί αμφορείς από διάφορα μέρη της Μεσογείου, που εντοπίζονται στις ανασκαφές σε όλη την αρχαία πόλη ή έχουν ανασυρθεί από ναυάγια στη γύρω θαλάσσια περιοχή. Προέρχονται από τη βόρεια Αφρική έως τις βαλκανικές ακτές της Αδριατικής και από την Ιβηρική και την Ιταλική χερσόνησο έως τις ακτές της Μικράς Ασίας και τα νησιά του Αιγαίου, όπως η Χίος, η Ρόδος, η Κως και η Κρήτη.

Στην Πάτρα συγκεντρώθηκε μέσω του εμπορίου σημαντικός πλούτος, όπως προκύπτει και από την ανακάλυψη μεγάλων νομισματικών θησαυρών, που οι ιδιοκτήτες τους τούς είχαν αποκρύψει, χωρίς να καταφέρουν να τους ανακτήσουν. Μέρος αυτού του πλούτου ξοδευόταν για επίδειξη και ξενόφερτα προϊόντα, που φάνταζαν εξωτικά στην τοπική αγορά και διαχέονταν στην πόλη, ορισμένα δε ανακτήθηκαν από πλούσιους τάφους, όπου είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα. Αυτή η επίδειξη είναι εμφανής και στις πλούσιες αστικές κατοικίες, με περίτεχνα ψηφιδωτά δάπεδα, τα ωραιότερα από τα οποία ήταν έργα ακριβοπληρωμένων περιοδεύοντων συνεργείων. Διαφαίνεται, επίσης, από τη διακόσμησή τους με πανάκριβα εισηγμένα μάρμαρα και άλλα που εισάγονταν για γλυπτές εικόνες των ιδιοκτητών. Περί τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. εισήχθησαν στην Πάτρα από την ευρύτερη περιοχή της Όστιας μερικές μαρμάρινες τεφροδόχες κάλπες, γεγονός που υποδηλώνει πως η επίδειξη δεν περιοριζόταν στα της επίγειας ζωής.

Στην αχανή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, με τη μακρά ειρηνική περίοδο και με συνθήκες πρώιμης παγκοσμιοποίησης, όπου η Πάτρα αποτέλεσε ισχυρό κρίκο της κεντρικής και της ανατολικής Μεσογείου, οι ευνοϊκές προϋποθέσεις για τη μετακίνηση ανθρώπων, προϊόντων και τεχνιτών καθιστά επισφαλής ή περιττή την αναζήτηση καταγωγής των αγαθών. Η Πάτρα, δεν πρέπει να το λησμονούμε, αποτελούσε ρωμαϊκή πόλη με τις δικές της ιδιαιτερότητες, η ανώτερη τάξη της οποίας παρέμενε συνειδητά ρωμαϊκή ή με το βλέμμα στραμμένο στους συρμούς και την κουλτούρα της Ρώμης. Η αναζήτηση επομένως των κατάλληλων αγαθών ήταν ανάλογα προσανατολισμένη. Από την άλλη, η μεγάλη και πλούσια τοπική αγορά, η αυξημένη ζήτηση, η οικονομική άνεση και οι ευκαιρίες που προσφέρονταν για επαγγελματική ανέλιξη ήταν μια ηχηρή σειρά.

Γυάλινες φλάσκες κατασκευασμένες με την τεχνική της εμφύσησης. Το πρασινωπό χρώμα οφείλεται στη χρήση της πρώτης ύλης χωρίς καμία περαιτέρω επεξεργασία. Πάτρα, 1ος-3ος αι. μ.Χ.

Είναι βέβαιο ότι στη δυτική Αχαΐα, και κυρίως στην Πάτρα, έφταναν τεχνίτες για προσωρινή ή μόνιμη εγκατάσταση και κατασκεύαζαν τα προϊόντα τους επιτόπου. Έχουν εντοπιστεί ακόμα και εργαστήρια με φερμένους τεχνίτες, που δίδαξαν την τέχνη τους και επιβίωσαν για μακρύ χρονικό διάστημα. Χαρακτηριστική περίπτωση στη Δύμη είναι το εργαστήριο κατασκευής πήλινων ανάγλυφων πινάκων τύπου *Campana*, που χρησιμοποιούνταν για τη διακόσμηση της ανωδομής κτηρίων και υπείχαν τη θέση μετοπών. Χρονολογούνται μεταξύ του 1ου αι. π.Χ. και του 1ου αι. μ.Χ. και βρέθηκαν σε κεραμικό κλίβανο, στον οποίο κατασκευάζονταν πήλινα αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως και κεραμίδες, μερικές ενσφράγιστες με τα ονόματα τόσο Ρωμαίων όσο και Ελλήνων κεραμέων. Στην Πάτρα, δύο βεβαιωμένα εργαστήρια λύχνων, που δραστηριοποιήθηκαν μετά τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ., είχαν αξιόλογη παραγωγή και διέθεταν τα προϊόντα τους τόσο στην πόλη και τις γειτονικές περιοχές της όσο και μέσω του εμπορίου μεγάλης κλίμακας. Σε αυτά εργάζονταν αρχικά κυρίως Ρωμαίοι τεχνίτες, όπως προκύπτει από τις επιγραφές των ονομάτων τους, οι οποίες είναι συνήθως στο ελληνικό αλφάβητο, γεγονός που δηλώνει όχι μόνο σε ποιους, κυρίως, απευθύνονταν τα προϊόντα τους, αλλά και ποια ήταν η πλέον δεδομένη γλώσσα της καθημερινότητας στην πόλη.

Χαρακτηριστική εισηγμένη κεραμική στην Πάτρα τις πρώτες δεκαετίες του 1ου αι. μ.Χ. είναι η ιταλικής κατηγορίας *terra sigillata*, που κατασκευαζόταν στην πόλη Arezzo και συχνά αναφέρεται ως αρρετινή. Πρόκειται για πολυτελή επιτραπέζια σκεύη που φέρουν σχεδόν πάντοτε τη σφραγίδα του εργαστηρίου ή του κεραμέα. Η πρώιμη εμφάνισή τους στην πόλη, και μάλιστα σε μεγάλη ποσότητα, πρέπει να συσχετιστεί με την παρουσία των πρώτων Ρωμαίων αποίκων, φανερώνει δε τις επαφές που είχαν διατηρήσει με τη μητρόπολη, όσο και τις εμπορικές διαδρομές από την Ιταλική χερσόνησο προς την πόλη της Πάτρας, που δεν αφορούσαν μόνο το συγκεκριμένο προϊόν. Σταδιακά τα ιταλικά αγγεία αντικαθίστανται από την παραγωγή άλλων εργαστηρίων της Μεσογείου, τα οποία κατάφεραν να μιμηθούν επιτυχώς αυτήν την κατηγορία, αφού οι προσπάθειες των τοπικών εργαστηρίων να κατασκευάσουν αρρετινή κεραμική δεν καρποφόρησαν. Από τον 3ο αι. μ.Χ. και μετά δια-

Χάλκινα δοχεία μέτρησης, διαφορετικού μεγέθους, που αποθηκεύονταν βαθμιδωτά μέσα στο μεγαλύτερο με το πτυσσόμενο πώμα. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

δίδεται μια οικονομικά προσιτή κατηγορία ερυθροβαφών στιλπνών αγγείων που κατασκευάζονταν σε ρωμαϊκές επαρχίες της βόρειας Αφρικής και μιμούνταν την ιταλική *terra sigillata*, αλλά η ποιότητά τους ήταν κατώτερη.

Δείγματα πολυτέλειας αποτελούν και τα γυάλινα αγγεία. Εντυπωσιακός είναι ο αριθμός τους σε διάφορα σχήματα, μεγέθη και χρωματισμούς και σε μια αξιοσημείωτη ποικιλία. Βρέθηκαν σε όλη τη δυτική Αχαΐα, αλλά στην Πάτρα υπήρχε τέτοια πληθώρα, ώστε το Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών να κατέχει μια από τις μεγαλύτερες συλλογές ακέραιων γυάλινων αγγείων στην Ελλάδα. Κατασκευάζονταν με πρώτη ύλη εισηγμένη από τη Συροπαλαιστίνη και την Αίγυπτο, ο δε μεγάλος αριθμός τους και μερικά, περιορισμένα ομολογουμένως, ανασκαφικά στοιχεία μάς επιτρέπουν να υποπτευόμαστε τη λειτουργία τοπικού εργαστηρίου παραγωγής τους, τόσο στην Πάτρα όσο και στη Δύμη. Εισηγμένα είναι τουλάχιστον μερικά εξεζητημένα και σπάνια σχήματα, ενώ για τα υπόλοιπα είναι σχεδόν αδύνατο να προσδιορίσουμε ποια είναι τοπικής κατασκευής. Χρησιμοποιούνταν σαν καθημερινά σκεύη, ενώ ένα μεγάλο μέρος μικρών μυροδοχείων προοριζόταν για ταφική χρήση. Δεν λείπουν και μερικές γυάλινες ταφικές κάλπες που εξυπηρετούσαν το ρωμαϊκό έθιμο της καύσης των νεκρών. Το γυαλί χρησιμοποιούνταν επίσης στην κοσμηματική, ενώ γυάλινες χρωματιστές ψηφίδες σε ορισμένα ψηφιδωτά δάπεδα της Πάτρας τόνιζαν χρωματικές λεπτομέρειες και προσέδιδαν λάμψη και πολυτέλεια.

Η ανακατασκευή των κεντρικών οδικών αρτηριών, και συγκεκριμένα της παραθαλάσσιας οδού που συνέδεε την Πάτρα με τη Δύμη, φανερώνει τη σημασία που είχε η κίνηση των παραγόμενων προϊόντων μέχρι το λιμάνι της Πάτρας. Αντίστροφα διευκόλυνε τη χερσαία και ασφαλή μεταφορά των εισηγμένων αγαθών προς τα δυτικά μεσόγεια και την ευρύτερη περιοχή της Δύμης, όπου στις πεδινές εκτάσεις υπήρχε μεγάλη παραγωγή δημητριακών και άλλων προϊόντων σε διαμοιρασμένες γαίες, τις οποίες γνωρίζουμε εν μέρει από διατηρημένα ίχνη του ρωμαϊκού κτηματολογίου. Η κατασκευή και η συντήρηση κατά διαστήματα της δημόσιας οδού που ξεκινούσε από την Αθήνα προς την Κόρινθο και την Πάτρα και από εδώ προς τη Δύμη και έως τη Μεθώνη, εξυπηρετούσε φυσικά και τις εμπορικές ανάγκες.

Θησαυρός νομισμάτων αποτελούμενος από τριάντα οχτώ αντωνινιανούς, ρωμαϊκά νομίσματα ισόποσης αξίας δύο δηναρίων. Αποκρύφτηκε μετά τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. λόγω της αβεβαιότητας που προκάλεσε η «Αυτοκρατορική Κρίση» ή η «Στρατιωτική Αναρχία» (234-284 μ.Χ.). Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Τρεις πτηνόσχημοι ασκοί με πλούσια γραπτή διακόσμηση. Βούντενη (οι δύο αριστερά) και Αγιοβλαστικά (δεξιά), α' μισό του 11ου αι. π.Χ.

Ρηχό κύπελλο με υπερυψωμένη λαβή και σπάνια εικονιστική διακόσμηση τριών ιχθύων. Κλάους, 14ος αι. π.Χ.

Δακτυλιόσχημο ταφικό αγγείο με τρία πόδια, από τα μεγαλύτερα του είδους. Συχνότατη είναι η παρουσία του και στην Κύπρο, καταδεικνύοντας τις σχέσεις των δύο περιοχών. Κλάους, α' μισό του 11ου αι. π.Χ.

Βαθύς σκύφος με διακόσμηση ρόδακα σε κάθε πλευρά, αγγείο εισηγμένο από την Αργολίδα ή με ανάλογες επιδράσεις. Τείχος Δυμαίων, τέλη του 13ου – αρχές του 12ου αι. π.Χ.

Πήλινο κωνικό ρυτό, τελετουργικό αγγείο με συγγενή παράλληλα στον μεσσηνιακό κάμπο. Βρυσάρι, τέλη του 15ου – 14ος αι. π.Χ.

Μικρός ψευδόστομος αμφορέας εισηγμένος από την Αργολίδα. Πάτρα, τέλη του 13ου – αρχές του 12ου αι. π.Χ.

Μικρός ψευδόστομος αμφορέας, εισηγμένος από την Κρήτη. Πάτρα, 13ος αι. π.Χ.

Μικρός ψευδόστομος αμφορέας, κατασκευασμένος σε κεραμικό εργαστήριο της Ηλείας από Μινωίτες τεχνίτες. Σπαλιαραίικα, β΄ μισό του 12ου αι. π.Χ.

Μικρός ψευδόστομος αμφορέας πολυποδικού ρυθμού, κατασκευασμένος σε κεραμικό εργαστήριο της Ηλείας από εγκατεστημένους Μινωίτες τεχνίτες. Πόρτες, μέσα του 12ου αι. π.Χ.

Μικρό πιθάρι με τρεις αποφύσεις αντί λαβών, κατασκευασμένο σε κεραμικό εργαστήριο της Ηλείας από Μινωίτες τεχνίτες. Πόρτες, β' μισό του 12ου αι. π.Χ.

Μικρός κυλινδρικός ψευδόστομος αμφορέας με τρία πόδια, κατασκευασμένος σε κεραμικό εργαστήριο της Ηλείας από Μινωίτες τεχνίτες. Πόρτες, β' μισό του 12ου αι. π.Χ.

Ψευδόστομος αμφορέας με τρεις λαβές, εισηγμένος από την Κρήτη. Βούντενη, 14ος αι. π.Χ.

Χάλκινο μακρύ ξίφος κοπής συγγενούς ιταλικής τυπολογίας,
κατασκευασμένο σε τοπικό αχαιικό εργαστήριο με κυπριακό χαλκό.
Από λάθος υπολογισμό στη μήτρα, η λαβή είχε μικρότερο πάχος,
γεγονός που καθιστούσε το όπλο ακατάλληλο για χρήση.
Προτιμήθηκε η επιδιόρθωση με την προσθήκη χάλκινου μονοκόμματος ελάσματος,
που διπλώθηκε από το άκρο της λαβής και προσηλώθηκε με μικρά καρφιά.
Είναι αμφίβολο εάν ο κάτοχος του ξίφους ήταν ενήμερος για την κατάστασή του,
καθώς η παρέμβαση κρυβόταν επιμελώς κάτω από τη φθαρτή επένδυση της λαβής.
Βούντενη, α΄ μισό του 11ου αι. π.Χ.

Χάλκινες λόγχες ιταλικής τυπολογίας από τη Μιτόπολη, την Καλλιθέα και τις Πόρτες. 12ος – πρώτο μισό του 11ου αι. π.Χ.

Χάλκινο εγχειρίδιο τοπικού αχαιικού εργαστηρίου από κυπριακό χαλκό της ιταλικής κατηγορίας Pertosa. Η λαβή φέρει επένδυση από ελεφαντοστό, γεγονός που το κατατάσσει στα πολύτιμα αντικείμενα. Τείχος Δυμαίων, τέλη του 13ου – μέσα του 11ου αι. π.Χ.

Χάλκινο ξυράφι του ιταλικού τύπου Scoglio del Tonno, εισηγμένο από την Ιταλική χερσόνησο. Κλάους, αρχές του 12ου αι. π.Χ.

Πολύτιμο χάλκινο μαχαίρι του ιταλικού τύπου Matrei, με τη λαβή επενδυμένη με ελεφαντοστό. Βούντενη, α' μισό του 11ου αι. π.Χ.

Περιδέрайο από κυανόχρωμες χάντρες φαγεντιανής. Βούντενη, 14ος αι. π.Χ.
Τρία πλακίδια περιδέрайου ή διαδήματος από γαλάζιο ημιδιαφανές γυαλί.
Βούντενη, 14ος-13ος αι. π.Χ.

Δύο περίαπτα ή επιρράμματα ενδύματος από γκριζόλευκο γυαλί.
Βούντενη, 14ος-13ος αι. π.Χ.

Χρυσοί ρόδακες από περιδέрайο.
Πόρτες, τέλη του 15ου – 13ος αι. π.Χ.

Δισκοειδής διάτρητη χάντρα από ήλεκτρο. Τείχος Δυμαίων,
Μυκηναϊκή περίοδος.

Περιδέрайο από φαγεντιανή. Βούντενη, 14ος αι. π.Χ.

Περιδέрайο ή διάδημα κεφαλής από γαλάζια
γυάλινα πλακίδια. Βούντενη, τέλη του 15ου – αρχές του 12ου αι. π.Χ.

Περιδέрайο από χάντρες κορναλίνης. Βούντενη, τέλη του 15ου – α΄ μισό
του 11ου αι. π.Χ.

Τρία μεγάλα γυάλινα πλακίδια που απεικονίζουν θύσανο.
Βούντενη, τέλη του 15ου – 14ος αι. π.Χ.

Περιδέрайο από τροχόσχημες χάντρες φαγεντιανής. Βρυσάρι, 14ος αι. π.Χ.

Βραχιόλι με χάντρες και περίαπτα από ήλεκτρο
και γυαλί. Πάτρα, Ελληνιστική περίοδος.

Πτηνόσχημο διάτρητο κόσμημα από ήλεκτρο.
Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

*Πήλινα λυχνάρια τοπικών εργαστηρίων της Πάτρας με τις υπογραφές
 στα ελληνικά των τεχνιτών ΣΠΩΣΙΑΝΟΥ (πρώτο μισό του 2ου αι. μ.Χ.),
 ΠΩΣΦΟΡΟΥ, ΕΠΙΤΥΝΧΑΝΟΥ και ΟΝΗΣΙΜΟΥ (τέλη του 2ου – αρχές του 3ου αι. μ.Χ.).
 Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.*

Πήλινο ερυθροβαφές λυχνάρι με ανάγλυφη παράσταση Άρτεμης κυνηγέτιδας. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Πήλινο λυχνάρι με ανάγλυφη απεικόνιση της θεάς Αθηνάς. Τοπικού εργαστηρίου, φέρει στη βάση την υπογραφή του τεχνίτη ΣΠΩΣΙΑΝΟΥ. Πάτρα, α' μισό του 2ου αι. μ.Χ.

Αρρετινό πινάκιο (terra sigillata) με καλής ποιότητας ερυθρωπό γάνωμα και σφράγισμα του κατασκευαστή ΔΙΟΓΑ. Πάτρα, β' μισό του 1ου αι. π.Χ.

Φλάσκη από αλάβαστρο, πρώτη ύλη που εισαγόταν κυρίως από την Αίγυπτο.
Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.

Μικρή αλαβάστρινη κωνική λεκάνη με δύο συμπαγείς λαβές. Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.

Αλάβαστρο, πολύ συνηθισμένος τύπος αγγείου σε αυτό το υλικό,
που έδωσε και το όνομα στο σχήμα. Το συγκεκριμένο φέρει δύο λαβές
στη γάστρα. Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.

Πήλινο ειδώλιο του Κερδώου Ερμή, προστάτη του εμπορίου. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Θησαυρός εκατόν δεκαεφτά αργυρών τριώβολων στο εσωτερικό μικρής τριφυλλόσχημης όλπης. Η χρονολογία απόκρυψης, περί το 150 π.Χ., τον εντάσσει στην κατηγορία έκτακτης ανάγκης που συνδέεται με τον τέταρτο και τελευταίο πόλεμο των Μακεδόνων με τους Ρωμαίους. Πάτρα, Ελληνιστική περίοδος.

Θησαυρός τριάντα πέντε χρυσών νομισμάτων κυρίως του αυτοκράτορα Τιβέριου, καθώς και του Γάιου (Καλιγούλα), του Κλαύδιου, του Νέρωνος Δρούσου και της αυγούστας Αντωνίας. Με χρονολογία απόκρυψης το 46-47 μ.Χ., αποτελεί θησαυρό καθαρά αποταμιευτικού χαρακτήρα, ένα σπάνιο εύρημα σε όλη την έκταση του ρωμαϊκού κόσμου και τεκμήριο της Pax Romana. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Θησαυρός νομισμάτων από είκοσι αντωνινιανούς και τρία δηνάρια, κοπές κυρίως στρατιωτικών αυτοκρατόρων. Αποκρύφτηκε λόγω έκτακτης ανάγκης μετά τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., κατά την επικείμενη επιδρομή των Ερούλων. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Θησαυρός σαράντα εννέα σηστέριων και δύο χάλκινων υποδιαίρέσεων της Πάτρας της εποχής Καρακάλλα. Η τάση για αποθησαύριση παρόμοιων νομισμάτων, χαμηλής αξίας, παρατηρείται στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., εποχή που συνάδει με τη χρονολογία απόκρυψης. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Κιβωτιόσχημη μαρμάρινη κίστη. Στην όψη φέρει ορθογώνια *tabula*, στην οποία υπήρχε γραπτή επιγραφή με το όνομα του νεκρού, που δεν σώθηκε. Στις επάνω γωνίες, στεφανωμένα κεφάλια γενειοφόρου Αμμωνος Δία. Κάτω από τις κεφαλές απεικονίζονται αετοί ως σύμβολα του θεού, οι οποίοι δαγκώνουν φίδια. Κάτω από την *tabula* δύο πουλιά ανάμεσα σε λύρα, πιθανώς ερωδιοί. Τα πλευρά της κίστης τα κοσμούν ανάγλυφα ανθέμια, ενώ η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη. Το δικλινές κάλυμμα φέρει ακρωτήρια στην όψη και αέτωμα με παγόνη που πιθανώς ραμφίζει ερπετό. Η στέγη δηλώνεται με φύλλα άκανθας και λογχόσχημα φύλλα. Εισηγμένο από εργαστήριο της Ρώμης. Πάτρα, Βόρειο νεκροταφείο, μετά τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ.

Γυάλινος κάνθαρος. Πάτρα, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Ατρακτόσχημο μυροδοχείο από σπάνιο σμαραδόχρωμο γυαλί. Πάτρα, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Γυάλινος κάνθαρος με πόδι.
Πάτρα, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Γυάλινος οξυπύθμενος αμφορέας. Πάτρα, 4ος αι. μ.Χ.

Γυάλινη οινοχόη με επικολλημένη περιελισσόμενη γυάλινη ίνα στο σώμα.
Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Γυάλινο σκεύος εξαιρετικής αισθητικής, με τη μορφή σαλιγκαριού και χωνοειδή απόληξη που θυμίζει το κέρασ της αφθονίας. Κατασκευασμένο με την τεχνική της εμφύσησης, από ιώδες γυαλί, χρησίμευσε ως τελετουργικό αγγείο χοής προς τον νεκρό. Πάτρα, Βόρειο νεκροταφείο, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Σπάνιας τυπολογίας γυάλινο καλαθόσχημο αγγείο, από ανοιχτό πράσινο φυσητό γυαλί. Το συμπιεσμένο στόμιο, που φέρνει πολύ κοντά τις υπερέχουσες λαβές, αποδίδει πιστά έναν γεμάτο καλάθο κατά τη μεταφορά του. Προέρχεται από τον ίδιο τάφο με το προηγούμενο αγγείο. Πάτρα, Βόρειο νεκροταφείο, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Γυάλινα μυροδοχεία (φλάσκες) διαφορετικών χρωματισμών. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Γυάλινο μικρό κύπελλο με διακόσμηση ανάγλυφων αχιβάδων. Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.

Γυάλινες φλάσκες, οينوχόη και σπάνιο καλυκόσχημο κύπελλο. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Γυάλινα ραδινά ατρακτόσχημα μυροδοχεία.
Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Ριπιδωτό γυάλινο μυροδοχείο με χρωματισμούς που απομιμούνται
μάρμαρο. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Γυάλινες φλάσκες με ευρύ σώμα
και τμήμα αναδευτήρα, σπειροειδούς ράβδου για τη λήψη μικρής
ποσότητας καλλυντικού ή φαρμακευτικού υλικού από το
εσωτερικό των αγγείων. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Γυάλινα μυροδοχεία με στενό σώμα. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

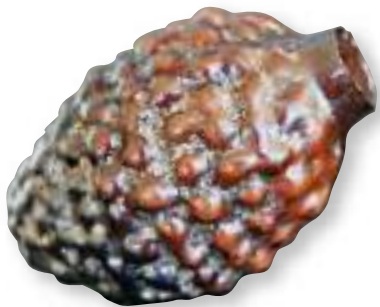
Γυάλινο κεχριμαρόχρωμο ομοίωμα λέμβου. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Γυάλινος αμφορέας με επικολλημένη διακοσμητική ελυσσόμενη ίνα στον υψηλό λαιμό. Πάτρα, 4ος αι. μ.Χ.

Γυάλινη φλάσκα με σφαιρικό σώμα. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Μικρό γυάλινο μυροδοχείο με τη μορφή κουκουνάρας.
Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Γυάλινο μυροδοχείο. Πάτρα, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

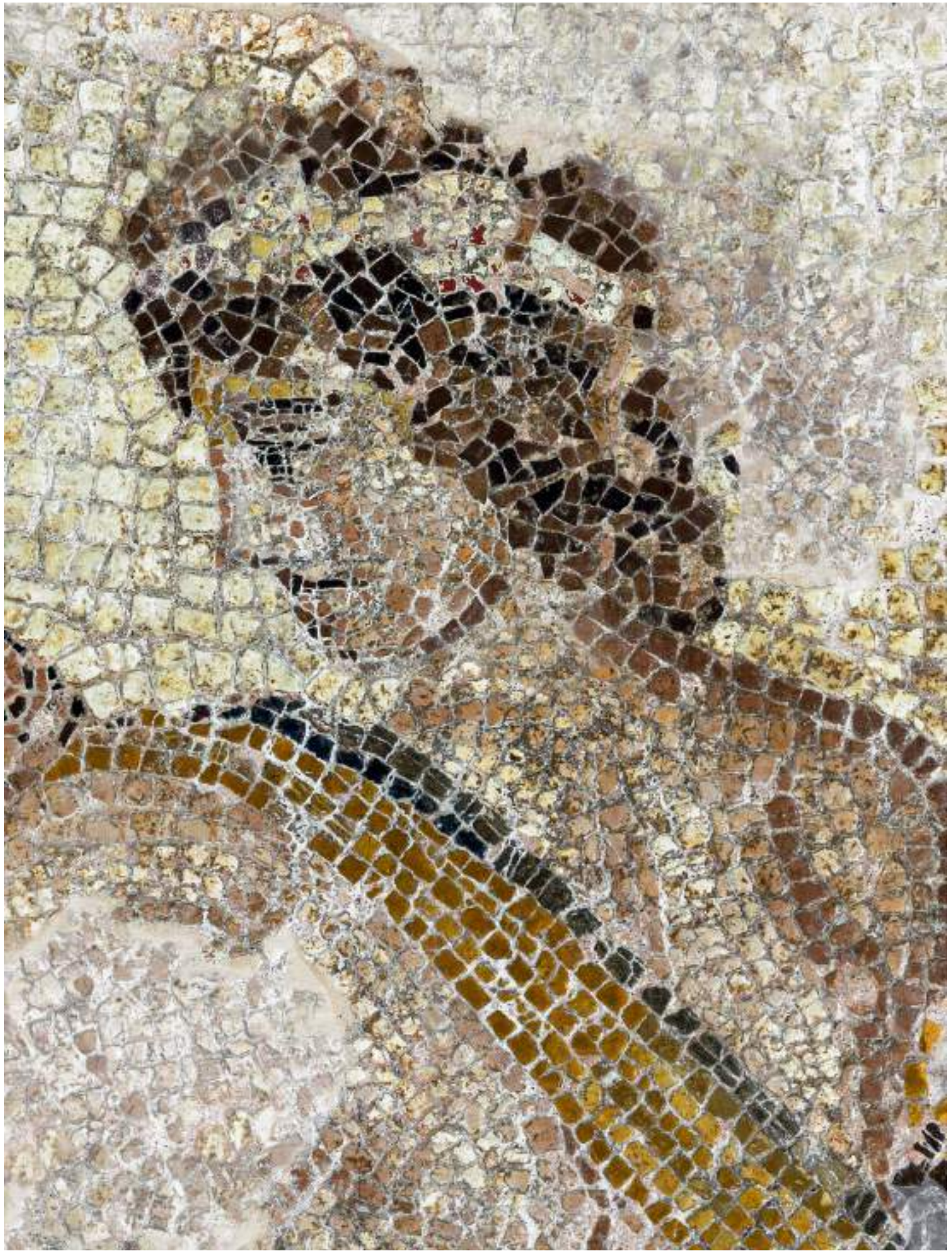
Γυάλινη φιάλη. Πάτρα, 3ος-4ος αι. μ.Χ.

Γυάλινος μικρός οξυπύθμενος αμφορέας
(λείπουν οι λαβές), με ιταλικές επιδράσεις. Πάτρα, 4ος αι. μ.Χ.

Σπάνια μικρή γυάλινη οينوχόη με ανάγλυφη διακόσμηση,
κατασκευασμένη με την τεχνική της εμφύσησης σε μήτρα,
πιθανώς σιδωνιακό προϊόν. Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ

Η προσέγγιση της καθημερινής ζωής στη δυτική Αχαΐα των προϊστορικών χρόνων δεν είναι εύκολη, κυρίως διότι οι ανασκαφές οικιστικών εγκαταστάσεων είναι λιγοστές, αποσπασματικές και περιληπτικά δημοσιευμένες, και ως εκ τούτου η ανασύσταση της ζωής σε έναν προϊστορικό οικισμό δεν είναι δυνατή. Η εικόνα, ιδίως για τη Μυκηναϊκή περίοδο, παραπέμπει σε μικρές, συνήθως, μονόχωρες ή δίχωρες οικίες, ορισμένες από αυτές με όροφο, διευθετημένες πυκνά στον οικισμό, εκατέρωθεν στενών δρόμων και με μικρούς κοινόχρηστους ανοιχτούς χώρους. Πολύ κοντά στους οικισμούς υπήρχε πάντοτε άφθονο τρεχούμενο νερό, ως βασικό στοιχείο για την επιλογή της θέσης, με επιπρόσθετα κριτήρια την προσφερόμενη ασφάλεια, τη δυνατότητα γρήγορης διαφυγής σε περίπτωση κινδύνου, το μικροκλίμα της περιοχής, την ύπαρξη καλλιεργήσιμης ζώνης και ζωτικού χώρου, την εύκολη πρόσβαση σε δίκτυα επικοινωνίας, κ.ά. Η θέση και η απόσταση των οργανωμένων νεκροταφείων σε σχέση με τους οικισμούς δεν είχε ιδιαίτερη σημασία· ιδρύονταν σε ελεγχόμενο από αυτούς πλησιόχωρο τόπο, ενώ από την Ανακτορική περίοδο η θέση εξαρτιόταν από τον εντοπισμό του κατάλληλου μαλακού πετρώματος για τη λάξευση των τάφων.

Με το έλλειμμα που περιγράφηκε πιο πάνω, ιδιαίτερη σημασία αποκτά η αναζήτηση όψεων της καθημερινότητας, όπως αυτή αποτυπώθηκε στα ταφικά περιβάλλοντα, και η αναγνώριση και ερμηνεία του σχετικού υλικού. Παλαιοδημογραφικές και παλαιοπαθολογικές μελέτες σε σκελετικά κατάλοιπα φανέρωσαν προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση περίπου 25 έως 30 έτη, που ήταν ακόμα μικρότερο για τις γυναίκες, λόγω αυξημένης θνησιμότητας στην κύηση και τον τοκετό. Η μέση ηλικία θανάτου υπολογίστηκε σε 28 έως 35 έτη περίπου, με απότομη την αύξηση του ποσοστού θνησιμότητας από τα 28 έτη. Καταγράφηκαν κατάγματα και μεγάλη συχνότητα εκφυλιστικών νόσων των αρθρώσεων, που αποδόθηκαν στην επίπονη σωματική δραστηριότητα και τη μηχανική καταπόνηση από εντατικές και κοπιώδεις αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες. Παρατηρήθηκε, επίσης, σιδηροπενική αναιμία, που προκαλούσε κόπωση, αδυναμία και καταβολή, ώστε να απαιτείται εντονότερη σωματική προσπάθεια στις καθημερινές εργασίες, γεγονός που αύξαινε την πιθανότητα τραυματισμών. Η αναιμία οφειλόταν στη φτωχή σε κρέας και θαλασσινά διατροφή και στην κατανάλωση προϊόντων φτωχών σε σίδηρο, όπως σιτηρών, όσπριων και γαλακτοκομικών.

Στη μυκηναϊκή κοινωνία, που χαρακτηριζόταν από τη διαστρωμάτωση, οι ασχολίες και οι εργασίες σχετιζόνταν με την κοινωνική προέλευση. Ορισμένοι από την ανώτερη τάξη είχαν τη δυνατότητα

Πήλινη λήκυθος με ανάγλυφη κεφαλή
Αφρικανού. Πάτρα, 1ος αι. π.Χ.

Ελεφαντοστέινο ειδώλιο δύσμορφου ανθρώπου,
ως ρεαλιστική απόδοση της καθημερινότητας.
Πάτρα, πρώιμος 1ος αι. π.Χ.

να διατηρούν ίππους, με τους οποίους έσερναν άρματα και λάμβαναν μέρος στο κυνήγι, όπως προκύπτει από αποσπασματικές εικονιστικές παραστάσεις αγγείων στο νεκροταφείο της Βούντενης. Το κυνήγι ήταν μια αγαπημένη ασχολία, ιδιαίτερα η θήρα του αγριόχοιρου, που ήταν χρήσιμη έως περίπου τα μέσα του 12ου αι. π.Χ. και για τους χαυλιόδοντες, με τους οποίους κατασκευαζόταν η επένδυση των μυκηναϊκών κρανών. Διαλυμένα τέτοια κράνη έχουν βρεθεί σε διάφορα νεκροταφεία της περιοχής, ενώ για την κατασκευή τους υπολογίζεται ότι χρειαζόνταν οι χαυλιόδοντες 30 έως 40 ζώων. Στο κυνήγι μεταχειρίζονταν μια κοντή χάλκινη λόγχη, που χαρακτηρίζεται ως κυνηγετική, τόξα και άλλα νύσσοντα και τέμνοντα όπλα, ενώ από αποσπασματικές εικονιστικές παραστάσεις διαπιστώνεται η ενεργή συμμετοχή σκύλων.

Σκηνές κυνηγιού και αρματοδρομίας σε μεγάλα ταφικά αγγεία σχετίζονταν με νεκρικές τελετές, αλλά προδίδουν συλλογικές όψεις της καθημερινότητας στο πλαίσιο μιας αγωνιστικής άμιλλας. Η Πάτρα και η Αχαΐα μπορούν να περηφανεύονται για την παλαιότερη γνωστή παράσταση αγώνα δρόμου (14ος αι. π.Χ.) σε χρυσή σφραγίδα από τις Πόρτες, αλλά ίσως και για την αρχαιότερη απεικόνιση κωπηλασίας (11ος αι. π.Χ.) σε όστρακο κρατήρα από τη Βούντενη, που μπορούν να συνδεθούν με αγωνιστική δραστηριότητα στο πλαίσιο κάποιας θρησκευτικής ή τελετουργικής δράσης.

Σαφής και διαρκής ήταν και η προετοιμασία για τα πολεμικά έργα, όπως διαφαίνεται από τον αριθμό των όπλων, που έφταναν πάντως με φειδώ στα νεκροταφεία, αν και η μεταγενέστερη απόσπασή τους είναι τεκμηριωμένη. Η θέση ενός πολεμιστή ή κάποιου που ήταν προετοιμασμένος να συμμετέχει σε πολεμικές επιχειρήσεις, όταν και αν χρειαζόταν, πρέπει να ήταν πολύ σημαντική στο κοινωνικό του περιβάλλον. Για τις καθημερινές ασχολίες αντλούμε πληροφορίες από τα λίθινα και τα χάλκινα εργαλεία, στα οποία πολύ συνηθισμένα είναι τα μαχαίρια διαφόρων μεγεθών, μερικά ιδιαιτέρως φθαρμένα από τη χρήση και με παραποιημένο το αρχικό σχήμα τους από το μακρύ ακόνισμα. Υπάρχουν ακόμα δρεπάνια, που παραπέμπουν σε αγροτικές εργασίες, βελόνες διαφόρων μεγεθών, σμίλες, οπείς και πελέκες, καθώς και λίθινες ακόνες. Την εικόνα των ανδρών τη συμπληρώνουν προσωπικά εργαλεία καλλωπισμού, ως επί το πλείστον ξυράφια αλλά και χτένια ή τριχολαβίδες, ενώ δεν λείπουν και τα κοσμήματα, κυρίως δακτυλίδια ή περιδέραια, τα οποία παρουσιάζουν όψεις της καθημερινής φροντίδας, της περιποίησης και της κομψότητας.

Στον καλλωπισμό περιλαμβάνονταν ψιμύθια, ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια, με τα οποία πιθανότατα σχετίζονταν μαχαίριδια, με στρεπτές ή αδύνατες συρματοειδείς λαβές, κατάλληλα για την κοπή και την κονιορτοποίηση

Αριστερά, χάλκινος σταυρόσχημος πέλεκυς. Τείχος Δυμαίων, 12ος – μέσα του 11ου αι. π.Χ. Δεξιά, χάλκινος ηπειρωτικός διπλός πέλεκυς. Καλλιθέα, τέλη του 15ου – 14ος αι. π.Χ.

τέτοιων υλών. Μπορούσαν παράλληλα να χρησιμοποιηθούν στην υφαντική ή σε συναφείς λεπτές δραστηριότητες, ήταν αδύναμα όμως εκ κατασκευής και εύθραυστα για τη χρήση σε σκληρότερες εργασίες. Από την ασκούμενη οικιακή υφαντική διασώθηκαν κεραμικά και σπανιότερα στεάτινα σφονδύλια, όπως και αδράχτια. Η ενδυμασία έφερε σε ορισμένες περιπτώσεις επίρραπτα ποικίλματα, αποτελούμενα συνήθως από γυάλινα διακοσμητικά στοιχεία και σπανιότερα από πολύ λεπτά χρυσά ελάσματα, ενώ βεβαιωμένη ανασκαφικά είναι η χρήση κεραμικών και στεατίνων κομβίων σε διάφορους χρωματισμούς και σχήματα, που πιθανόν εξαρτιόνταν στις άκρες των ενδυμάτων.

Από τα μέσα του 12ου αι. π.Χ. διαδόθηκαν στη δυτική Αχαΐα οι μεγάλες χάλκινες δοξαρωτές πόρπες συγγενούς ιταλικής τυπολογίας, που εξελίχθηκαν σε μικρότερες με φυλλόσχημη ράχη. Καθώς η μυκηναϊκή ενδυμασία δεν είχε την ανάγκη πόρπωσης, πρέπει να συνδέονται με εισηγμένα ενδυματολογικά χαρακτηριστικά από την Ιταλική χερσόνησο. Ενισχυτικό στοιχείο της παραπάνω άποψης είναι η χρήση στην Αχαΐα του δοξαρωτού τύπου έως το τέλος των μυκηναϊκών χρόνων, όταν από τον 11ο αι. π.Χ. στον αιγαιακό κόσμο εξελίχθηκε και κυριάρχησε ο τοξωτός ή σχοινοειδής τύπος, ο οποίος στην περιοχή υστερεί σε παραδείγματα. Η συγκράτηση κάποιων ενδυμάτων γινόταν εναλλακτικά με περόνες, με συχνότερες τις οστέινες παρά τις χάλκινες, ωστόσο το είδος δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στη δυτική Αχαΐα και φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν περιστασιακά.

Ο στολισμός με κοσμήματα υπήρξε αγαπημένη συνήθεια της καθημερινής ζωής στα μυκηναϊκά χρόνια, αν κρίνουμε από την εντυπωσιακή πληθώρα χαντρών και πλακιδίων στα νεκροταφεία. Το πιο συνηθισμένο υλικό ήταν το γυαλί και ακολουθούσε η κορναλίνη, σε μεγάλη ποικιλία σχημάτων και διακοσμητικών θεμάτων. Υπήρχαν επίσης ψήφοι από φαγεντιανή αλλά και από ημιπολύτιμους και πολύτιμους λίθους. Συχνή διάδοση εμφανίζουν οι χρυσές χάντρες, ενώ σπάνιες, αλλά όχι άγνωστες, ήταν και οι χάντρες από ήλεκτρο, όπως και εκείνες από όστρεο. Πλακίδια από γυαλί και φαγεντιανή συναρμόζονταν σε διαδήματα ή φέρονταν εν σειρά στο στήθος. Ετερόκλητα σε σχήμα και σε μέγεθος γυάλινα πλακίδια, που απάρτιζαν περιδέριο γυναικείας ταφής από τις Πόρτες, φανερώνουν ότι στις γυναικείες κοσμηματοθήκες διατηρούνταν τα ακέραια πλακίδια διαλυμένων περιδεραίων, τα οποία αναπροσαρμόζονταν σε διαδήματα χωρίς να μειώνεται το διακοσμητικό κάλλος. Υπήρχαν επίσης περίαπτα από γυαλί και φαγεντιανή.

Διαδεδομένα ήταν τα δακτυλίδια, χρυσά και χάλκινα, συνήθως στη μορφή απλού κρίκου, και, στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων, με σπειροειδείς απολήξεις ή με συμφυείς κυρτές και ακόσμητες σφενδόνες. Μερικά χρυσά με ελλειψοειδείς σφενδόνες έφεραν ένθετους διακοσμητικούς ή σφραγιστικούς λίθους, που είχαν εκπέσει. Σε μία περίπτωση από τις Πόρτες ένα χρυσό δακτυλίδι, που αποτελούσε

Ψηφιδωτό δάπεδο από πλούσια μερικώς ανασκαμμένη ρωμαϊκή οικία της Πάτρας, με το υπόλοιπο μωσαϊκό να βρίσκεται κάτω από όμορο κτήριο της σύγχρονης πόλης. Στο κέντρο, παράσταση τελετουργικού χορού τριών γυναικείων μορφών γύρω από υπαίθριο αναμμένο βωμό με προσφορές. Η κεντρική μορφή φορά βαρύ χιτώνα, η αριστερή έναν ελαφρύ αχειρίδωτο και η τρίτη είναι σχεδόν γυμνή, παραπέμποντας στις τρεις εποχές, τον Χειμώνα, την Άνοιξη και το Θέρος. Πιθανώς απεικονίζονται οι τρεις Ώρες ως θεότητες των καιρών και του χρόνου, ίσως όμως να παριστάνονται οι Χάριτες ή οι Νύμφες. Η πλαστικότητα, η πολυχρωμία και η απόδοση της πτυχολογίας και της κίνησης παραπέμπουν σε αναγεννησιακές αναβιώσεις του θέματος. Τέλη του 2ου – 3ου αι. μ.Χ.

προφανώς οικογενειακό κειμήλιο, έφτασε στον τάφο με διαβρωμένη τη γυάλινη ύλη στη σφενδόνη του. Στα κοσμήματα περιλαμβάνονται και οι σφηκωτήρες, περιελιγμένα σύρματα για τον στολισμό της κόμης. Μονοί ή σπανιότερα σε ζεύγος, όπως σε μία περίπτωση από το νεκροταφείο της Βούντενης, χρησιμοποιούνταν για τη δημιουργία και τη συγκράτηση πλεξίδας ή πλεξίδων αντίστοιχα, για απλές ή περίπλοκες κομμώσεις, στις οποίες φαίνεται πως ήταν χρήσιμες και οι οστέινες περόνες.

Περισσότερες πληροφορίες για την καθημερινότητα και τη ζωή των κατοίκων υπάρχουν από τη ρωμαϊκή Πάτρα. Πίστευαν πως η πόλη είχε καλό κλίμα, γεγονός που θεωρητικά είχε θετικό αντίκτυπο στην υγεία των κατοίκων. Ο Κικέρων μάλιστα διέγινωσεν πως ήταν κατάλληλη για την παραμονή και την ανάρρωση των ασθενών και άφησε εδώ τον υποτακτικό του για να ιαθεί, αναμένοντας ότι θα ευεργετηθεί από το κλίμα. Υπήρχαν, όμως, και αρνητικά χαρακτηριστικά, όπως η ελώδης παραλιακή ζώνη. Στην περιοχή αυτή βρισκόταν το λιμάνι, αλλά η οικιστική ζώνη δεν επεκτάθηκε ποτέ ως εκεί. Αν και φαίνεται πως οι πολίτες απέφευγαν την παραλία, κοντά της βρίσκονταν πολλά ιερά και κυρίως ένα όμορφο άλσος, στο οποίο οι κάτοικοι συνήθιζαν να καταφεύγουν το θέρος για δροσιά και αναψυχή, σύμφωνα με τον Πausανία.

Η πόλη διέθετε υπόγειο δίκτυο απορροής των ομβρίων, κάτω από τους δρόμους, που εξασφάλιζε την υγιεινή, πλην όμως τα λύματα του πολυπληθούς άστεως φαίνεται ότι συγκεντρώνονταν σε κεντρικούς αγωγούς και διοχετεύονταν στην ελώδη παραλιακή ζώνη, επιδεινώνοντας το πρόβλημα. Παράλληλα, κινδύνευε ενδεχομένως και από ξενόφερτες επιδημίες, που έφταναν με τους επισκέπτες και τους ναυτικούς στο λιμάνι. Αρκετοί ομαδικοί τάφοι των ρωμαϊκών χρόνων, όταν δεν σχετίζονται με τους ισχυρούς σεισμούς που έπληξαν κατά καιρούς την Πάτρα, θα μπορούσε να οφείλονται σε θανάτους από επιδημίες και νόσους, με πιθανότερη ίσως την ελονοσία.

Ψηφιδωτό δάπεδο από μεγάλο ρωμαϊκό συγκρότημα στην Κάτω Πόλη των Πατρών. Αποδίδεται σε εμπορικό συγκρότημα με συμπληρωματικούς αποθηκευτικούς και εργαστηριακούς χώρους ή ακόμα και σε πανδοχείο. Εικονίζονται ψάρια και πτηνά σε λευκό κάμπο και σειρά σύντομων επιγραφών με γνωμικά, παραινήσεις, γνωστοποιήσεις ή οδηγίες. Μία από τις επιγραφές προβάλλει επάνω από μικρά χρωματικά εναλλασσόμενα πεδία. 3ος αι. μ.Χ.

Υπήρχαν πάντως στην πόλη ιατροί, ακόμα και με ειδικότητα, όπως ο οφθαλμίατρος Μάρκος Φούλβιος, που μαρτυρείται επιγραφικά. Μερικά χάλκινα εργαλεία που βρέθηκαν στις ανασκαφές αναφέρονται ως ιατρικά, ενώ και η φαρμακευτική πρέπει να ήταν διαδεδομένη, αν κρίνουμε από τα πολλά μικρά ιγδία που έχουν έρθει στο φως. Για κάθε ενδεχόμενο, η λατρεία του Ασκληπιού ήταν εγκατεστημένη στα βόρεια και έξω από την ακρόπολη, σε έναν τόπο μακριά από την παραλιακή ζώνη και στα όρια του οικιστικού ιστού, κατάλληλο μάλλον για τη σύντομη παραμονή και ίαση των ασθενών. Ο θεός λατρευόταν και μέσα στην πόλη, ενώ την αγωνία των αρρώστων την αποτυπώνει η μαντική πηγή της Δήμητρας, που ήταν αποκλειστικά γι' αυτούς.

Η κατασκευή του Υδραγωγείου στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. πρόσφερε άφθονο νερό συνεχούς ροής σε όλη την πόλη. Παρ' όλα αυτά συνεχίστηκε επικουρικά η χρήση των κοντινών πηγών και η άντληση νερού από τα φρεάτια, που υπήρχαν σε πολλές κατοικίες, τα οποία κάλυπταν έως τότε τις βασικές ανάγκες των κατοίκων. Η ευεργετική επάρκεια σε νερό αύξησε τις σχετιζόμενες με αυτό δραστηριότητες. Πλούσιες αστικές βίλλες το χρησιμοποίησαν για διακοσμητικούς λόγους, όπως για τη ροή σε ρηχές δεξαμενές στα αίθρια (*impluvia*), οι οποίες κατά κανόνα συγκέντρωναν το νερό της βροχής από τη στέγη, για τη δημιουργία τεχνητών καταρρακτών που κατέληγαν σε μικρές κτιστές δεξαμενές, σε ιδιωτικούς χώρους αναψυχής ή συμποσίων, αλλά και σε υπαίθριες βρύσες. Το νερό χρησιμοποιήθηκε φυσικά για την προσωπική υγιεινή, όπως φανερώνουν πήλινοι ή περίτεχνοι μαρμάρινοι λουτήρες σε ιδιωτικές οικίες, ενώ τροφοδότησε πολυτελή ιδιωτικά λουτρά, θερμά και ψυχρά, σε πλούσια αστικά κτήρια. Ιδρύθηκαν επίσης αρκετές δημόσιες θέρμες σε διάφορα σημεία της πόλης, που είχαν μεγάλη έκταση και ήταν πλούσια διακοσμημένες με ψηφιδωτά δάπεδα και μαρμαροθετήματα. Γνωρίζουμε πως τα συγκροτήματα αυτά ικανοποιούσαν τις ανάγκες της προσωπικής υγιεινής των χαμηλότερων στρωμάτων, που δεν διέθεταν λουτρά στην οικία τους, αλλά χρησίμευαν παράλληλα και ως πολυτελείς τόποι εντευκτηρίου και κοινωνικών επαφών της ανώτερης τάξης και περιλάμβαναν χώρους συνάντησης, αναψυχής, εστίασης και άσκησης, σύμφωνα με τη ρωμαϊκή κουλτούρα της εποχής.

Οι επιγραφικές μαρτυρίες, που προέρχονται κυρίως από τη Ρωμαϊκή περίοδο, δεν ασχολούνται φυσικά με την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, προσφέρουν όμως σημαντικές έμμεσες πληροφορίες. Αποπνέουν τη φιλοδοξία και τη βούληση ορισμένων να ανέλθουν κοινωνικά και πολιτικά, στο πλαίσιο μιας κρατικής οργάνωσης που πρόσφερε τέτοιες ευκαιρίες, έστω και αν στηριζόταν στις παγιωμένες κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Η θεμιτή αυτή επιδίωξη είχε ως προϋπόθεση την ανεπιφύλακτη αποδοχή των πολιτικών και νομικών κανόνων και είναι αλήθεια πως οι πληροφορίες που έχουμε από τη ρωμαϊκή αποικία της Πάτρας δεν αναφέρουν ποτέ μια σχηματισμένη κοινωνική αντίδραση ή αμφισβήτηση.

Ψηφιδωτό δάπεδο που εικονίζει τον Τρίτωνα με τη μορφή ιχθυοκένταυρου επάνω σε θαλάσσιο ίππο. Πάτρα, Υψηλά Αλώνια, 3ος αι. μ.Χ. (Βλ. σελ. 216-217.)

Η απελευθέρωση δούλων, που αυξάνεται τον 1ο αι. μ.Χ., ως δράση επίδειξης πλούτου και φιλανθρωπίας, όρισε την τύχη των συγκεκριμένων ανθρώπων, οι οποίοι επιδίωξαν ως ελεύθεροι πολίτες την κοινωνική τους ανέλιξη, μέσα από θεσμούς που παρείχαν αυτή τη δυνατότητα. Άλλοι ωστόσο γεννήθηκαν και παρέμειναν δούλοι σε ολόκληρο τον βίο τους και, ανάλογα με την εργασία τους, αντιμετώπιζαν τη σκληρή καθημερινότητα με τις ελάχιστες παροχές των ιδιοκτητών τους.

Το οργανωτικό πλαίσιο της πόλης, με την κατανομή ανάλογων αρμοδιοτήτων, μεριμνούσε για την καλύτερη καθημερινότητα των κατοίκων, όπως την καθαριότητα και τη συντήρηση των αστικών δρόμων, τη βελτίωση των υποδομών και την άρτια κατάσταση των δημοσίων χώρων και κτηρίων, τα οποία επισκέπτονταν οι πολίτες. Οι πληροφορίες που διασώζει ο Πausanías και οι σωστικές ανασκαφές στην πόλη δείχνουν πως υπήρχε ένα κεντρικό και ένα παράπλευρο οδικό δίκτυο, που εξασφάλιζε την άνετη επικοινωνία στην πόλη. Το κεντρικό δίκτυο ήταν πλακόστρωτο και έφερε κατά περίπτωση πεζοδρόμιο ή υπήρχαν στοές παρόδιων κτηρίων.

Οι μεγάλες και πλούσιες αστικές κατοικίες αποτυπώνουν την ποιότητα ζωής των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Μεγάλοι χώροι υποδοχής και συμποσίων, με πλούσιο διάκοσμο, που περιλάμβανε μαρμάρινα γλυπτά και έπιπλα, ακριβά ψηφιδωτά δάπεδα με ποικίλα γεωμετρικά ή αφηγηματικά θέματα, πολυτελή επιτραπέζια σκεύη, που από τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. ήταν πολύ συχνά γυάλινα, και απεικονίσεις ακριβών θαλασσινών εδεσμάτων και πτηνών, για τα οποία οι ιδιοκτήτες των οικιών πλήρωναν αδρά, φανερώνουν την όψη της καθημερινής χλιδής και το είδος των κοινωνικών επαφών της ανώτερης τάξης. Χαρακτηριστική είναι η διάθεση της επίδειξης με τη χρήση κάθε πρόσφορου μέσου,

Ψηφιδωτό δάπεδο από τον χώρο υποδοχής πολυτελούς ρωμαϊκής οικίας στην Κάτω Πόλη των Πατρών.

Στο κέντρο, ο προσωποποιημένος ποτάμιος θεός Νείλος κάθεται σε κροκόδειλο.

Στο αριστερό χέρι κρατά υψηλό θαλερό κλαδί και στο δεξί το κέρας της Αμάλθειας, το οποίο απεικονίζεται αρκετά μεγάλο, ώστε να απαιτείται η στήριξή του σε παιδική μορφή, που στέκεται επάνω στα γόνατα του θεού.

Δύο ακόμα παιδιά, συνδεόμενα με την ακολουθία του ποτάμιου θεού, κολυμπούν στα νερά του.

Την παράσταση την περιβάλλουν πλοιάρια και μορφές που ψαρεύουν ανάμεσα σε ανθισμένους παπύρους, ζωηρή σκηνή νειλωτικού τοπίου. Τέλη του 3ου – αρχές του 4ου αι. μ.Χ.

από την ανάληψη αξιωμάτων, τη χορηγία δημοσίων θεαμάτων, τη γλυπτική αποτύπωση ιδιωτών και την απεικόνιση σκηνών της καθημερινότητας των ιδιοκτητών στα ψηφιδωτά δάπεδα των οικιών τους έως τη σύνταξη τιμητικών επιγραφών για πρόσωπα της οικογένειας και την απόκτηση σπάνιων καλλιτεχνημάτων ή περίτεχνων και πανάκριβων κοσμημάτων. Κύριο μέλημα ήταν επίσης η σύναψη φιλικών και κοινωνικών επαφών με επιφανείς οικογένειες της Ρώμης.

Όψεις της καθημερινότητας αποκομίζουμε και από τη μνημειακή ταφική αρχιτεκτονική, τα ταφικά έθιμα, τα πλούσια κτερίσματα, τις ενεπίγραφες στήλες των νεκρών. Από αυτές ιδιαίτερη αξία έχουν όσες αναρτήθηκαν από απελεύθερους, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης προς τους πρώην ιδιοκτήτες τους και ως ένα είδος ταυτότητας και παρουσίας στη νέα κοινωνική τους ζωή. Ορισμένα ταφικά μνημεία υποδηλώνουν, με το είδος, το μέγεθος ή τη διακόσμηση και το περιεχόμενό τους, την ξεχωριστή θέση των κατόχων τους και της οικογένειάς τους. Ταφικές εξέδρες στο Βόρειο νεκροταφείο παραπέμπουν στη συχνή επαφή των ζώντων με τους νεκρούς, με την ευκαιρία σχετικών τελετών. Καταδεικνύουν, επίσης, τον σχεδιασμό της πόλης ακόμα και σε αυτόν τον τομέα, όπως και την πρωτοβουλία χορηγών ή και απλών ιδιωτών για την καλύτερη οργάνωση της καθημερινότητας.

Πέρα από την οργάνωση θεαμάτων και αγώνων για την ψυχαγωγία των πολιτών, η πόλη διέθετε δύο Γυμναστήρια για την άθληση και την προετοιμασία των αθλητών της. Το ένα βρισκόταν στα ελληνιστικά χρόνια δίπλα από το παράλιο άλσος, ανάμεσα στον σημερινό ναό του Αγίου Ανδρέα και την οδό Μαιζώνος. Το άλλο είχε ιδρυθεί τη Ρωμαϊκή περίοδο στην ακριβότερη συνοικία της Πάτρας, τη σημερινή πλατεία των Υψηλών Αλωνίων, και ήταν κοσμημένο με το ψηφιδωτό δάπεδο που φέρει την παράσταση με τους μουσικούς και αθλητικούς αγώνες.

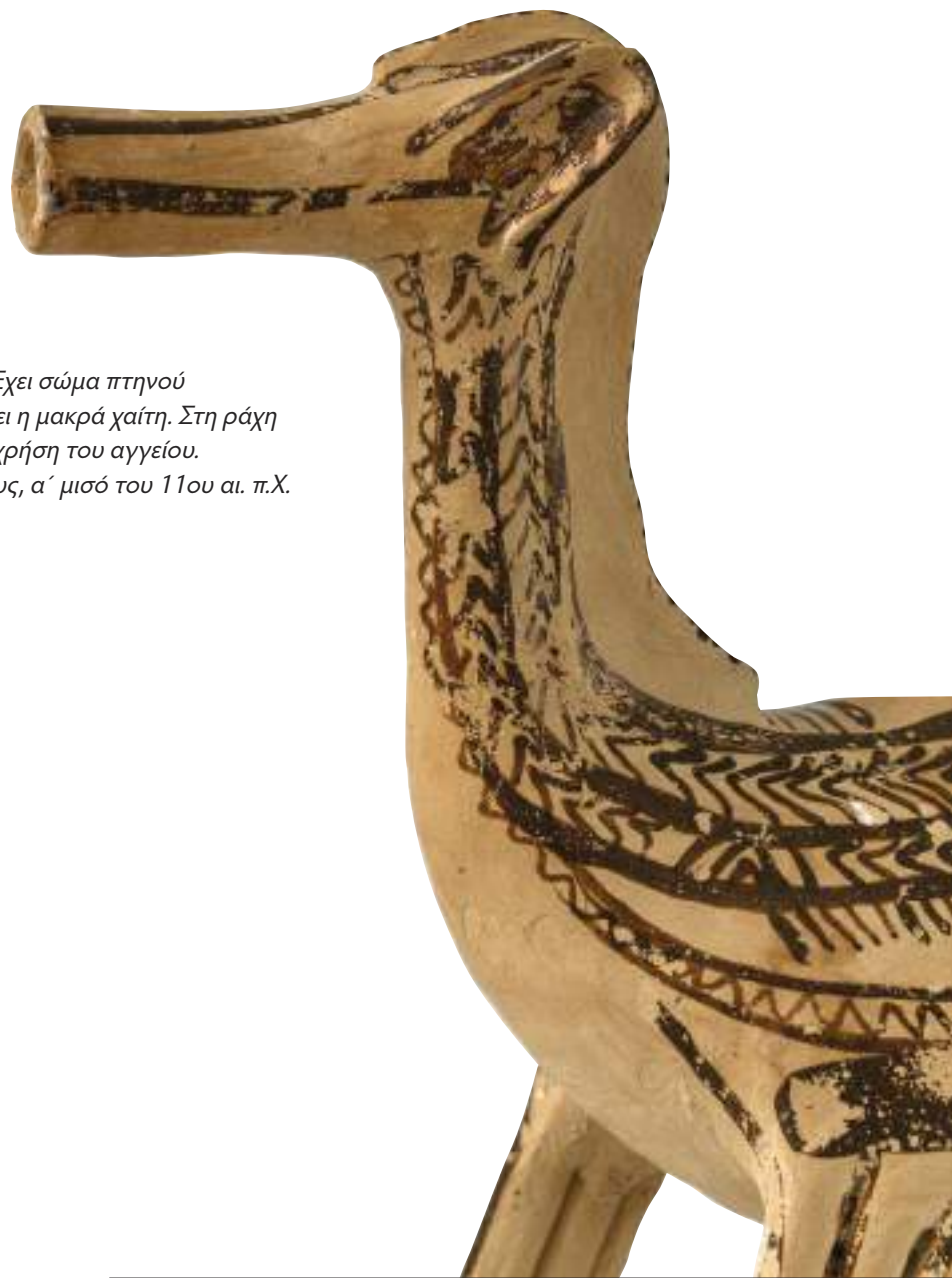
Η πόλη ανέδειξε ολυμπιονίκες και πολυνίκες σε διάφορους πανελλήνιους αγώνες. Ο πιο ξακουστός αθλητής των Αχαιών και της αρχαίας Πάτρας υπήρξε αναμφίβολα ο Χείλων ο Πατρεύς, που πρώτευσε στους αγώνες της πάλης στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 332 και του 328 π.Χ., ενώ πρόλαβε ακόμα να κερδίσει έξι φορές στα Πύθια, τέσσερις στα Ίσθμια και τρεις στα Νέμεια. Οι Αχαιοί είχαν

Πήλινο ειδώλιο ίππου από σύμπλεγμα άρματος, ίσως σπασμένο παιδικό παιχνίδι. Πόρτες, 14ος αι. π.Χ.

στήσει χάλκινο ανδριάντα του στην Ολυμπία. Ο Αυφίδιος στεφανώθηκε νικητής στον στάδιο δρόμο στους Ολυμπιακούς αγώνες το 20 π.Χ. Ο Νικίας, γιος του Νικίου από την Πάτρα, ήρθε πρώτος στα Σεράπεια του Ωρωπού, το 80 π.Χ., στην πάλη παιδων, ο Θόας κέρδισε σε αγώνες στην Επίδαυρο τη Ρωμαϊκή περίοδο, ενώ ένας επιπλέον αθλητής από την Πάτρα, το όνομα του οποίου δεν σώθηκε, νίκησε σε αγώνα δρόμου στην Αθήνα το 180 μ.Χ. Οι Πατρινοί πρέπει να ήταν περήφανοι και για τον Βείβιο Φλώρο, κωμωδό ή τραγουδιστή, ο οποίος κέρδισε σε μουσικούς αγώνες στα Ηραία του Άργους, στα Καισάρεια της Κορίνθου, στα Καισάρεια της Σικυώνος και στα Ασκληπιεία της Επιδαύρου. Ο βυζαντινός λόγιος Αρέθας, μητροπολίτης Καισαρείας και Πατρινός την καταγωγή, διέσωσε σε χειρόγραφο του μια επιγραφή από την Πάτρα, η οποία αναφέρεται στη Νικηγόρα. Είχε νικήσει στον αγώνα δρόμου, πιστοποιώντας ότι στην αρχαία Πάτρα υπήρχε και γυναικείος αθλητισμός.

Υβριδικός ζωόμορφος ασκός, ίσως θήλαστρο. Έχει σώμα πτηνού με τρία πόδια και αδρό κεφάλι αλόγου, όπως υποδηλώνει η μακρά χαίτη. Στη ράχη υπάρχει στόμιο με λαβή για την πλήρωση και τη χρήση του αγγείου. Η εκροή γινόταν από το μακρύ στόμιο του αλόγου. Κλάους, α' μισό του 11ου αι. π.Χ.

Γυάλινο περιδέραιο ή διάδημα από πλακίδια κοσμημένα με ζεύγη σπειρών. Βρυσάρι, 14ος-13ος αι. π.Χ.

Χάλκινες πόρπες που αποπνέουν τον ιταλικό ενδυματολογικό συρμό, κατασκευασμένες σε τοπικά αχαϊκά εργαστήρια. Καλλιθέα, Βούντενη και Τείχος Δυμαίων, 12ος – β' μισό του 11ου αι. π.Χ.

Γυάλινο περιδέραιο που συγκροτήθηκε από πλακίδια σύμφωνα με τη διάταξη που είχε προτιμήσει η κάτοχός του. Τα ποικίλα μεγέθη και τα διακοσμητικά τους στοιχεία υποδηλώνουν ότι προέρχονται από διαφορετικά περιδέραια που είχαν διαλυθεί, αλλά οι ακέραιες ψήφοι τους είχαν διαφυλαχθεί για να ανακυκλωθούν τελικά στο συγκεκριμένο κόσμημα. Πόρτες, β' μισό του 12ου αι. π.Χ.

*Χρυσό περιδέραιο ή διάδημα από πλακίδια με διακόσμηση ναυτίλων ενωμένων στη βάση τους.
Το συνολικό μήκος επαρκούσε για να κοσμήσει μόνο τον λαιμό ή το μέτωπο. Βούντενη, τέλη του 15ου – 13ου αι. π.Χ.*

*Χρυσό δακτυλίδι με μεγάλη ελλειψοειδή σφενδόνη, διπλή σειρά
κοκκίδωσης και ένθετο γαλάζιο γυαλί. Αποτελούσε ακριβό κειμήλιο
γυναικείας ταφής. Πόρτες, τέλη του 13ου – αρχές του 12ου αι. π.Χ.*

Περιδέραιο από χάντρες σε σχήμα άνθους παπύρου. Βούντενη, τέλη του 15ου – 14ου αι. π.Χ.

Βαθύ ηθμωτό αγγείο με λαβή. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Μεγάλο μαστοειδές ηθμωτό αγγείο, κατάλληλο λόγω μεγέθους και για βιοτεχνική χρήση. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Μικρό ερυθροβαφές πιθάρι με εμπίεστη διακόσμηση σε όλο το σώμα. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

*Βαθύς ερυθροβαφής κάνθαρος με ημισφαιρική γάστρα και ανάγλυφη διακόσμηση.
Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.*

*Ερυθροβαφής κάνθαρος με ανάγλυφη διακόσμηση.
Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.*

Ερυθροβαφής ανάγλυφος σκύφος με κυλινδρικό σώμα και παραστάσεις τελετουργικών σκηνών. Πάτρα, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Στο αγγείο εικονίζονται έξι από τους άθλους του Ηρακλή χωρίς χρονική σειρά, αρχή και τέλος.
Στο ανάπτυγμα αποτυπώνονται από τα αριστερά:

- τα Μήλα των Εσπερίδων, με τον δράκο Λάδωνα επάνω στο δέντρο | 11ος ΑΘΛΟΣ
- η αρπαγή των Αλόγων του Διομήδη, τον οποίο ο ήρωας σκοτώνει με το ρόπαλο | 8ος ΑΘΛΟΣ
- ο καθαρισμός της Κόπρου του Αυγεία, με τη χρήση τριγωνικού σκαπτικού εργαλείου για την εκτροπή του ποταμού Πηνειού ή και Αλφειού | 5ος ΑΘΛΟΣ
- ο Ταύρος της Κρήτης, τον οποίο δράττει από τα κέρατα | 7ος ΑΘΛΟΣ
- το Λιοντάρι της Νεμέας, που το έχει αρπάξει από τον λαιμό | 1ος ΑΘΛΟΣ
- και τέλος ο Κέρβερος με τα τρία κεφάλια, τον οποίο έχει ήδη συλλάβει και σέρνει με σχοινί έξω από τον Άδη | 12ος ΑΘΛΟΣ

Η παράσταση αναπαράγει εικονογραφικούς τύπους των άθλων, γνωστούς από τη γλυπτική, τη ζωγραφική και τα ψηφιδωτά δάπεδα.

Ερυθροβαφής ανάγλυφος σκύφος κατασκευασμένος σε μήτρα και διακοσμημένος με έξι ανάγλυφες παραστάσεις ισάριθμων άθλων του Ηρακλή. Ίσως αποτελούσε ζευγάρι με άλλο ανάλογο που απεικόνιζε τους υπόλοιπους άθλους. Πάτρα, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

*Μικρό κλειστό ερυθροβαφές ηθμωτό αγγείο.
Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.*

*Ασημένια πλαταγή, πολύτιμη παιδική κουδουνίστρα.
Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.*

*Ψαλίδι από χαλκό και σίδηρο.
Πάτρα, Ελληνιστική ή Ρωμαϊκή περίοδος.*

*Μικρός χάλκινος κάδος (αυγοθήκη) με ανακλινόμενη λαβή,
που διατηρεί στο εσωτερικό του τμήμα από το κέλυφος αυγού.
Πάτρα, τέλη του 4ου – αρχές του 3ου αι. π.Χ.*

*Πολύ μικρό χάλκινο γουδί με γουδοχέρι, για την παρασκευή
καλλυντικών και φαρμακευτικών ουσιών. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.*

*Λίθινο ρηχό γουδί με τρεις λαβές και ψευδή προχοή, συνοδευόμενο
από μαρμάρινο γουδοχέρι. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.*

Πήλινο λυχνάρι με αργυρή ελασμάτινη επένδυση. Πάτρα, β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Πήλινο λυχνάρι με τρεις μικρές λαβές ανάρτησης,
απ' όπου διέρχονταν τα άγκιστρα συρμάτινου αναρτήρα.
Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.

Σπάνιο πήλινο λυχνάρι που αποδίδει άκρο δεξιού ποδιού
με δερμάτινο σανδάλι. Πάτρα, 2ος αι. μ.Χ.

Πήλινο πλαστικό λυχνάρι με ιθυφαλλική μορφή Σάτυρου.
Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Αργυρή λαβή ανοιχτού αγγείου ή καθρέφτη που κοσμείται με ζεύγος δελφινιών. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Δωδεκάπλευρο πρισματικό αντικείμενο από ορεία κρύσταλλο. Στις έδρες του υπάρχουν εγχάρακτοι αριθμοί κατά το ελληνικό σύστημα αρίθμησης, δηλαδή με γράμματα του αλφαβήτου. Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.

Είτε χρησίμευε σε τυχερό παιχνίδι είτε οι αριθμοί ή το άθροισμα δύο έως περισσότερων ρίψεων του κύβου αντιστοιχούσαν σε έτοιμες και εύστοχες γενικές περιφράσεις, που βρίσκονταν τακτοποιημένες στα ράφια λαϊκού μαντείου. Ο μάντης, στο όνομα κάποιας θεότητας, έδινε με το αζημίωτο τις τυχαίες απαντήσεις σε όσους προσέτρεχαν με τα βασανιστικά τους ερωτήματα.

Ρηχή χάλκινη κουτάλα με μακριά λαβή που αναδιπλώνεται στο άκρο για να αναρτάται, απολήγει δε σε κεφαλή χήνας. Πάτρα, τέλη του 4ου – αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Μικρή αργυρή πρόχους ιταλικής επίδρασης. Πάτρα, τέλη του 2ου έως αρχές του 1ου αι. π.Χ.

Χάλκινος καθρέφτης με ανακλινόμενο κάλυμμα και κρίκο ανάρτησης.
Φέρει προσκολλημένη ανάγλυφη διακόσμηση Έρωτα επάνω σε δελφίνι. Πάτρα, 3ος αι. π.Χ.

Χρυσά ελάσματα σε μορφή καρπού ροδιάς με μίσχο και χρυσοκλωστές, υπολείμματα διακόσμησης πολυτελούς ενδύματος. Πάτρα, 3ος-2ος αι. π.Χ.

Σύσσωμα χρυσοκλωστών από τη διακόσμηση ενδύματος. Πάτρα, 3ος-2ος αι. π.Χ.

Οστέινα αδράχτια με σφονδύλια. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Λεπτές χρυσές ίνες υφάσματος. Πάτρα, Ελληνιστική ή Ρωμαϊκή περίοδος.

Αλαβάστρινη κυλινδρική πυξίδα με ανάγλυφη διακόσμηση ναυτίλων στο σώμα και το πώμα, αξιόλογο έργο ανακτορικού εργαστηρίου με εισηγμένη πρώτη ύλη, πιθανότατα από την Αίγυπτο. Κλάους, 14ος-13ος αι. π.Χ.

Πήλινη κυλινδρική πυξίδα με τέσσερις υποτυπώδεις λαβές ανάρτησης και πλούσια διακόσμηση. Βούντενη, τέλος του 15ου – 14ος αι. π.Χ.

Πήλινη τριποδική πυξίδα με πώμα. Φέρει διακόσμηση τύπου «Δυτικής Κλιτύος», με χαραγμένα διακοσμητικά γεωμετρικά θέματα και ρόδακα στην κορυφή του πώματος. Πάτρα, Ελληνιστική περίοδος.

Χρυσό ψέλλιο (βραχιόλι), τα άκρα του οποίου καταλήγουν σε κεφαλές κριών, επίδραση της περσικής κοσμηματοτεχνίας.
Πάτρα, Ελληνιστική περίοδος.

Χρυσά περίαπτα με ανάγλυφη Νίκη και ζεύγος ανδρικών μορφών.
Πάτρα, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδος.

Χρυσό βραχιόλι από στρεπτό έλασμα.
Το κυλινδρικό μέλος διακοσμείται με γεωμετρικά μοτίβα και στιγμές.
Πάτρα, β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Χρυσό βραχιόλι και ελλειψοειδή μεγάλα ενώτια από χοντρό σωληνωτό έλασμα.
Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

*Βαρύτιμο χρυσό περιδέραιο με πηνιόσχημες ψήφους και κεφαλές λύγκα στα άκρα, εξαιρετικό δείγμα κοσμηματικής τέχνης.
Πάτρα, Νότιο νεκροταφείο, τέλη του 2ου – αρχές του 1ου αι. π.Χ.*

Χρυσό περίτεχνο περίαπτο. Σε ασπίδισκη με ανάγλυφη αποτροπαϊκή κεφαλή Μέδουσας είναι αναρτημένη η Νίκη, οποία εφορμά με τα φτερά σε πλήρη έκταση, κρατώντας στεφάνι και πυρσό (;). Συμβολίζει την ακατανίκητη γυναικεία ομορφιά. Πάτρα, Ελληνιστική περίοδος.

Περίτεχνο χρυσό δακτυλίδι από την αρχαία Δύμη, διακοσμημένο στη σφενδόνη με ρόδακα και ανθέμια. Βρέθηκε σε τάφο των κλασικών χρόνων, ως πολύτιμο οικογενειακό κειμήλιο που ανάγεται στην Αρχαϊκή περίοδο.

Διάλιθο χρυσό ενώτιο με πλουμιστές κρεμαστές αλυσίδες.
Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Χρυσό ενώτιο πολύφυλλου ρόδακα με εξαρτώμενες αλυσίδες,
γυάλινα ενθέματα και χάντρες. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Χρυσά συρμάτινα ενώτια διακοσμημένα
με χάντρες. Πάτρα, Ελληνιστική περίοδος.

Χρυσά διάλιθα δακτυλίδια,
το δεξιό με σταυροειδή απόληξη φιδιών.
Πάτρα, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδος.

Χρυσά περίαπτα με τη μορφή Έρωτα που κρατά γλύκισμα και
ολόσωμης Αφροδίτης. Πάτρα, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδος.

Περίτεχνο χρυσό συρμάτινο περιδέραιο με κεντρική χάντρα από σμαράγδι και άλλες από λευκό γυαλί. Πάτρα, Ελληνιστική περίοδος.

Περόνη, ενώτιο και περίαπτο διακοσμημένα με γρανάτη. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Χρυσό περίαπτο με ημιπολύτιμους λίθους και εξαρτημένη ανάγλυφη γυμνή γυναικεία μορφή. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Χρυσό συρμάτινο δακτυλίδι με κυλινδρική ψήφο από σμαράγδι. Πάτρα, Ελληνιστική περίοδος.

Πολύτιμη χρυσή περόνη που η κεφαλή της απολήγει σε μικρό κρατήρα διακοσμημένο με μαργαριτάρια και σμαράγδια. Πάτρα, Ελληνιστική περίοδος.

Χρυσό δακτυλίδι με κυκλική σφενδόνη που φέρει γρανάτη. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Χρυσά ενώτια που απεικονίζουν Σειρήνες με δρεπανόσχημα φτερά. Πάτρα, τέλη του 4ου – αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Ζεύγος χρυσών ενωτίων με Ερωτιδείς που εξαρτώνται από ρόδακα. Πάτρα, β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Χρυσά περίαπτα. Πάτρα, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδος.

Χρυσό ενώτιο με κεφαλή αιγάγρου. Πάτρα, Ελληνιστική περίοδος.

Ζεύγος χρυσών ενωτίων με τη μορφή περιστερών που πατούν σε πλίνθο, πιθανότατα τοπικού εργαστηρίου. Πάτρα, τέλη του 2ου – αρχές του 1ου αι. π.Χ.

Πυραμιδοειδές χρυσό ενώτιο, διακοσμημένο με τις τεχνικές της κοκκίδωσης και της συρματερής. Πάτρα, Ελληνιστική περίοδος.

Χρυσό σωληνωτό βραχιόλι από χοντρό έλασμα με σπάνιες ολόγλυφες κεφαλές Έρωτα στα άκρα, ως συμβολική απεικόνιση της ερωτικής σχέσης. Πάτρα, Ελληνιστική περίοδος.

Χρυσά διάλιθα δακτυλίδια με ημιπολύτιμους λίθους και έγκλυφες παραστάσεις (σφραγιδόλιθοι), δηλαδή με πρόσθετα εισηγμένα υλικά και εργασία που αύξαιναν σημαντικά το κόστος απόκτησής τους. Τα θέματά τους είχαν συμβολικό έως και ταλισμανικό νόημα για τους ιδιοκτήτες τους, που δεν τα αποχωρίστηκαν ούτε νεκροί. Διακρίνονται για την καλλιτεχνική τους αξία η απεικόνιση Ερωτιδέα που κρατά στεφάνι (επάνω αριστερά), η αιγυπτιακή θεά Ίσις που κρατά πηδάλιο με το αριστερό χέρι και κλαδί φοίνικα με το δεξιό (στο μέσον αριστερά) και ο ετρουσκικός σφραγιδόλιθος με παράσταση γυμνού γενειοφόρου πολεμιστή με κράνος και ξίφος, ο οποίος στηρίζεται στο δόρυ και στρέφει προς το έδαφος, όπου εικονίζεται προφητική κεφαλή με ανοιχτό το στόμα (στο μέσον δεξιά). Πάτρα, τέλη του 2ου αι. π.Χ. – 1ος αι. μ.Χ.

*Γυάλινες φλάσκες με κοντό λαιμό
και ευρύ απούσχημο σώμα. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.*

Γυάλινα κυλινδρικά κύπελλα χωρίς λαβές. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

*Γυάλινα μυροδοχεία με μικρό κωνικό σώμα και υψηλό λαιμό.
Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.*

Τετράπλευρη πρόχους από διαφανές γυαλί. Πάτρα, 4ος αι. μ.Χ.

Φιάσκες με κοντό λαιμό από κιτρινωπό γυαλί.
Πάτρα, 1ος-4ος αι. μ.Χ.

Τριποδικό μυροδοχείο και κωνικό μυροδοχείο
από κεχριμπαρόχρωμο γυαλί. Πάτρα, 1ος-3ος αι. μ.Χ.

Υψηλό γυάλινο μυροδοχείο με φαρδιά βάση. Πάτρα,
τέλη του 1ου – αρχές του 2ου αι. μ.Χ.

Μεγάλο γυάλινο σφαιρικό σκεύος. Πάτρα, 1ος-2ος αι. μ.Χ.

Γυάλινη φιάλη με ανάγλυφη επιφάνεια. Πάτρα, 4ος αι. μ.Χ.

Γυάλινη λεκανίδα με ευρύ στόμιο. Πάτρα, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Γυάλινο κύπελλο με αυλακωτή διακόσμηση στο σώμα.
Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.

Ευρεία γυάλινη φιάλη (σκεύος φαγητού). Πάτρα, 1ος-2ος αι. μ.Χ.

Γυάλινο ζωόμορφο εξάρτημα. Σπάνια η απόληξη με κεφαλή χοίρου. Οι λεπτομέρειες αποδόθηκαν με περιελισσόμενες ίνες, επικολημένα αυτιά και γαλάζιες επίθετες στιγμές για τα μάτια. Πάτρα, 3ος-4ος αι. μ.Χ.

Οστέινα στελέχη που θυμίζουν περόνες και χρησίμευαν για τη λήψη ελάχιστης ποσότητας από γυάλινα μικρογραφικά αγγεία. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Στελέχη γυάλινων υψιποδικών κυπέλλων που φέρουν πρόσωπα διαμορφωμένα σε μήτρα (ιανόμορφα). Αποτελούσαν πολυτελή συμποσιακά σκεύη. Απεικονίζουν συνήθως Ερωτιδείς, Σειληνούς ή θεούς. Πάτρα, 1ος-4ος αι. μ.Χ.

Μικρό γυάλινο σφαιρικό αγγείο. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Ψηφιδωτό δάπεδο από μεγάλο και πολυτελές κτηριακό συγκρότημα της Πάτρας, κοντά στο Κάστρο.
Στο κεντρικό μετάλλιο εικονίζεται η κεφαλή της Μέδουσας κατενώπιον, με ήρεμα και ήπια χαρακτηριστικά,
η οποία αποστρέφει το βλέμμα από τον θεατή για να μην τον πετρώσει.
Τεμνόμενα τόξα που ξεκινούν από το μετάλλιο σχηματίζουν λευκά και μαύρα τρίγωνα, που διευρύνονται προς την περιφέρεια,
όπου το διακοσμητικό θέμα ορίζεται με κύκλο. Την παράσταση πλαισιώνει ζώνη με αλυσίδα λευκών ρόμβων σε μελανό βάθος,
στις γωνίες από ένα μεγάλο κισσόφυλλο. 2ος αι. μ.Χ.

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΝΕΟΤΑΤΟΝ ΕΝ ΤΑΙΣ
ΕΚ ΤΩΝ ΔΙΑΒΟΛΩΝ

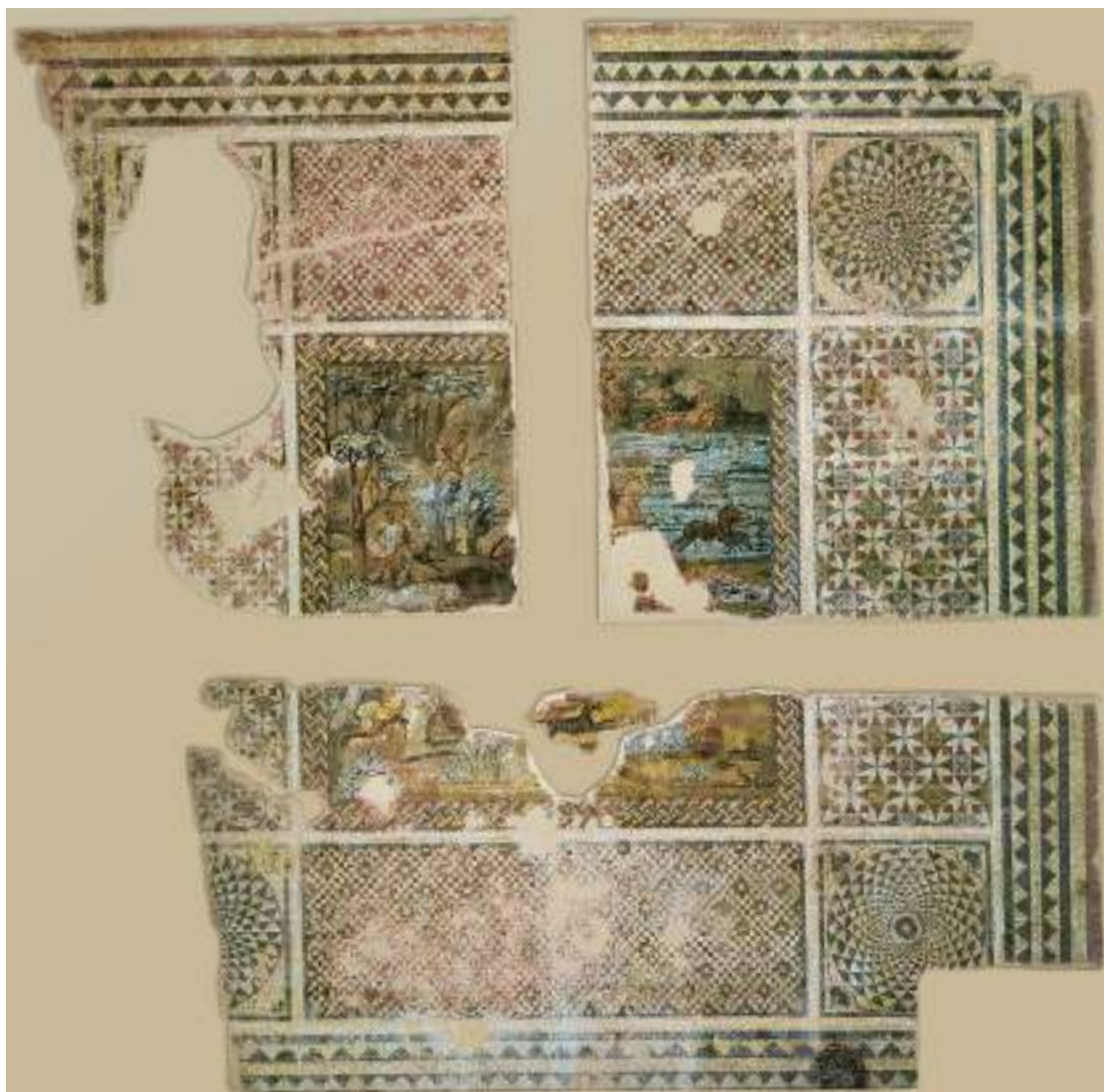

Ψηφιδωτό δάπεδο από μεγάλο δωμάτιο περιαστικής οικίας στη βόρεια έξοδο της πόλης. Το μεγαλύτερο τμήμα του το κάλυπτε διακοσμητικό μοτίβο προοπτικών κύβων, που εκτείνεται επάνω και κάτω από την κεντρική παράσταση. Εικονίζεται μακρόστενος ληνός, στο μέσον περίπου του οποίου ο τραγοπόδαρος θεός Πάνας πατά τα σταφύλια κρατώντας αριστερά και δεξιά δύο ληνοβάτες, που φέρουν λαγοβόλο επάνω από τον ώμο. Ο γλεύκος ρέει από τρεις κρουνούς σε ισάριθμα πιθάρια (υπολήνια). Δύο ακόμα ανδρικές μορφές προσεγγίζουν τον ληνό· η αριστερή έχει αδειάσει ένα καλάθι με σταφύλια, η άλλη μεταφέρει ένα γεμάτο καλάθι που το κρατά και με τα δύο χέρια επάνω στην πλάτη. Αποσπασματική επιγραφή στο άνω μέρος αναφέρεται σε πρόσωπα που σχετίζονται είτε με την τοπική παραγωγή οίνου είτε με την εισαγωγή του από την Ιταλία. Επάνω από την παράσταση υπήρχαν τρία τετράπλευρα διάχωρα, από τα οποία διατηρείται το δεξιό με απεικόνιση προσωπείου με κράνος επάνω σε βάση. Α' μισό του 3ου αι. μ.Χ.

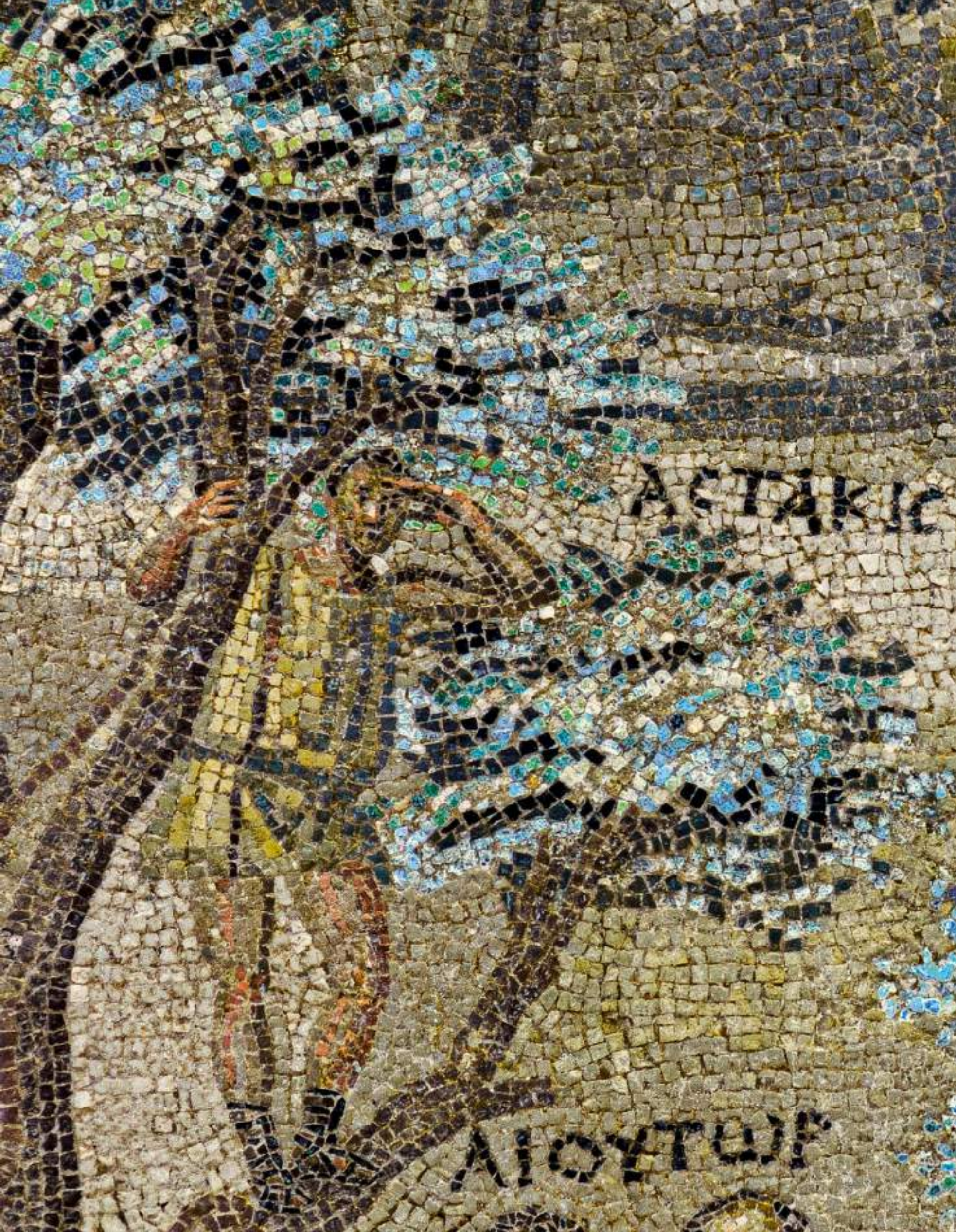
Ψηφιδωτό δάπεδο από κτήριο στα όρια της ρωμαϊκής Αγοράς της Πάτρας.
 Εικονίζει σκηνή από την Οδύσσεια και συγκεκριμένα τον Κύκλωπα Πολύφημο, καθιστό σε βράχο μπροστά από τη σπηλιά του.
 Απλώνει το δεξί χέρι για να λάβει έναν βαθύ κάνθαρο με το περίφημο κρασί του βασιλιά Μάρωνα
 που του προσφέρει ο Οδυσσέας, από τον οποίο διασώζεται μόνο η άκρη του χεριού του.
 Με το αριστερό χέρι ο Κύκλωπας κρατά έναν από τους συντρόφους του ήρωα, ενώ τρία κριάρια εικονίζονται ξαπλωμένα.
 Επάνω δεξιά διατηρείται αποσπασματική επιγραφή. Την παράσταση περιγράφει οδοντωτό κόσμημα και πλοχμός.
 Τέλη του 2ου – αρχές του 3ου αι. μ.Χ.

Ψηφιδωτό δάπεδο από μεγάλη και πλούσια ρωμαϊκή έπαυλη στην πλατεία των Υψηλών Αλωνίων. Κατεστραμμένο εν μέρει και με έκταση που ξεπερνά τα 70 τ.μ., είναι από τα μεγαλύτερα που έχουν εντοπιστεί στην πόλη. Η παράσταση, με θέμα το κυνήγι, οριοθετείται από οριζόντια και κάθετα πλαίσια με περίτεχνα και πολύχρωμα γεωμετρικά μοτίβα. Το κεντρικό θέμα το περιβάλλει πλοχμός, ενώ για την κατασκευή της πυκνής αφήγησης έχουν χρησιμοποιηθεί πολύ λεπτές ψηφίδες, μεταξύ των οποίων και γυάλινες, ώστε να αναδεικνύονται πλαστικές λεπτομέρειες που ανακαλούν ζωγραφική σύνθεση.

Στο άνω τμήμα αποδίδεται κυνήγι κάπρου κοντά σε ποτάμι ή λίμνη και στο κάτω κυνήγι λαγού. Επιγραφές ονομάτων δίπλα από κυνηγούς και οικόσιτα ζώα (Αιούτωρ, Αστάκις, Αχίας, Είναχος, Λήδα) πιστοποιούν ότι πρόκειται για ρεαλιστική σκηνή κυνηγιού, στην οποία συμμετέχουν υπαρκτά πρόσωπα, αλλά λαμβάνει χώρα σε φανταστικό περιβάλλον. Εδώ βρίσκουν θέση επάνω δεξιά ξαπλωμένη ημίγυμνη γυναικεία μορφή που επιγράφεται Περίκλυστος και αποτελεί προσωποποίηση πηγής ή νήσου, όπως ίσως και ανδρική μορφή αριστερά της, με το όνομα Σκορπιάτης, που εμφανίζεται καθιστή επάνω σε βράχο και δεν φαίνεται να συμμετέχει στη δράση. Η απόδοση του κυνηγιού βρίσκει παράλληλα σε αφρικανικές παραστάσεις, η δε αποτύπωση των δέντρων και των φύλλων απαντά σε ψηφιδωτά της Συρίας. Πρόκειται για έργο υψηλής καλλιτεχνικής αξίας από αξιόλογο συνεργείο, που εργάστηκε κατά παραγγελία, προσαρμόζοντας στη σύνθεση τις υποδείξεις του ιδιοκτήτη. Τέλη του 3ου – αρχές του 4ου αι. π.Χ.

ΑΓΓΛΙΚΗ

ΑΙΟΤΕΛΕΙΑ

ΑΙΟΥΤΩΡ

Ψηφιδωτό δάπεδο από δωμάτιο πολυτελούς οικίας στην ευρύτερη περιοχή των Υψηλών Αλωνίων, κατασκευασμένο από άσπρες και μαύρες ψηφίδες. Στο κεντρικό θέμα εικονίζεται ο θεός Ήλιος με ακτινωτό στέμμα επάνω σε τέθριππο άρμα, κρατώντας τα ηνία και το μαστίγιο, σε μια γοργή κίνηση, με τα άλογα να καλπάζουν προς τα αριστερά. Το κεντρικό θέμα περιβάλλεται από διακοσμητικές ζώνες. Το δάπεδο έχει δεχτεί μεταγενέστερες επιδιορθώσεις με την προσθήκη τεσσάρων πολύχρωμων πτηνών. 3ος αι. μ.Χ.

ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου από πλούσια ρωμαϊκή οικία. Η κεντρική παράσταση περιβάλλεται από πλοχμό και εικονίζει τον Τρίτωνα με τη μορφή ιχθυοκένταυρου επάνω σε θαλάσσιο ίππο. Με το αριστερό χέρι κρατά πηδάλιο και με το δεξιό συγκρατεί το ηνίο του ίππου, που καλπάζει προς τα αριστερά, στάση στην οποία, αν συνδυαστεί με τον κατενύπιον μυώδη κορμό του θαλάσσιου δαίμονα, διαφαίνεται η πρόθεση στροφής της κίνησης προς τον θεατή. Ο ιππόκαμπος αποδίδεται με ιδιαίτερη πλαστικότητα και το όλον προσδιορίζει ένα έργο υψηλής δεξιότητας και μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας. 3ος αι. μ.Χ. (Βλ. σελ. 165.)

Ψηφιδωτό δάπεδο από κτήριο στην Πάτρα. Ένας προοπτικός πολύχρωμος μαϊάνδρος δημιουργεί τρία πλαίσια. Στο καθένα εικονίζονται ψάρια, οστρακοειδή και πτηνά, που αποδίδονται με ιδιαίτερες λεπτομέρειες χάρη στη χρήση μικρών ψηφίδων. 3ος αι. μ.Χ.

Τμήμα πολυτελούς δαπέδου, συνδυασμός μαρμαροθετήματος από πλάκες διαφορετικών χρωματισμών και περιμετρικού γεωμετρικού κοσμήματος από τρίχρωμο ζατρίκιο. Προέρχεται από χώρο υποδοχής πλούσια διακοσμημένης οικίας της Πάτρας. Στο τμήμα που εκτείνεται πέραν του μαρμαροθετήματος υπήρχε κεντρική προς το δωμάτιο δεξαμενή. 3ος αι. μ.Χ.

Μαρμάρινο ηλιακό ρολόι κωνικού τύπου σε συμφυή βάση που απολήγει σε λεοντοπόδαρα. Λείπει ο μεταλλικός τριγωνικός ωροδείκτης, που ήταν προσαρμοσμένος στην εσοχή της κορυφής και η σκιά του έδειχνε την ώρα της ημέρας. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Σπάνιο μαρμάρινο μικρό και κοντό κυκλικό τραπέζι με τρία πόδια, τα οποία κοσμούν ανάγλυφες κεφαλές αιλουροειδών και λεοντοπόδαρα. Πάτρα, 1ος-3ος αι. μ.Χ.

Μαρμάρινο τραπεζοφόρο αττικού τύπου. Διακοσμείται με νεαρό Διόνυσο που αναπαύεται σε κορμό κλήματος. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Τμήμα μαρμαρόστρωτου δαπέδου από πολυτελές δημόσιο λουτρό των υστερορωμαϊκών χρόνων. Πλάκες διαφορετικών μεγεθών και χρωμάτων σχηματίζουν γεωμετρικά διακοσμητικά θέματα σε πλαίσια διάχωρα. Πάτρα, 4ος αι. μ.Χ.

Κορμός αγάλματος στον τύπο του αναπαυόμενου Σάτυρου, ρωμαϊκό αντίγραφο έργου που φιλοτέχνησε ο γλύπτης Πραξιτέλης (περίπου 340-330 π.Χ.). Φορά λοξά τη δορά πάνθηρα και στηριζόταν σε κορμό δέντρου, μικρό μέρος του οποίου διατηρείται στον δεξιό μηρό. Χαρακτηριστική είναι η κίνηση του σώματος, στο οποίο διασώζονται ίχνη ερυθρού χρώματος και εργαλείων του τεχνίτη. Αποτελούσε διακόσμηση πολυτελούς ρωμαϊκής οικίας της Πάτρας. Πιθανόν του 2ου αι. μ.Χ.

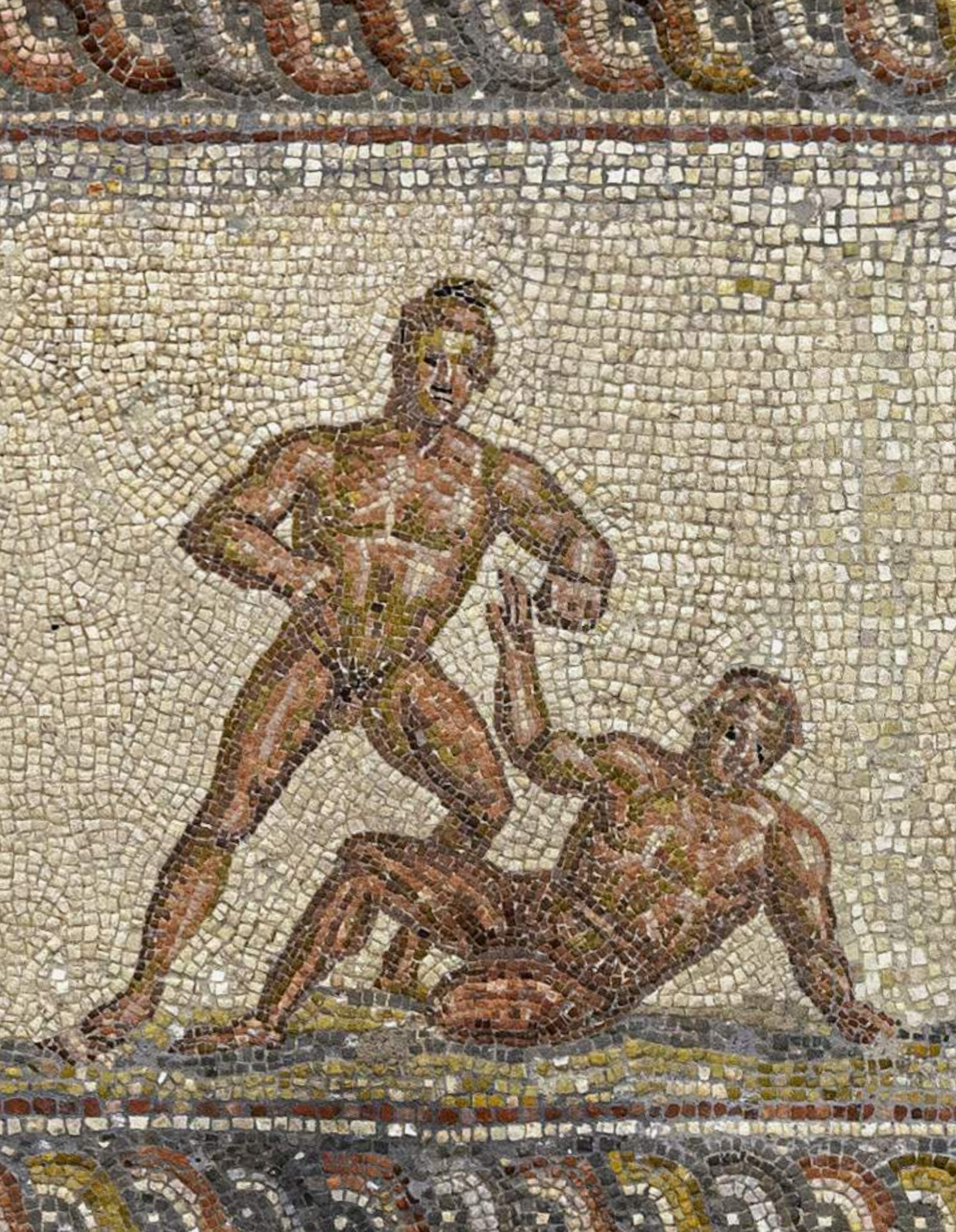
Μικρό ακέφαλο άγαλμα Σάτυρου που κάθεται σε βράχο. Φορά δορά αιγοειδούς δεμένη στον δεξιό ώμο και κρατά λαγοβόλο. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

Λίθινη πλάκα με ανάγλυφο βουκράνιο, από τα κέρατα του οποίου κρέμονται ταινίες. Προέρχεται από διακόσμηση εξέδρας σε ταφικό δρόμο του Βόρειου νεκροταφείου της αρχαίας Πάτρας, η οποία προοριζόταν για την ξεκούραση συγγενών των νεκρών ή όσων διέρχονταν από την περιοχή. Δεν συνδεόταν με ταφικό μνημείο αλλά ήταν αυθύπαρκτη χορηγική κατασκευή. 1ος αι. μ.Χ.

Ανακατασκευασμένο τμήμα ταφικού μνημείου με ενσωματωμένη εξέδρα από το Βόρειο νεκροταφείο της Πάτρας, το μοναδικό αυτού του τύπου στην αρχαία πόλη. Στην πρόσοψη του ορθογώνιου ταφικού κτηρίου διαμορφώνεται η ημικυκλική εξέδρα για την ξεκούραση συγγενών και επισκεπτών. Η είσοδος βρισκόταν στην έναντι πλευρά και οδηγούσε σε κτιστό θάλαμο με κόγχες για την τοποθέτηση τεφροδόχων αγγείων. 1ος-2ος αι. μ.Χ.

ΑΡΤΟΣ ΚΑΙ ΘΕΑΜΑΤΑ

Η αναζήτηση της αυτάρκειας ήταν διαχρονικά ζητούμενο στην περιοχή, μέσω της εσωτερικής παραγωγής και του εμπορίου. Η απουσία βασικών πρώτων υλών καθιστούσε απαραίτητη της οργάνωση της πρωτογενούς παραγωγής σε υψηλό επίπεδο, ώστε να υπάρχει διαθέσιμο για το εμπόριο ανταλλακτικό περίσσειμα, μια γενική αρχή που φαίνεται να είχε έμπρακτα εφαρμοστεί από τα προϊστορικά χρόνια. Αυτός ο συνδυασμός, δηλαδή η αυξημένη παραγωγή τοπικών προϊόντων και η εισαγωγή ελλειπόντων αγαθών, καθόρισε τον οικονομικό τομέα και είχε αντίκτυπο στην οργάνωση των κοινωνιών και των πόλεων-κρατών, οι οποίες είχαν βαθιά εξάρτηση από την επικράτειά τους, καθώς διέθεταν ελάχιστους άλλους πόρους. Για τους λόγους αυτούς οι ορεινές και ημιορεινές περιοχές δεν ήταν ποτέ ακατοίκητες. Από τα μυκηναϊκά χρόνια γνωρίζουμε πως δεν υπήρχαν ζώνες εκτός ενδιαφέροντος και πως κάθε περιοχή, ορεινή ή πεδινή, είχε αξιοποιηθεί στο έπακρο και πρόσφερε στις ανάγκες του πληθυσμού.

Στο ανομοιογενές όσο και ενδιαφέρον γεωγραφικό και γεωμορφολογικό περιβάλλον της δυτικής Αχαΐας, ο ζωτικός χώρος εκκινεί από τις υπώρειες των ορεινών όγκων, του Παναχαϊκού στα ανατολικά και του Ερύμανθου στα νότια, απ' όπου απλώνονται μεγάλα και μικρότερα εύφορα οροπέδια, κατάλληλα κυρίως για την κτηνοτροφία. Εκείνα που απέχουν αρκετά από τους ορεινούς σχηματισμούς και βρίσκονται σε χαμηλότερο υψόμετρο, διασχίζονται από μικρά ποτάμια και χειμάρρους και είναι πιο εύφορα, ιδανικά για την ανάπτυξη και της γεωργίας. Σε αυτούς τους τόπους, η Δήμητρα και η Άρτεμη λατρεύονταν ιδιαίτερα, με διάφορα πρωτότυπα επίθετα και χαρακτηριστικά, καθώς τα έργα των ανθρώπων δεν ήταν πάντοτε αποτελεσματικά για να δαμάσουν τις δυσκολίες και τις παραξενιές που είχε η γη τους. Οι τέσσερις πόλεις-κράτη της περιοχής, η Πάτρα, οι Φαρές, η Τρίτεια και η Δύμη, νέμονταν εντατικά αυτές τις γόνιμες εκτάσεις, που είχαν διακριτά και αποδεκτά φυσικά όρια, τις θεωρούσαν δε καθοριστικές για την αυτάρκεια και την ασφάλειά τους.

Οι πεδινές εκτάσεις αναπτύσσονται στο τμήμα κοντά στις ακτές και έχουν στον ορίζοντα τη θάλασσα, σαν αποκούμπι για τις κακές σοδειές. Σημαντική στην αρχαιότητα ήταν η παράλια εκτεταμένη πεδιάδα στη νότια ζώνη της αρχαίας Πάτρας, η λεγόμενη και Πατραϊκή, εύφορη και ικανή να προσφέρει μεγάλες συγκομιδές. Η μεγαλύτερη πεδινή έκταση, και η σημαντικότερη για την αγροτική οικονομία έως και σήμερα, καταλαμβάνει μια φαρδιά παράλια ζώνη στο δυτικό όριο της Αχαΐας, συνεχίζει ευφορότερη λόγω του Λάρισσου ποταμού νοτίως του ακρωτηρίου του Αράξου, συνέχεται με τη Βουπρασία και απλώνεται ακόμα περισσότερο στη βόρεια Ηλεία.

Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου, όπου απεικονίζονται καλλιτεχνικοί και αθλητικοί αγώνες, σελ. 252.

Αποτελούσε στην αρχαιότητα μια διαρκώς διεκδικούμενη αχανή έκταση ανάμεσα στην πόλη της Δύμης και την αρχαία Ήλιδα, με τον Όμηρο να αποδίδει την επίμαχη περιοχή στους Επειούς. Ωστόσο, οι ιστορικές πληροφορίες και τα σχετικά ανασκαφικά στοιχεία συνηγορούν ότι η αρχαία Δύμη διατήρησε υπό τον έλεγχό της ένα μεγάλο μέρος της πεδινής έκτασης, περιοδικά αυξομειούμενο μέσω των πολέμων με τους γείτονές της, ώστε να κατανοούμε ότι η επίζηλη περιοχή είχε πολύ μεγάλη αξία και αποτελούσε πηγή πλούτου και ευμάρειας. Δεν είναι τυχαίο που ο Ιούλιος Καίσαρας σχεδίαζε την ίδρυση ρωμαϊκής αποικίας στη Δύμη, ενώ λίγο νωρίτερα, το 67 π.Χ., ο Πομπήιος εγκατέστησε στη Δύμη πειρατές από τη Μεσόγειο, διαμοιράζοντας την εύφορη έκταση.

Η εκμετάλλευση της γης και η παραγωγή εξασφαλιζόταν μέσω αγροικιών, που εμφανίστηκαν ήδη από την Κλασική εποχή και αυξήθηκαν τα ελληνιστικά χρόνια. Υποδηλώνουν την εντατικοποίηση της καλλιέργειας και της κτηνοτροφίας και την αύξηση της παραγωγής για την αντιμετώπιση των πολλαπλασιασμένων επισιτιστικών αναγκών, που προέρχονταν από την πληθυσμιακή αύξηση αυτήν την τελευταία περίοδο. Οι περισσότεροι καλλιεργητές, πάντως, διέμεναν σε μικρούς αγροτικούς συνοικισμούς κοντά στη γη τους και διατηρούσαν επαφές με την πόλη, στην οποία κατέληγε μεγάλο μέρος της παραγωγής τους. Τα παραγόμενα αγαθά ήταν κυρίως δημητριακά, λάδι και οίνος, όπως προκύπτει από τους αποθηκευτικούς και κυρίως τους εργαστηριακούς χώρους των μικρών και διάσπαρτων στον χώρο αγροικιών και από το είδος των κεραμικών αγγείων αποθήκευσης και μεταφοράς.

Στα ρωμαϊκά χρόνια, από την Πρώιμη Αυτοκρατορική περίοδο, η διανομή μεγάλων γαιών στους αποίκους με κρατική παρέμβαση διαφοροποίησε και συστηματοποίησε τον τρόπο παραγωγής και μεταποίησης. Ως άμεσο αποτέλεσμα, αυξήθηκε κατακόρυφα ο αριθμός των αγροικιών, που υπολογίζονται σε πολύ περισσότερες από 180, για τις οποίες υπάρχουν άμεσες ή έμμεσες αρχαιολογικές ενδείξεις. Στον αντίποδα, οι μικροί αγροτικοί συνοικισμοί συρρικνώθηκαν και εγκαταλείφθηκαν, αφενός γιατί οι μικροκαλλιεργητές έχασαν τη γη τους, αφετέρου γιατί η επίσημη πολιτική είχε λάβει μέτρα αναγκαστικής ή εθελοντικής μετοίκησης στο υπερ-άστυ των Πατρών. Παρά το γεγονός αυτό, η παραγωγή αυξήθηκε εντυπωσιακά.

Τον 1ο αι. μ.Χ. υπήρχαν και ξεχωριστά συγκροτήματα ληνών κοντά στην Πάτρα, που λειτουργούσαν εποχικά ως βιοτεχνικές μονάδες, στις οποίες είναι πολύ πιθανό να συγκέντρωναν την πρώτη ύλη από μικρά αγροκτήματα αμπέλων, να την επεξεργάζονταν και να διέθεταν το κρασί. Ανάλογη διαδικασία ίσως να γινόταν κοντά σε χώρους παραγωγής για το λάδι, τα σιτηρά ή για τους καρπούς· να υπήρχε δηλαδή μια αλυσίδα που ξεκινούσε από τη συγκέντρωση της μικρής παραγωγής σε αυτόνομες μεταποιητικές μονάδες, οι οποίες επεξεργάζονταν τα πρωτογενή προϊόντα και στη συνέχεια τα διοχέτευαν «συσκευασμένα» και μαζικά στο εμπόριο. Με όλους τους παραπάνω τρόπους και τη διαφαινόμενη οργάνωση εξασφαλίστηκε επάρκεια στη διευρυμένη εσωτερική αγορά, που κάλυπτε τη δημογραφική έκρηξη. Αυτό που ήταν και το ζητούμενο, δηλαδή το μεγάλο περίσσειμα αγαθών, κατευθυνόταν οργανωμένα στο εμπόριο, δημιουργώντας σημαντικό πλούτο σε έναν μεγάλο κύκλο οικογενειών, που δεν εξασφάλιζαν μόνο τον επιούσιο άρτο, όπως το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού.

Το ρωμαϊκό Ωδείο Πατρών μετά τις αναστηλωτικές εργασίες.

Ένα ιδιαίτερο ζητούμενο στην τεράστια Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν η εξασφάλιση της εσωτερικής ειρήνης και η αποτροπή στάσεων ή λαϊκών εξεγέρσεων με προληπτικά κοινωνικά μέτρα. Η παρεμπόδιση της δημιουργίας λαϊκής δυσaráσκειας σε βασικούς τομείς της καθημερινότητας, που μπορούσε να ελεγχθεί με σχετικά μέτρα και θεσμικό περιεχόμενο, έλαβε συν τω χρόνω ιδιαίτερη σημασία για τη Ρώμη και τους ίδιους τους αυτοκράτορες, από τους οποίους πήγαζε ουσιαστικά η σχετική «ευεργεσία» προς τους υπηκόους. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η επισιτιστική επάρκεια, ο «άρτος» δηλαδή. Ειδικά για την αποικία της Πάτρας, δεν υπάρχουν αναφορές για ελλείψεις βασικών αγαθών ή κρίσεις επισιτισμού, ούτε και κατά τη διάρκεια των καταστροφικών επιδρομών που βίωσε η πόλη από το β΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ. Εάν υπήρξαν, θα ήταν μάλλον σύντομες και θα αντιμετωπίστηκαν ταχύτατα, χωρίς να αφήσουν ιστορικό αποτύπωμα.

Το δεύτερο βασικό στοιχείο προς αυτή την κατεύθυνση για την κεντρική εξουσία ήταν η επιδίωξη και δημιουργία, με υποδομές και σχετικές παροχές, ενός σταθερού κοινωνικού εφησυχασμού, που δεν ερειδόταν στον καθημερινό βιοπορισμό. Το μέσο που χρησιμοποιήθηκε ήταν το

Ο πυρήνας του αναδεδειγμένου αρχαιολογικού χώρου του Σταδίου των Πατρών.

«θέαμα», η σπουδαιότητα του οποίου για τη Ρώμη αποτυπώνεται στην εφαρμογή ενός σχετικού θεσμικού και οργανωτικού πλαισίου, επίσημου ή παράπλευρου, καθώς προωθούσε την έννοια της χορηγίας, που αποσκοπούσε στη διασκέδαση των λαϊκών μαζών σε σταθερή βάση. Όσα χρησιμοποιήθηκαν είχαν τη ρίζα τους στο παρελθόν και προέρχονταν από μετασχηματισμένες και προσαρμοσμένες στις επιδιώξεις προϋπάρχουσες δράσεις των ελληνιστικών πόλεων, που δεν είχαν όμως αυτό τον σκοπό. Οι Ρωμαίοι παρέλαβαν το αρχαίο ελληνικό Θέατρο, ως αρχιτεκτόνημα και ανώτερο ιδεολογικό προϊόν, με θρησκευτικά και διδακτικά στοιχεία για τον πληθυσμό, και το μετέτρεψαν σε ένα απλό επαναλαμβανόμενο διασκεδαστικό θέαμα, στα ρωμαϊκά Ωδεία. Παρέλαβαν, επίσης, το ελληνικό Στάδιο και το χρησιμοποίησαν, πέραν των αγωνισμάτων, για μια ποικιλία θεαμάτων προς τέρψη των θεατών, καθιστώντας τον στίβο της άμιλλας αρένα βίαιου ανταγωνισμού και υπερίσχυσης.

Μία επιγραφική μαρτυρία από την Πάτρα εντάσσεται ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο, αποτυπώνει δηλαδή διδακτικά τις προσφερόμενες κεντρικές υπηρεσίες του άρτου και του θεάματος, μέσω του θεσμικού συντονισμού και της χορηγίας. Αναφέρεται σε έναν επιφανή και πλούσιο Ρωμαίο της πόλης που, με την ευκαιρία της ανάληψης των καθηκόντων του δυνάστη, έγινε χορηγός (*munerarius*) για την τιμή που έλαβε και πρόσφερε στην πόλη μονομαχίες για πέντε ημέρες, όταν τα σχετικά δια-

τάγματα όριζαν ότι αυτές κρατούσαν έως τέσσερις. Παράλληλα, ίσως για άλλη τιμή που του έγινε, διέθεσε στην αγορά μεγάλη ποσότητα σίτου σε τιμή μικρότερη του κόστους, απευθυνόμενος επίσης στις λαϊκές και φτωχές μάζες.

Η ανέγερση Ωδείων και Σταδίων στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία αποτέλεσε, εκτός των άλλων, και μια πολιτική ενέργεια, που στόχο είχε να ενισχύσει και να εδραιώσει την πολιτιστική ρωμαϊκή κυριαρχία. Στον πολεοδομικό σχεδιασμό της Πάτρας συμπεριλήφθηκε η ανέγερση ενός μεγάλου Σταδίου στα τέλη του 1ου αι. μ.Χ., όταν οι ρωμαϊκές πολιτικές και οικονομικές οργανωτικές δομές είχαν δημιουργηθεί και παγιωθεί στην αποικία. Αποτελούσε πλέον μια ρωμαϊκή πόλη με έλλειμμα στον τομέα του επίσημα οργανωμένου θεάματος και στην εφαρμογή της σχετικής πολιτικής. Το Στάδιο κατέλαβε μεγάλη έκταση στα όρια του οικιστικού ιστού της αποικίας, στα πλευρά του πρानούς της Κάτω Πόλης που τη συνέχει με την Άνω, σε μια περιοχή όπου προϋπήρχαν βιοτεχνικές και συναφείς εγκαταστάσεις. Ανάμεσά τους ήταν ένα σπουδαίο κεραμικό εργαστήριο λύχνων με αξιόλογη παραγωγή και ίσως ένα εργαστήριο υαλουργίας.

Όλα αυτά, που αναπτύσσονταν σε μια στενή ζώνη παραπλεύρως του ταφικού δρόμου (Βόρειο νεκροταφείο) και έως την κλιτύ της Άνω Πόλης, απομακρύνθηκαν για να κατασκευαστεί το επιβλητικό σε όγκο οικοδόμημα, που φαινόταν από τη θάλασσα σε όσους προσέγγιζαν το λιμάνι. Πιστεύεται ότι είναι το μακρόστενο συγκρότημα που εμφανίζεται σε απεικόνιση της πόλης, σε νόμισμα του δικού της νομισματοκοπείου της εποχής του Κόμμοδου (180-192 μ.Χ.), εάν τελικά δεν εικονίζεται μια στοά στο λιμάνι. Παραπλήσια εικόνα μεταφέρουν αιώνες αργότερα οι Άγγλοι περιηγητές J. Spon και G. Wheeler. Πλησιάζοντας με πλοίο, το 1676, έβλεπαν στην πόλη μια τοξοστοιχία και ένα κτήριο που έμοιαζε με Ιππόδρομο ή Στάδιο. Ιπποδρόμιο σημειώνει και ο R. Pococke, όταν επισκέφθηκε την Πάτρα το 1737.

Τα ερείπια του Σταδίου αποκαλύφθηκαν για πρώτη φορά ανασκαφικά το 1972 στην περιοχή νοτίως της οδού Γεροκωστοπούλου, στην καρδιά της σύγχρονης πόλης. Τα περιορισμένα σε έκταση κατάλοιπα που ήρθαν αρχικά στο φως, θεωρήθηκε ότι προέρχονταν από το Θέατρο, το οποίο αναφέρει δύο φορές ο Πausanias, ως τοπογραφική και μόνο ένδειξη. Σωστικές ανασκαφές, που ακολούθησαν στην ευρύτερη περιοχή, επέτρεψαν την ακριβή ταύτιση και οδήγησαν σε έναν μακροπρόθεσμο σχεδιασμό για την αποκάλυψη του μνημείου, που το απέκρυπταν νεότερες οικοδομές. Πρέπει να σημειωθεί ότι στο πολεοδομικό σχέδιο της Πάτρας (1829), που εισέφερε κατά παραγγελία του Ιωάννη Καποδίστρια ο Σταμάτιος Βούλγαρης, ο χώρος όπου βρίσκεται το Στάδιο είχε προσδιοριστεί να παραμείνει ελεύθερος οικοδόμησης, αλλά το σχέδιο καταστρατηγήθηκε και η περιοχή πυκνοδομήθηκε. Η σταδιακή αποκάλυψη μεγάλων τμημάτων του Σταδίου έκανε εφικτή την αρχιτεκτονική του προσέγγιση, αν και ορισμένα ζητήματα παραμένουν ακόμα προς διερεύνηση. Για τον επισκέπτη είναι σήμερα καλύτερα αναγνωρίσιμη η ανατολική μακριά πλευρά παρά την οδό Ηφαίστου, όπου πρόσφατα λειτουργεί οργανωμένος και επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος.

Το μνημείο είναι προσανατολισμένο ΒΑ-ΝΔ, προσαρμοσμένο στη φυσική διαμόρφωση του εδάφους και τη διεύθυνση της κλιτύς, με σκοπό την αποφυγή περιττού σκαπτικού έργου. Έχει επί-

μηκες σχήμα και σφενδόνες στις στενές πλευρές, με το μέγιστο εξωτερικό μήκος του να υπολογίζεται σε 200 μ. και το πλάτος σε 90 μ. Εμφανίζονται διαφορετικά συστήματα ρωμαϊκής τοιχοποιίας, που χρησιμοποιήθηκαν ταυτόχρονα και δεν σχετίζονται με διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Αποδίδονται σε διαφορετικά συνεργεία που ήταν εξειδικευμένα σε συγκεκριμένες τεχνικές, ή οφείλονται σε κατά παραγγελία ανάθεση για τις ανάγκες στατικής επάρκειας του οικοδομήματος.

Η ανατολική μακριά πλευρά φιλοξενούσε δύο ή τρία διαζώματα και είχε μεγαλύτερο πλάτος από τη δυτική, η οποία μάλλον υπολειπόταν σε ύψος. Η διαφορά οφειλόταν στην εκμετάλλευση του φυσικού πρανούς και στη διαθέσιμη υψομετρική διαφορά στην ανατολική πλευρά, ενώ οι άλλες τρεις πλευρές στηρίχτηκαν σε υψηλούς εξωτερικούς τοίχους, που προσέδωσαν μνημειακό χαρακτήρα στο όλο έργο. Για τη στήριξη του ανατολικού μέρους και τη συγκράτηση των πιέσεων της πλαγιάς κατασκευάστηκαν τέσσερις επάλληλοι τοίχοι κατά τον μακρύ άξονα του κτίσματος, ενώ άλλοι εγκάρσιοι δημιουργούσαν θολοσκέπαστα δίχωρα δώματα με τοξωτές εισόδους. Οι χώροι αυτοί, βοηθητικοί των δράσεων και των θεαμάτων, ήταν υπόγειοι, καθώς βρίσκονταν κάτω από τα διαζώματα, τις κλίμακες και τα εδώλια.

Οι θεατές που βρίσκονταν στο ανατολικό κορυφαίο διάζωμα μπορούσαν να βλέπουν τη θάλασσα. Δεν ήταν όμως προνομιούχοι, αφού οι κορυφαίες θέσεις των Σταδίων βρίσκονταν μακριά από τον στίβο και προορίζονταν για τις κατώτερες τάξεις, που συνωστίζονταν εκεί για να λάβουν το μέρος του θεάματος που τους αναλογούσε. Έχει αποκαλυφθεί η κεντρική είσοδος στη βόρεια σφενδόνη, η οποία είναι ορατή σήμερα από την οδό Γεροκωστοπούλου. Μια λιθόκτιστη κλίμακα οδηγούσε σε εξώστη ακριβώς επάνω από την αρένα, μια καλή ένδειξη για την τοποθέτηση των θεατών στο Στάδιο ανάλογα με την κοινωνική τους θέση, καθώς όλες οι παραστάσεις δίνονταν δωρεάν. Αντίστοιχη είσοδος πρέπει να υπήρχε και στη νότια σφενδόνη, η οποία υπολογίζεται ότι βρίσκεται κάτω από την εκκλησία της Παντάνασσας.

Σύμφωνα με τα στοιχεία των ανασκαφών, η οικοδόμηση του Σταδίου ξεκίνησε την 9η δεκαετία του 1ου αι. μ.Χ., όταν αυτοκράτορας στη Ρώμη ήταν ο Δομιτιανός. Ο ίδιος πρόσφερε στην αιώνια πόλη ένα Στάδιο, το 86 μ.Χ., το οποίο κατασκευάστηκε σε μια επίπεδη περιοχή, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται η Piazza Navona. Την ίδια χρονιά, και με δική του εντολή, εκδόθηκε αναμνηστικό νόμισμα για την επέτειο των εκατό χρόνων από την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας στην Πάτρα. Πολλοί συνδέουν τα δύο παραπάνω γεγονότα με την κατασκευή του Σταδίου της Πάτρας και το θεωρούν, ίσως όχι λανθασμένα, ως το δώρο του αυτοκράτορα για τα εκατοστά γενέθλια της αποικίας. Πιθανή είναι η εκδοχή να κατασκευάστηκε το Στάδιο της Πάτρας με πρότυπο τα σχέδια του Σταδίου της Ρώμης, τα οποία εκπόνησε ο διάσημος αρχιτέκτονας των Φλαβίων, ο Rabirius. Σε αυτήν την περίπτωση τα σχέδιά του πρέπει να τροποποιήθηκαν και να προσαρμόστηκαν στη γεωμορφολογία του χώρου ανέγερσης του μνημείου και κυρίως στις πραγματικές ανάγκες της πόλης, το αποτέλεσμα πάντως της κατασκευής θα ήταν αντάξιο μιας αυτοκρατορικής παραγγελίας.

Η οργάνωση των θεαμάτων, όπως εκείνων που λάμβαναν χώρα στο Στάδιο, περιλαμβανόταν στα ετήσια καθήκοντα των Αγορανόμων, οι οποίοι ανήκαν στο δικαστικό σώμα, ενώ τα σχετικά

έξοδα αντλούνταν από το ταμείο και τους χορηγούς. Καμία επιγραφή της πόλης δεν συνδέει το όνομα ενός αγορανόμου με σχετική εκδήλωση και αυτό είναι αντιληπτό, αφού οι αρμοδιότητές τους περιορίζονταν στην οργάνωση και διεκπεραίωση και η επιτυχία αναγνωριζόταν γενικότερα μέσα από την άσκηση των καθηκόντων τους. Διδακτική είναι τιμητική επιγραφή σε ψηφιδωτό δάπεδο τρικλίνιου ιδιωτικής ρωμαϊκής οικίας από την Πάτρα. Το ίδιο πρόσωπο, ο Νεικόστρατος, είχε διατελέσει δύο φορές αγωνοθέτης, ενώ είχε ασκήσει και το αξίωμα του αγορανόμου, «φιλοτείμως», όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται. Από άλλη επιγραφική μαρτυρία γνωρίζουμε πως με ψήφισμα της Βουλής ορίστηκε ένας πολίτης ως αγωνοθέτης, ανέλαβε δηλαδή τα έξοδα κάποιου αγώνα. Οι χορηγοί και οι αγωνοθέτες ανήκαν στους πλέον ευκατάστατους κατοίκους της πόλης, καθώς η τέλεση τοπικών ή πανελλήνιων αγώνων που οργάνωνε η πόλη και η παράσταση άλλων δημοσίων θεαμάτων απαιτούσε τη δαπάνη πολύ μεγάλων χρηματικών ποσών.

Ένα εντυπωσιακό ψηφιδωτό δάπεδο που βρέθηκε στην πλατεία των Υψηλών Αλωνίων το 1869 και χρονολογείται στον 2ο/3ο αι. μ.Χ., απεικονίζει σε δύο ξεχωριστές ζώνες δρώμενα καλλιτεχνικών και γυμνικών αθλητικών αγώνων και αποτελεί σπουδαίο πειστήριο ότι όλα διεξάγονταν στο Στάδιο της Πάτρας, πιθανότατα στο πλαίσιο των Καισαρείων αγώνων. Στους καλλιτεχνικούς περιλαμβάνονταν μουσικοί, ποιητικοί και ίσως θεατρικοί αγώνες, καθώς σε ορισμένες μορφές αναγνωρίζονται προσωπεία. Ανάμεσα στα αγωνίσματα, όπως προκύπτει από επιγραφικές και εικονιστικές μαρτυρίες, ήταν το πένταθλο, η δισκοβολία, το ακόντιο, το άλμα, η σπλντοδρομία, ο στάδιος δρόμος, η πάλη και η πυγμαχία και η σκυταλοδρομία ή δαδοφορία. Δεν είναι βέβαιο αν διεξάγονταν και ιππικοί αγώνες, αν δηλαδή το Στάδιο λειτουργούσε και ως Ιπποδρόμιο. Αυτό μένει να αποσαφηνιστεί ανασκαφικά, αφού πρέπει να εντοπιστούν σχετικά στοιχεία τόσο στον στίβο όσο και στη δυτική σφενδόνη, όπου, σε αυτήν την περίπτωση, πρέπει να υπάρχουν θυρίδες για την έξοδο των ίππων στην αρένα.

Η παρουσία ιερού της Νέμεσης κοντά στο Στάδιο, σύμφωνα με πληροφορία του Παισανία, η οποία επιβεβαιώνεται από τον εντοπισμό στην εγγύς περιοχή ενός αναθηματικού αναγλύφου σε δεύτερη χρήση που παριστάνει τη θεά, δεν αφήνει αμφιβολία για τη διεξαγωγή μονομαχιών (*munera gladiatoria*) στην αρένα του Σταδίου. Το συγκεκριμένο θέαμα ήταν συνδεδεμένο με τον αυτοκράτορα και την αυτοκρατορική λατρεία και αποτελούσε συστηματικό μέσο της εξουσίας για να επιβληθεί πολιτικά, ιδεολογικά ή θρησκευτικά. Στη ρωμαϊκή Πάτρα οι μονομαχίες ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς και φαίνεται ότι επιτελούσαν άριστα τον ρόλο τους ως μέτρα κοινωνικού εφησυχασμού, αν κρίνουμε από τις συχνές ανάγλυφες παραστάσεις με σκηνές μονομαχίας σε δίσκους λυχναριών, τα πήλινα ειδώλια μονομάχων ή και εξαρτημάτων τους (περικεφαλαίες), καθώς και από ένα ψηφιδωτό δάπεδο με σχετικές απεικονίσεις από κτήριο στα όρια της ρωμαϊκής Αγοράς. Σχετίζονταν με τις πολεμικές τέχνες και αποτελούσαν ένα βίαιο και αιματηρό θέαμα που ψυχαγωγούσε τον ρωμαϊκό κόσμο έως και τον 4ο αι. μ.Χ., παρά τις αντιδράσεις που εκδηλώνονταν σε όλη την αυτοκρατορία για λόγους περισσότερο φιλοσοφικούς παρά ανθρωπιστικούς.

Οι πρωταγωνιστές ήταν σκλάβοι, κατάδικοι ή αιχμάλωτοι πολέμου, που επέλεγαν να αποκτήσουν την ελευθερία τους διακινδυνεύοντας τη ζωή τους στις αρένες. Είχαν την ελπίδα ότι θα φτάσουν

σε έναν ικανό αριθμό νικών και θα εγκαταλείψουν τον στίβο ελεύθεροι, ασκούμενοι έως τότε εντατικά στην τέχνη τους και λαμβάνοντας μέρος σε αγώνες κάτω από την εποπτεία και την προστασία ενός θιάσου. Ως νικητές κέρδιζαν τις επευφημίες των θεατών, που προσέτρεχαν στους αγώνες για να τους θαυμάσουν, ενώ η δυναμική παρουσία τους στο Στάδιο τους προσέδιδε φήμη ή εξασφαλισμένη υστεροφημία, μετά από ένα μοιραίο αποτέλεσμα.

Πολυάνδρια που βρέθηκαν στην Πάτρα και αποτελούσαν τον κοινό τάφο των θυμάτων διαφορετικών θιάσων μονομάχων, όπως και οι πολλές ταφικές στήλες που εντοπίζονται στην πόλη, ακόμα και μακριά από τα οργανωμένα νεκροταφεία, φανερώνουν ότι ο θάνατος ήταν συχνός, αλλά η μετά θάνατον μνήμη και τιμή διέφερε ουσιωδώς από τις αντίστοιχες ενός δούλου. Όπως γνωρίζουμε από τις επιγραφικές μαρτυρίες, τα ονόματα με τα οποία γίνονταν γνωστοί στο κοινό ήταν έξυπνα παρωνύμια που λάμβαναν κατ' ευφημισμό (π.χ. Τρύφερος, Μέροψ, δηλαδή αυτός που μιλάει ωραία), σχετίζονταν με τα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους που ήθελαν να τονίσουν (π.χ. Καλλίμορφος), με συνθετικά που περιλάμβαναν πολύ συχνά τη λέξη χρυσός (π.χ. Χρυσάμπελος) ή με ιδιότητες που προσπαθούσαν να απεικονίσουν μέσα στον αγώνα (π.χ. Καλλίνικος, αυτός που καταλήγει σε νίκη/πετυχαίνει λαμπρή νίκη, ή Φύσων, αυτός που φυσάει).

Από μνημείο χορηγού αγώνων μονομαχίας, που είχε στηθεί στη διασταύρωση κεντρικών δρόμων της πόλης στα τέλη του 1ου/αρχές του 2ου αι. μ.Χ. και είναι σύγχρονο με την ανέγερση του Σταδίου, προέρχεται ανάγλυφη πλάκα με τρία ζεύγη μονομάχων που ασκούνται, ενώ φέρουν διαφορετικές εξαρτήσεις και οπλισμό. Οι πολλές εγχάρacteres και οι λιγότερες ανάγλυφες ταφικές στή-

λες που απεικονίζουν πάνοπλους μονομάχους ή τα όπλα που χρησιμοποιούσαν, όπως και στεφάνια που καταμετρούν τις νίκες τους πριν από την καθοριστική για τη ζωή τους ήττα, προσφέρουν μια μεγάλη εικονογραφική ποικιλία των διαφορετικών τύπων μονομαχίας, ανάλογα με τον αμυντικό ή επιθετικό οπλισμό. Η χρήση ορισμένων όπλων ήταν επικίνδυνη για την ασφάλεια των θεατών, αλλά η μεγάλη αρένα του Σταδίου της Πάτρας παρείχε την απαιτούμενη ικανή απόσταση. Ένα κτιστό υπερυψωμένο στηθαίο, που στο ανατολικό τμήμα στηριζε και τον περιμετρικό διάδρομο των δωμαίων, κρατούσε αρκετά ψηλά από την αρένα τούς θεατές και τους παρείχε ασφάλεια ακόμα και στις θηριομαχίες, για τις οποίες ωστόσο δεν υπάρχουν καθόλου πληροφορίες ότι τελούνταν στο Στάδιο.

Αν και δεν διαθέτουμε στοιχεία για την ύπαρξη ελληνιστικού ή και παλαιότερου Θεάτρου στην πόλη-κράτος των Πατρών, η ρωμαϊκή πόλη απέκτησε ένα αξιόλογο Ωδείο. Ο Πausanias εντυπωσιάστηκε από την επιβλητικότητα και την πολυτέλεια του μνημείου, το οποίο χαρακτηρίζει ως το επιφανέστερο των ελληνικών Ωδείων, με μόνο το Ηρώδειο στην Αθήνα να το ξεπερνά σε μέγεθος και διάκοσμο. Ο ίδιος αναφέρει ότι συνέχεται με την Αγορά της πόλης. Είναι μια ακριβής τοπογραφική ένδειξη που έχει αξία όχι τόσο για το ίδιο το Ωδείο, καθώς είναι αδύνατον να παραταυτιστεί, όσο για τον προσδιορισμό του δυτικού ορίου της Αγοράς. Σήμερα δεσπόζει στην Άνω Πόλη και αποτελεί σημαντικό αξιοθέατο και σημείο αναφοράς για την αρχαία και τη σύγχρονη τοπογραφία της Πάτρας.

Σύμφωνα με τον Pausanias, είναι λίγο προγενέστερο του Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού, δηλαδή κατασκευάστηκε πριν από το 161 μ.Χ., σε μια εποχή που η αποικία της Πάτρας γνώρισε μεγάλη ακμή. Ιδρύθηκε επάνω σε έναν χαμηλό λόφο, περίπου 100 μ. ανατολικότερα από το Στάδιο και στο αμέσως ψηλότερο άκρο. Στον χώρο της θεμελίωσής του και στη γύρω περιοχή έγιναν ευρείας εκτάσεως εκσκαφές και εργασίες αποχωμάτωσης, που δεν απέκοψαν μόνο τμήματα του λόφου αλλά και κτίσματα, πιθανότατα οικίες, των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Μια κεντρική οδός της ρωμαϊκής πόλης, πλακόστρωτη με πεζοδρόμιο, οδηγούσε ανηφορικά από τα νότια προς το Ωδείο. Βάσει ανασκαφικών δεδομένων, φαίνεται ότι έπαψε να χρησιμοποιείται στα τέλη του 3ου αι. μ.Χ., μετά την καταστροφή του από πυρκαγιά. Την ίδια ακριβώς περίοδο διαπιστώνεται ανασκαφικά ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής και σε άλλα κτήρια της πόλης, το οποίο πρέπει να σχετιστεί είτε με τις επιδρομές των βαρβαρικών φύλων (Ερούλων, Βησιγόθων) είτε με έναν ισχυρό σεισμό. Με την πάροδο των αιώνων το μνημείο καλύφθηκε με χώμα κάτω από τον χαμηλό λόφο Στράνη. Είναι

Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου πλούσιας οικίας με παράσταση μονομάχων. Αριστερά ο διαιτητής Τειμοκράτης, με ράβδο στον ώμο για να παρέμβει, χειρονομεί προς τους ελαφρώς οπλισμένους μονομάχους, που παλεύουν με τα χέρια. Ο αριστερός ονομάζεται Καλλίμορφος, ενώ δεξιά ο δεύτερος διαιτητής Γά(ιος) αποχωρεί φέρνοντας με απελπισία το χέρι στο πρόσωπο, ως ένδειξη παραίτησης. Την παράσταση την περιγράφει βλαστόσπειρα. Μέσα του 3ου αι. μ.Χ.

Πήλινα διακοσμητικά θεατρικά προσωπίδα. Πάτρα, 1ος-3ος αι. μ.Χ.

χαρακτηριστικό ότι στο πρώτο πολεοδομικό σχέδιο της Πάτρας του Σταμάτιου Βούλγαρη το Ωδείο δεν αποτυπώνεται. Τον 19ο αιώνα οι περιηγητές W. M. Leake και F. C. H. L. Rouqueville αναφέρουν ότι υπήρχαν ορατά λείψανα στην περιοχή, ενώ ο φιλόλογος J. G. Fraser, σχολιαστής και ερμηνευτής των περιγραφών του Πausanias, που επισκέφθηκε το μνημείο στα τέλη του αιώνα, αναφέρει ότι μεγάλο τμήμα των εδωλίων του έσωζε μαρμάρινη επένδυση. Είχαν προηγηθεί το 1889 χωματουργικές εργασίες στον λόφο, με σκοπό τη λήψη υλικών για την επιχωμάτωση της κατασκευαζόμενης προβλήτας του λιμανιού της πόλης. Αποκαλύφθηκε τότε μέρος του κοίλου, με διατηρημένες σε αρκετά καλή κατάσταση τις σειρές των εδωλίων μέχρι το διάζωμα. Η μαρμάρινη επένδυσή τους, όπου είχε διασωθεί, λιθολογήθηκε από κατοίκους της πόλης, όπως μαρτυρείται από Πατρινούς ιστορικούς και τον τοπικό Τύπο της εποχής.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '30 ξεκίνησαν οι ανασκαφές και οι πρώτες στερεωτικές επεμβάσεις, που συνεχίστηκαν συστηματικότερα από τα μέσα της δεκαετίας του '50 έως τις αρχές της δεκαετίας του '60. Η Αρχαιολογική Εταιρεία ανέλαβε μέρος των δαπανών του έργου αναστήλωσης του μνημείου, υπό τις οδηγίες του Α. Ορλάνδου και την εποπτεία του Ε. Στίκα. Ο Πατρινός αρχιτέκτονας Ιωάννης Βασιλείου εργάστηκε με ζήλο για την αναστήλωσή του, ενώ χρηματοδότησε την πολυδάπανη αναμαρμάρωση, την επανατοποθέτηση δηλαδή της μαρμάρινης επένδυσης του κοίλου και της ορχήστρας. Ευρείας εκτάσεως στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες ξεκίνησαν το 2022, έχοντας ως στόχο την αποκατάσταση του μνημείου και την απόδοσή του στο κοινό, σε μορφή που θα είναι αναγνωρίσιμη η αρχική του γεωμετρία και λειτουργία.

Το Ωδείο της Πάτρας ήταν προορισμένο κυρίως για μουσικές ακροάσεις και μουσικούς αγώνες. Πιθανόν σε αυτό να λάμβαναν χώρα και θεάματα, όπως διαλέξεις, απαγγελίες ποιημάτων, παραστάσεις μίμων, κ.ά. Η αναφορά του Πausanias ότι είδε εκεί ένα χάλκινο ελληνιστικό άγαλμα του Απόλλωνα, δεν πρέπει να σχετίζεται αποκλειστικά με τη διακόσμησή του, αλλά πιθανόν συνδέεται και με τις ιδιότητες του θεού ως προστάτη της μουσικής, του χορού και της ποίησης. Η χωρητικότητα κατά την κατασκευή

του υπολογίζεται περίπου σε 2.300 θεατές. Η σημερινή του μορφή χαρακτηρίζεται από σημαντική απώλεια αυθεντικού υλικού και μόνο σποραδικά διακρίνονται αρχαία τμήματα του μνημείου, δομημένα κυρίως από παρειές οπτόπλινθων, που συνεχούν έναν συμπαγή πυρήνα από λίθους με ισχυρό συνδετικό κονίαμα.

Το Ωδείο έχει ημικυκλική κάτοψη και αποτελείται από τρία βασικά μέρη, αντίστοιχα με αυτά του ελληνικού Θεάτρου, το κοίλο, τη σκηνή και την ορχήστρα. Το κοίλο «ανοίγεται» προς Νότο. Το ανώτερο τμήμα του στηρίζεται σε έναν θολωτό περιμετρικό διάδρομο, που δημιουργείται από δύο ισχυρούς ημικυκλικούς τοίχους με αντηρίδες εξωτερικά, το δε χαμηλότερο εδράζεται σε δέκα ακτινωτά διευθετημένους θολωτούς θαλάμους. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ότι οι ημικυκλικοί αναλημματικοί τοίχοι θεμελιώθηκαν επάνω σε κατάλοιπα ρωμαϊκών κτηρίων, πιθανότατα του 1ου αι. μ.Χ. Το κοίλο το χωρίζει σε δύο τμήματα ένας ημικυκλικός διάδρομος (*διάζωμα*), διευκολύνοντας την κυκλοφορία των θεατών. Το κατώτερο τμήμα φέρει 16 σειρές εδωλίων, που τις τέμνουν σε τέσσερις κερκίδες οι τρεις κλίμακες. Στο πέρας της κάθε σειράς εδωλίων υπήρχε ένα μαρμάρινο λεοντοπόδαρο, όπως μαρτυρά η παρουσία ελάχιστων τέτοιων διακοσμητικών στοιχείων που έχουν διασωθεί. Το ανώτερο τμήμα φέρει έξι κλίμακες, ανάμεσα στις επτά κερκίδες. Οι τελευταίες είναι προσιτές και από το εξωτερικό του Ωδείου μέσω τριών θολοσκέπαστων κλιμάκων (*vomitoria*).

Η σκηνή του Ωδείου ήταν ένας στενόμακρος θολοσκεπής χώρος, μήκους 33 μ. Ο βόρειος τοίχος της φέρει τρεις θύρες, που οδηγούν στο προσκήνιο, και οχτώ κόγχες, οι οποίες κατά την εποχή χρήσης του μνημείου θα έφεραν πλούσιο αρχιτεκτονικό και πλαστικό διάκοσμο, από τον οποίο δεν σώθηκαν ίχνη. Ο νότιος τοίχος του σκηνικού οικοδομήματος, που αποτελούσε την πρόσοψη του μνημείου, διέθετε τέσσερις εισόδους προς τη σκηνή. Οι τοίχοι της σκηνής και των παρασκηνίων είναι κατασκευασμένοι κατά το σύστημα της ρωμαϊκής τοιχοποιίας *opus testaceum*. Τα διατηρούμενα υπολείμματα από κονίαμα ορθομαρμάρωσης, καθώς και τα κατάλοιπα μαρμάρων που αποκαλύφθηκαν πρόσφατα κατά χώραν, μαρτυρούν ότι τουλάχιστον οι τοίχοι της σκηνής έφεραν μαρμάρινη επένδυση. Ψηφιδωτός γεωμετρικός διάκοσμος κάλυπτε τα δάπεδα του σκηνικού οικοδομήματος.

Στο κέντρο της ημικυκλικής ορχήστρας διατηρείται υπόγειος αποχετευτικός αγωγός, ο οποίος συλλέγει ακόμα και σήμερα τα όμβρια ύδατα και τα διοχετεύει δυτικότερα. Το στόμιό του φέρει μαρμάρινη πλάκα με γλυπτό διακοσμητικό ρόδακα. Κατά την αρχαιότητα το Ωδείο ήταν στεγασμένο με ξύλινη στέγη, διαφορά ειδοποιός από τα αρχαία θέατρα, αν και δεν έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά η ύπαρξη των στηριγμάτων της.

Πήλινο ειδώλιο υποκριτή που υποδύεται δασύτριχο Σειληνό. Πάτρα, 2ος αι. μ.Χ.

Πήλινο λυχνάρι τοπικού εργαστηρίου με παράσταση μονομάχων στον τύπο του προβοκάτορα. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

ΔΕΞΙΑ Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη του μονομάχου Τρύφερου, την οποία προσέφερε στη μνήμη του ο γιος του Αλέξανδρος, σύμφωνα με την επιγραφή. Στο αέτωμα της επίστεψης εικονίζεται ασπίδα ή φιάλη. Ο μονομάχος, βαριά οπλισμένος στον τύπο του διώκτη (*secutor*), στρέφεται προς τα δεξιά, φορά κράνος με προσωπείο και θώρακα, έχει το δεξιό χέρι προστατευμένο με πλεγμένες ταινίες, κρατά κοντό ξίφος (*gladius*) και φέρει μεγάλη ορθογώνια ασπίδα, κρεμασμένη από τον λαιμό. Στο δεξί πόδι φορά κνημίδα και επάνω από αυτήν επιγονατίδα. Στο αριστερό έχει έναν επίδεσμο στο γόνατο και άλλον επάνω από τον αστράγαλο. Μπροστά του ο φτερωτός Έρωτας, με στεφάνι και κλαδί φοίνικα, απεικονίζει τον γιο του Αλέξανδρο. Αριστερά της παράστασης ένδεκα στεφάνια σε δύο στήλες συμβολίζουν τις νίκες του Τρύφερου στον στίβο, ο αριθμός των οποίων σημειώνεται και στην επιγραφή. Πάτρα, Βόρειο νεκροταφείο, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Το κάτω τμήμα μαρμάρινης ταφικής στήλης μονομάχου, από τη χαρακτική απεικόνιση του οποίου διατηρούνται μόνο τα κάτω άκρα. Η αποσπασματική επιγραφή χαιρετίζει τον διαβάτη και πληροφορεί ότι η στήλη κατασκευάστηκε με δαπάνη των οικείων του. Βρέθηκε σε Πολυάνδριο της Πάτρας, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Αποσπασματική μαρμάρινη ταφική στήλη του μονομάχου Χρυσάμπελου, αμφίγλυφη και προφανώς τοποθετημένη περίοπτα, ώστε να είναι θεατή και από τις δύο πλευρές. Στη μία όψη η επιγραφή και ο πάνοπλος μονομάχος, που αποδίδεται με βαθιά χάραξη σε στάση δράσης προς τα δεξιά. Φορά κράνος με προσωπίο, πλεγμένες ταινίες στο δεξί χέρι, με το οποίο κρατά εγχειρίδιο, ενώ με το αριστερό προτάσσει τη διακοσμημένη ασπίδα του. Το αριστερό πόδι το προστατεύει κνημίδα, πρόσθετη επιγονατίδα και λουρίδες επάνω από τον αστράγαλο, στο δεξί ανάλογες λουρίδες στην ίδια θέση και στο γόνατο. Μπροστά του διασώζονται τρία στεφάνια που σχετίζονται με τις νίκες του και αποτυπώνουν συμβολικά την υστεροφημία του. Βρέθηκε σε Πολυάνδριο της Πάτρας, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Η δεύτερη όψη της ταφικής στήλης του Χρυσάμπελου, στην οποία ο μονομάχος αποδίδεται με στραμμένα τα νώτα προς τον θεατή, σε στάση δράσης και πιθανότατα εν ζωή, παραπέμποντας ίσως σε χαρακτηριστική κίνηση για την οποία ήταν γνωστός στους θεατές των αγώνων. Ίχνη ερυθρού χρώματος στον κάμπο της παράστασης.

Ανάγλυφη μαρμάρινη πλάκα στην οποία αποτυπώνονται τρία ζεύγη μονομάχων κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσής τους.
Στα αριστερά δύο βαριά οπλισμένοι μονομαχούν προτάσσοντας τις ασπίδες τους,
στο κέντρο δύο στον τύπο των Θρακών (thraex) και στα δεξιά της παράστασης ένας δικτυοβόλος (retiarius)
και ένας με βαρύ οπλισμό, ίσως μυρμίλλος (mirmillo). Κοσμούσε μνημείο χορηγού αγώνων μονομαχίας,
που είχε εγερθεί στη διασταύρωση δύο κεντρικών πλακόστρωτων οδών της Πάτρας. Τέλη του 1ου – αρχές του 2ου αι. μ.Χ.

Τμήματα της μαρμάρινης ανάγλυφης ταφικής στήλης του μονομάχου Φύσωνα, όπως αναφέρει η αποσπασματική επιγραφή που διασώζει και το όνομα του αναθέτη Κρήσκη, ίσως συντρόφου του.

Ο μονομάχος αποδίδεται όρθιος και κατενώπιον να κρατά τρίαίνα στο χέρι.

Πρόκειται μάλλον για ελαφρά οπλισμένο δικτυοβόλο (retiarium), που χρησιμοποιούσε στη μονομαχία εξοπλισμό ψαρέματος, δηλαδή δίχτυ, τρίαίνα και ξιφίδιο. Φορούσε μόνο ένα περίζωμα, το αριστερό του χέρι ίσως προστατευόταν με τυλιγμένες λουρίδες και στον ώμο του ήταν προσαρμοσμένη μια μεταλλική μικρή ασπίδα (galeus). Πάτρα, Βόρειο νεκροταφείο, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Μαρμάρινη ανάγλυφη ταφική στήλη του μονομάχου Πασινίκου, την οποία αφιέρωσαν με δαπάνη τους οι μονομάχοι Χρυσός και Χρυσόπτερος. Ο Πασίνικος αποδίδεται ως δικτυοβόλος (retiarius), σε στάση δράσης προς τα δεξιά. Φορά μόνο περίζωμα και κρατά τρίαίνα και κοντό ξίφος. Στον αμυντικό του εξοπλισμό ανήκουν μια ασπίδισκη στον ώμο και ιμάντες επάνω από τους αστράγαλους. Στα αριστερά ένα ψηλό κλαδί φοίνικα. Στην τρίστιχη επιγραφή δεν παραλείπεται ο στερεότυπος χαιρετισμός του νεκρού, και μάλιστα σε πρώτο πρόσωπο, ο οποίος αποδίδεται ως εξής σε ελεύθερη μετάφραση: «Να είσαι καλά, διαβάτη». Βρέθηκε σε Πολυάνδριο της Πάτρας, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Τμήμα εγχάρακτης μαρμάρινης ταφικής στήλης μονομάχου με αποσπασματικό έμμετρο κείμενο (επίγραμμα). Ο νεκρός εικονίζεται μαχόμενος προς τα δεξιά, όπου διακρίνονται πέντε στεφάνια ισάριθμων νικών. Φορά κράνος, που κρύβει όλο του το πρόσωπο εκτός από τα μάτια, και ιμάντες στο δεξί χέρι, με το οποίο κρατά ξίφος. Φέρει μεγάλη ορθογώνια ασπίδα. Στα νώτα του ένα πρόχειρα σχηματισμένο ψηλό κλαδί αρκεί για να εννοηθεί από τους θεατές ως κλαδί φοίνικα. Μέσω του επιγράμματος ο νεκρός απευθύνεται σε πρώτο πρόσωπο στον διαβάτη και τον προτρέπει να μην προσπεράσει βιαστικά αλλά να διαβάσει το κείμενο. Αναφέρει πως αν και πέθανε σε νεαρή ηλικία, επιτέλεσε το καθήκον του και έπεσε ένδοξα, αγωνιζόμενος στην αρένα. Στο τέλος εκφράζει την ευχή να συνεχίσει ο διαβάτης τον δρόμο του χαρούμενος. Προέρχεται πιθανώς από το Πολυάνδριο της Πάτρας, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Εγχάρκτη μορφή μονομάχου σε πλάκα δαπέδου πολυτελούς οικίας της Πάτρας,
όπου βρέθηκε το ψηφιδωτό δάπεδο με τους μονομάχους και τους διαιτητές.
Έχει τη συνήθη απεικόνιση που απαντά στις ταφικές στήλες. Μια ερυθρή γραμμή κάτω από τα πόδια δηλώνει το έδαφος,
ενώ με το ίδιο χρώμα περιγράφονται τα στεφάνια των νικών του στα δεξιά της παράστασης.
Δύο παρόμοια στεφάνια που κοσμούν την ασπίδα, διαφήμιζαν τις νίκες του στους θεατές της αρένας. 2ος – μέσα του 3ου αι. μ.Χ.

Μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη του μονομάχου Καλλίμορφου, που την έστησε στη μνήμη του, με δικά της έξοδα, η Μαρκία, σύντροφος ή μητέρα του νεκρού. Πάτρα, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Ελλiptής ενεπίγραφη μαρμάρινη ταφική στήλη του μονομάχου Καλλίνικου, γιου του Ιππάρχου. Κάτω από την επιγραφή απεικονίζονται συμβολικά και δηλωτικά τα όπλα του, ένα ξιφίδιο, η περικεφαλαία και το χαρακτηριστικό όπλο του μονομάχου «χαράκτη», ένα σωληνωτό εξάρτημα που προσαρμοζόταν στον βραχίονα και κατέληγε σε ημικυκλική λεπίδα. Πάτρα, Βόρειο νεκροταφείο, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο της Νέμεσης που βρέθηκε σε δεύτερη χρήση κοντά στο Στάδιο της Πάτρας, όπου, σύμφωνα με τον περιηγητή Πλουταρχία, υπήρχε ιερό της με κολοσσιαίο άγαλμα. Η θεά εικονίζεται θωρακοφόρος με φτερά να πατά σε ανθρώπινη μορφή, ίσως την προσωποποίηση της Υβρεως. Δεξιά εικονίζεται τροχός και αριστερά γρύπας επάνω σε κίονα που ακουμπά με το πόδι σε μικρότερο τροχό. Αποσπασματική επιγραφή μόλις δύο γραμμών δεν μπορεί να δώσει περισσότερες πληροφορίες. Πρόκειται μάλλον για αναθηματικό ανάγλυφο χορηγού αγώνων μονομαχίας που είχε κατατεθεί στον ναό της θεάς, η οποία παριστάνεται με την ιδιότητα της προστάτιδας των μονομάχων. Αρχές του 2ου αι. μ.Χ.

Ψηφιδωτό δάπεδο που βρέθηκε στα τέλη του 19ου αι. στην πλατεία των Υψηλών Αλωνίων, στο οποίο παρουσιάζονται καλλιτεχνικοί και αθλητικοί αγώνες.

Η παράσταση ορίζεται στις μακρές πλευρές από διακοσμητική σειρά αστραγάλων και περιγράφεται από συνεχόμενο πλοχμό, που τη διαιρεί σε δύο μακριές ζώνες. Στην ανώτερη υπάρχουν σε παρατακτική διάταξη σκηνές ποιητικών και θεατρικών αγώνων, με τις μορφές να είναι προσανατολισμένες προς το κέντρο της σύνθεσης, όπου εικονίζεται τραπέζι με βραβεία. Στο άκρο αριστερά εικονίζεται ποιητικός αγώνας με δύο μορφές, τις οποίες συνοδεύει αυλητής, ακολουθεί κιθαριστής, και ομάδα τριών κωμικών ηθοποιών, δεξιά από το τραπέζι ομάδα τραγικών ηθοποιών και τραγικός ή διθυραμβικός χορός εφτά μορφών, ενώ στο άκρο στέκεται επιβλητικά κιθαριστής με επίσημο ένδυμα.

Στην κάτω ζώνη παρουσιάζονται γυμνικοί αθλητικοί αγώνες. Ανάμεσα στους αθλητές παρεμβάλλονται στεφανωμένοι νικητές που κρατούν κλαδί φοίνικα. Από τα αριστερά ένας λαμπαδηδρόμος, πιθανώς ένας δρομέας σε παρόμοια κίνηση, «κερητίζων» σε άθλημα που προσομοιάζει με το χόκεϋ, δισκοβόλος, παλαιστές, άλτες, πυγμάχοι και στο άκρο δεξιά οπλιτοδρόμος με ασπίδα. Η παρουσία καλλιτεχνικών και αθλητικών αγώνων στο ίδιο ψηφιδωτό δάπεδο παραπέμπει ίσως στα Καισάρεια, αγώνες προς τιμήν των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, που διεξάγονταν και στο Στάδιο της Πάτρας. Τέλη του 2ου - 3ος αι. μ.Χ.

Κιθαριστής και ομάδα ηθοποιών.

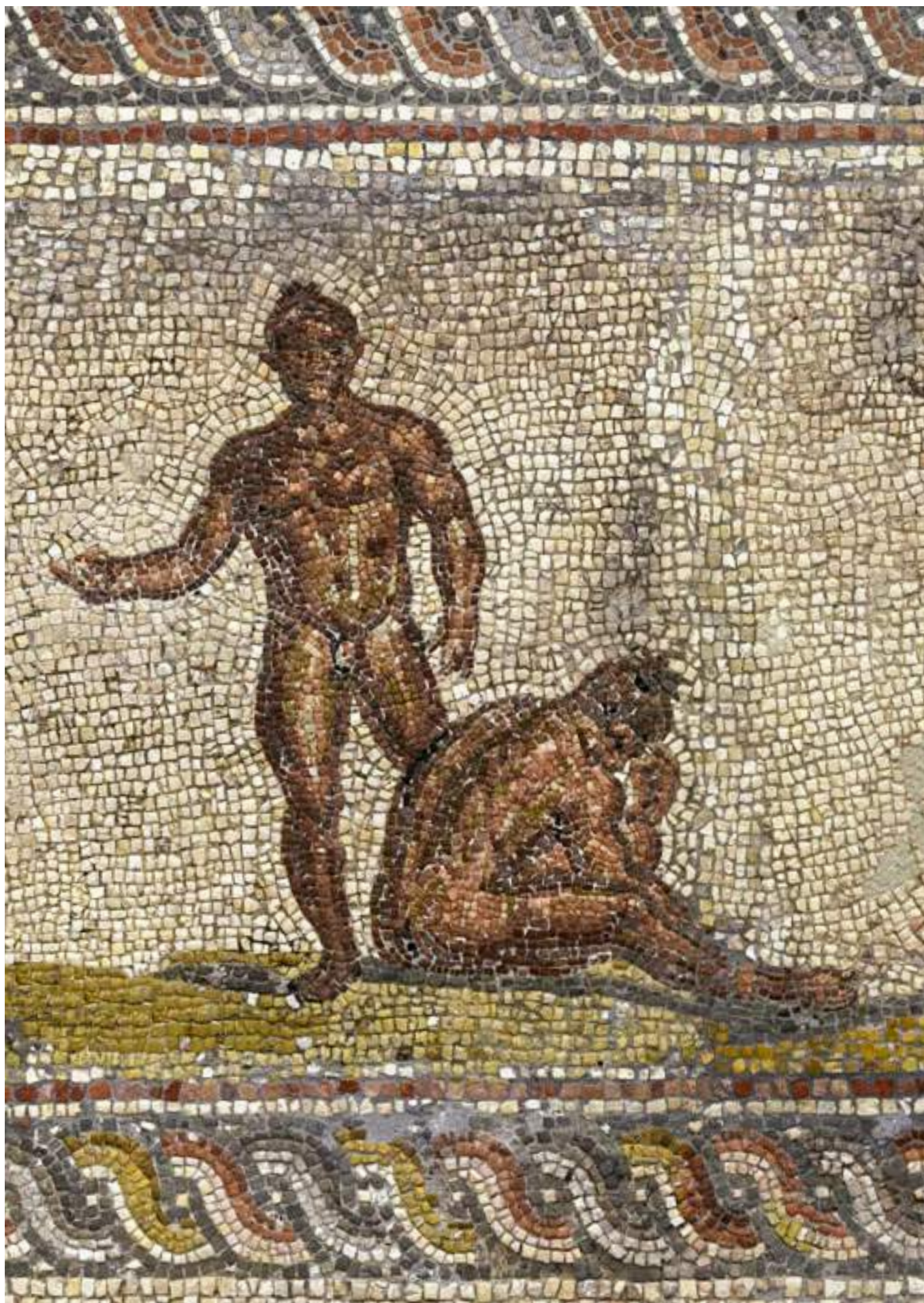
Τραγικός ή διθυραμβικός χορός.

Κιθαριστής με βαρύ επίσημο ένδυμα.

Ηθοποιοί με τραγικά προσωπεία.

ΣΕΛ. 261-267. Γυμνικοί αγώνες που περιλαμβάνουν διαδεδομένα ελληνικά αθλήματα, ανάμεσά τους και τα ιδιαιτέρως δημοφιλή στον ρωμαϊκό κόσμο. Οι νικητές αποδίδονται στεφανωμένοι, κρατούν δε κλαδί φοίνικα.

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Το παλαιότερο οργανωμένο προϊστορικό νεκροταφείο της δυτικής Αχαΐας βρίσκεται στο Καλαμάκι Ελαιωχωρίου, στα μεσόγεια της Κάτω Αχαΐας, και χρονολογείται στην Πρωτοελλαδική Ι και ΙΙ περίοδο (αρχές έως και μετά τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ.). Πρόκειται για ένα μοναδικό στην περιοχή πρώιμο νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων, λαξευμένων δηλαδή στον μαλακό βράχο. Τα σπάνια ταφικά μνημεία έχουν ένα κάθετο τετράπλευρο όρυγμα ως δρόμο και μικρά στόμια που οδηγούν στους θαλάμους, οι οποίοι είναι τετράπλευροι ή κυκλικοί έως ελλειπτικοί και παρουσιάζουν κατά κανόνα μικρές διαστάσεις. Οι νεκροί τοποθετούνταν απευθείας επάνω στο δάπεδο σε στάση πλάγια συνεσταλμένη, ενώ σε μία περίπτωση ολόκληρο σχεδόν τον θάλαμο τον καταλάμβανε ταφικός πίθος, ένα συνηθισμένο έθιμο της περιόδου που απαντά μεμονωμένο και στην Παγώνα της Πάτρας. Οι μεγαλύτεροι τάφοι περιείχαν περισσότερες από μία ταφές.

Συνηθισμένα κτερίσματα ήταν τα κεραμικά αγγεία. Τα χάλκινα ή λίθινα αντικείμενα ήταν λιγοστά, ενώ πολλές ταφές ήταν ακτέριστες. Μια σημαντική ιδιαιτερότητα αφορά την οργάνωση στον ίδιο χώρο, αιώνες αργότερα, ενός μυκηναϊκού νεκροταφείου θαλαμωτών τάφων. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πρακτικές λύσεις που επινοήθηκαν και εφαρμόστηκαν για να ξεπεραστούν τα προβλήματα στατικής και του ξαφνικού εντοπισμού πρωτοελλαδικών ταφικών μνημείων κατά τη λάξευση των μυκηναϊκών τάφων, ώστε να ολοκληρωθεί επιτυχώς το έργο.

Την Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο (17ος-15ος αι. π.Χ.) το οργανωμένο νεκροταφείο των Πορτών εμφανίζει συγκεντρωτικά την ποικιλία των τάφων που απαντούν συνδυαστικά ή μεμονωμένα στην υπόλοιπη δυτική Αχαΐα. Μεταξύ των άλλων υπάρχουν δύο τύμβοι με λίθινους περιβόλους, που συγκρατούσαν τεχνητό γήλοφο και κατείχαν το κορυφαίο πλάτωμα του λόφου. Κατασκευάστηκαν από την αρχή της περιόδου και περιλάμβαναν κτιστούς θαλαμοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους, μνημεία που εντοπίζονται και μεμονωμένα ή σε μικρές ομάδες εκτός των τύμβων του νεκροταφείου, αλλά και σε άλλες θέσεις της δυτικής Αχαΐας (π.χ. Μυγδαλιά, Θέα, Τρουμπές και Σταυρός Χαλανδρίτσας, Αγραπιδιά, Λάππα, Ντασκά κ.ά.), ώστε να συνιστούν την κύρια ταφική αρχιτεκτονική της περιόδου, ως επιβίωση της μεσοελλαδικής παράδοσης.

Στην ίδια την Πάτρα μια συστάδα απλών κιβωτιόσχημων τάφων έχει εντοπιστεί σχεδόν στη συμβολή των οδών Σμύρνης και Λασκάρεως, κοντά στην πλατεία των Υψηλών Αλωνίων. Περιείχαν κεραμικά κτερίσματα της αμαυρόχρωμης κατηγορίας, που χρονολογούνται στη μετάβαση από τη Μεσοελλαδική στη Μυκηναϊκή περίοδο (μέσα 18ου – μέσα 17ου αι. π.Χ.). Στο μυκηναϊκό νεκροταφείο της Βούντενης άλλη

Λεπτομέρεια στεφανιού από πήλινους καρπούς και διάφορα άνθη. Τέλη του 4ου – αρχές του 3ου αι. π.Χ.

ομάδα συλημένων λακκοειδών τάφων συνιστούσε ένα μικρό προγενέστερο νεκροταφείο που είτε ανήκε χρονολογικά στην παραπάνω μεταβατική περίοδο, γνωστή από τον γειτονικό οικισμό στο Μπόρτζι, είτε ήταν ακόμα παλαιότερο.

Το πρώιμο νεκροταφείο των Πορτών φιλοξενούσε από τα τέλη του 16ου αι. π.Χ. και δύο θολωτούς τάφους, σημαντικά μνημεία που σχετίζονταν με την τοπική αριστοκρατία και τη συγκρότηση περιφερειακής ηγεμονίας. Εμφανίζονται στη δυτική Αχαΐα αυτήν την περίοδο (ΥΕ IIB) και απαντούν επίσης στην ευρύτερη περιοχή της Πάτρας (Πετρωτό, Καλλιθέα) και στον ορεινό Καταρράκτη (Ροδιά), όπου υπάρχουν επίσης δύο θολωτοί, καθώς και πέντε πρόσφατα εντοπισμένοι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι και ένας ελλειψοειδής λάκκος με κτιστά τοιχώματα, ώστε να υποδηλώνεται η ύπαρξη ενός μικρού αλλά πολύ σημαντικού νεκροταφείου.

Οι θολωτοί τάφοι εντάσσονται ως προς τα χαρακτηριστικά της δόμησης και της αρχιτεκτονικής τους σε μια μεγάλη ομάδα ανάλογων μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδας, με κυριότερο κοινό στοιχείο το μακρύ στεγασμένο στόμιο, που σε ορισμένες περιπτώσεις χρησίμευε και ως δρόμος. Όλοι τους έχουν συληθεί και εν πολλοίς εγκαταλειφθεί ύστερα από μια ατιμωτική διατάραξη των νεκρών και του λοιπού περιεχομένου στην Πρώιμη Ανακτορική περίοδο (αρχές 14ου αι. π.Χ.), όταν οι ιδιοκτήτες τους έχασαν τα ερείσματα στην εξουσία και αποξενώθηκαν από τα μνημεία τους, ενώ η ευκαιριακή ή περιστασιακή μεταγενέστερη χρήση τους, έως την κατάρρευση και την αχρήστευσή τους, δεν σχετιζόταν πλέον με σημαντικές και πλούσιες ταφές. Επάνω από τους βυθισμένους θολωτούς τάφους των Πορτών είχαν ιδρυθεί στην αρχή της Ανακτορικής περιόδου μερικοί κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι ή κατασκευασμένοι με όρθιες πλάκες, συνεχίζοντας το διαδεδομένο στο νεκροταφείο συγκεκριμένο έθιμο ταφής από την προηγούμενη περίοδο, ως μια συντηρητική προσκόλληση μερίδας του πληθυσμού στα έθιμα των προγόνων τους, πρακτική που είχε μάλλον περισσότερα νοήματα.

Ξεχωρίζει στον θολωτό τάφο της Καλλιθέας μια ταφή αλόγου, που διέσωσε στην περιοχή της δυτικής Αχαΐας το γνωστό στον αιγαιακό κόσμο αλλά πολύ σπάνιο έθιμο της αλογοθυσίας, η οποία συνδεόταν εδώ με κάποια εξέχουσα ταφή. Από τον θολωτό τάφο Β στον Καταρράκτη προέρχονται τα μόνα στοιχεία που επιβίωσαν από τις εκτεταμένες συλήσεις και διαταραχές των θολωτών μνημείων, τα οποία προδίδουν τον πλούτο, τις εξωτερικές επαφές και την εξέχουσα κοινωνική και πολιτική θέση των ιδιοκτητών τους. Έξω από το μνημείο εντοπίστηκαν συγκεντρωμένα πλούσια μεταλλικά κτερίσματα και τρία σπασμένα κεραμικά αγγεία, που διέφυγαν την ατιμωτική σύληση και διαταραχή. Την ομάδα την αποτελούσε χάλκινος οπλισμός και σκεύη, μεταξύ των οποίων εγχειρίδιο με διακόσμηση τριών δελφίνων σε κάθε πλευρά από χρυσό και νιέλο, το μοναδικό που έχει βρεθεί εκτός Μυκηνών και Πύλου, και αργυρή κύλικα με χαμένο το στέλεχος, διακοσμημένη με έκτυπες οκτώσχημες ασπίδες και κύκλους, ένα αντικείμενο που δεν βρίσκει παράλληλα στον μυκηναϊκό κόσμο. Όλα ανήκουν στην Πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή, διασώθηκαν δε σε εξαιρετική κατάσταση και αποτελούν μοναδικό σύνολο στην περιοχή της δυτικής Αχαΐας, προερχόμενα από ιδιαίτερα πλούσια ταφή αξιωματούχου/πολεμιστή.

Η κατασκευή και η χρήση μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων εμφανίζεται καθυστερημένα στην Αχαΐα στην ΥΕ IIB περίοδο (τέλη 16ου αι. π.Χ. και μετά). Η εισηγμένη αυτή ταφική αρχιτεκτονική είναι

σύγχρονη με την ίδρυση των θολωτών μνημείων και παρουσιάζει αρχικά την ίδια σπανιότητα, οδηγώντας στην υπόθεση πως βρισκόταν και αυτή στον άμεσο έλεγχο της αριστοκρατίας. Μόνο από την Ανακτορική περίοδο παρουσιάζονται οργανωμένα νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων σε όλη την περιοχή, τα οποία χρησιμοποιούνται αδιάλειπτα έως το τέλος των μυκηναϊκών χρόνων.

Κατά την πρώιμη περιορισμένη εμφάνιση θαλαμωτών μνημείων, ένας τάφος στο Βρυσάρι Καλαβρύτων περιλάμβανε πλούσια κτερισμένη ταφή με οπλισμό, εργαλεία καλλωπισμού και γυάλινα κοσμήματα και ανήκε σε αξιωματούχο/πολεμιστή του τέλους της Πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου. Αποτελεί μια σαφή ένδειξη ότι σε ορισμένες περιοχές η τοπική ηγεμονία εισήγαγε και χρησιμοποίησε τα νέα αρχιτεκτονικά ταφικά στοιχεία, ίσως αποκλειστικά για την ίδια και πάντως για ιδεολογική χρήση. Με τους τάφους αυτούς αποτύπωναν σαφέστερα τα μυκηναϊκά χαρακτηριστικά της εξουσίας τους, κατ' αναλογία με τα θολωτά μνημεία και σε αντιδιαστολή με τα τυμβικά έθιμα και τους κτιστούς τάφους και θαλάμους, που πρέπει να τα θεωρήσουμε ως παρωχημένες ταφικές πρακτικές και επιβιώσεις του τέλους των μεσοελλαδικών χρόνων (18ος αι. π.Χ.).

Ο θαλαμωτός τάφος του αξιωματούχου στο Βρυσάρι έπαψε να χρησιμοποιείται από την Πρώιμη Ανακτορική περίοδο, παρότι το νεκροταφείο στον ίδιο χώρο, με τη λάξευση και άλλων τάφων, οργανώθηκε και λειτούργησε εντατικά έως το τέλος των μυκηναϊκών χρόνων και περιστασιακά στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Η εξέλιξη αυτή σηματοδοτεί παράλληλα την απαρχή της άρσης των εξαιρέσεων σε αυτού του είδους την ταφική αρχιτεκτονική και την ευρύτατη εφεξής χρήση των συγκεκριμένων τάφων για τις ανάγκες της κοινότητας. Παρόμοιες περιπτώσεις απαντούν στις Πόρτες και την Καλλιθέα, όπου οι θολωτοί τάφοι τέθηκαν μεν τεχνητά εκτός λειτουργίας, αλλά στην ίδια θέση η παρουσία κατάλληλου βράχου επέτρεψε την οργάνωση νεκροταφείων θαλαμωτών τάφων, που χρησιμοποιήθηκαν πλέον από τις τοπικές κοινότητες χωρίς περιορισμούς προερχόμενους από την εξουσία.

Ανάλογα με τις ανάγκες των οικισμών και την έκταση του κατάλληλου πετρώματος, ορισμένα νεκροταφεία απέκτησαν τεράστιες διαστάσεις με μέγα πλήθος λαξευτών τάφων. Υπάρχει αξιοσημείωτη ποικιλία σχημάτων και μεγεθών, που σε ορισμένες περιπτώσεις οφείλεται στον διαθέσιμο χώρο για τη λάξευση του τάφου ανάμεσα σε άλλους προϋπάρχοντες, καθώς η εκμετάλλευση του πετρώματος ήταν εξαντλητική. Όμως, ιδιαίτερα μεγάλοι τάφοι αποτυπώνουν το μέγεθος της παραγγελίας και του έργου και σχετίζονται με σημαντικές οικογένειες των οικισμών, που ασκούσαν την εξουσία στο πλαίσιο της ανακτορικής διοίκησης. Δύο τέτοιοι τάφοι στο νεκροταφείο της Βούντενης έχουν μνημειακές διαστάσεις και ανήκαν στην ίδια οικογένεια. Είναι οι μεγαλύτεροι σε μέγεθος στην Αχαΐα και παρότι συλημένοι, φιλοξένησαν μερικές από τις πλουσιότερες ταφές της ΥΕ IIIA περιόδου (τέλη του 15ου – τέλη του 14ου αι. π.Χ.). Οι επιφανείς ιδιοκτήτες τους επέλεξαν να προβάλουν τη δύναμη και τον πλούτο τους μέσω των μνημειακών θαλαμωτών τάφων και όχι των εξαιρέσεων από την ταφική αρχιτεκτονική (χρήση θαλαμωτών και θολωτών τάφων), όπως στην Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο.

Μεγάλοι ορθογώνιοι θάλαμοι μιμούνται αρχιτεκτονικά τις οικίες των ζωντανών, έχοντας τετράπλευρες οροφές, χαρακτά τύμπανα, λαξευτά δοκάρια ή λαξευτές εσοχές στις κορυφές των τοιχωμάτων κατά τη σύνδεσή τους με τις στέγες, που υποδηλώνουν την ύπαρξη τοίχων. Στις κορυφές επίσης θολωτών

οροφών υπάρχει ορισμένες φορές ένα λαξευμένο τυφλό υποθόλιο, που μιμείται το οπαίο απαγωγής του καπνού της εστίας. Λαξευτά πλαίσια ή χαρακτά διακοσμημένα ανώφλια στις εισόδους μερικών τάφων παραπέμπουν στις θύρες των οικιών, ώστε να είναι προφανές ότι οι θάλαμοι αποτελούσαν νεκρικές κατοικίες.

Στα ταφικά έθιμα ξεχωρίζουν ελάχιστες καύσεις, που εμφανίζονται στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων, καθώς ο ενταφιασμός ήταν η συνηθισμένη πρακτική. Οι νεκροί τοποθετούνταν στους θαλάμους χωρίς σαφή προσανατολισμό και ανάλογα με τον διαθέσιμο χώρο στο δάπεδο, καθώς ήταν οικογενειακοί και ορισμένοι χρησιμοποιούνταν για αιώνες. Τα σκελετικά κατάλοιπα των παλαιότερων ταφών παραμερίζονταν κοντά στα τοιχώματα μαζί με τα κτερίσματά τους ή συσσωρεύονταν σε λάκκους ανακομιδών εντός των θαλάμων και σπανιότερα στους δρόμους. Η παρουσία μικροτεχνίας σε αυτές τις ανακομιδές δείχνει πως το δάπεδο σαρωνόταν για να καταστεί ο χώρος κατάλληλος και καθαρός για την υποδοχή του νεκρού. Πολύτιμα ή χρήσιμα αντικείμενα είναι βέβαιο πως αφαιρούνταν από τον θάλαμο κατά τις παραπάνω εργασίες, ιδίως τα μεταλλικά, που μπορούσαν ακόμα και να οδηγηθούν στα τοπικά εργαστήρια για ανακύκλωση. Αποσπασματικά χάλκινα όπλα και εργαλεία που έχουν βρεθεί στους τάφους φανερώνουν ότι υπήρχε ακόμα και επιτόπου δοκιμή της καταλληλότητας του μετάλλου και απόρριψη του αντικειμένου, όταν ο πυρήνας του ήταν οξειδωμένος.

Στα τοπικά έθιμα ταφής ξεχωρίζει η χρήση φορέων ή κλινών, με τα οποία οι νεκροί εκφέρονταν από τον οικισμό ως το νεκροταφείο και εν συνεχεία τοποθετούνταν μέσα στους τάφους. Εναλλακτικά, ο χώρος που καταλάμβανε ο νεκρός επάνω στο δάπεδο οριζόταν και επιστρωνόταν με ένα λεπτό στρώμα άψητου πηλού, ενώ σπανιότερα μέσα στους θαλάμους ανοίγονταν για την υποδοχή πρωτογενών ταφών μακρόστενοι ελλειψοειδείς λάκκοι, ορισμένοι από τους οποίους βρέθηκαν καλυμμένοι με πλάκες. Τα πιο συνηθισμένα κτερίσματα ήταν κεραμικά, με την προτίμηση των σχημάτων να διαφοροποιείται στο πέρασμα των αιώνων. Έτσι, στην Ανακτορική περίοδο (14ος-13ος αι. π.Χ.) συνηθισμένα είναι τα αλάβαστρα και οι μικρές πρόχοι, ενώ τα μεγάλα σχήματα σπανίζουν, στη δε Μεταανακτορική περίοδο (12ος και 11ος αι. π.Χ.) υπερτερούν συντριπτικά οι ψευδόστομοι αμφορείς διαφόρων μεγεθών. Τα ανοιχτά αγγεία δεν έφταναν συχνά στους θαλάμους, όμως από το νεκροταφείο της Βούντενης γνωρίζουμε ότι μεγάλοι κρατήρες με εικονιστικές παραστάσεις συναφών με τις τελετές θεμάτων τοποθετούνταν σε ορισμένες περιπτώσεις στην κορυφή των τάφων προ του μετώπου, είτε ως σήμα του νεκρού είτε για χρήση σε νεκρικές τελετές.

Οι σπουδαιότερες ταφές της Μεταανακτορικής περιόδου εμφανίζονται από την ΥΕ ΙΙΙΓ Μέση περίοδο (μέσα 12ου αι. π.Χ.) και ανήκαν σε τοπικούς αξιωματούχους/πολεμιστές, που συνοδεύονταν μεταξύ των άλλων από εισηγμένα ιταλικά μακρά ξίφη κοπής ή επιτοπίως κατασκευασμένα με κυπριακό χαλκό. Η μεταφορά τεχνολογίας από την Ιταλική χερσόνησο οδήγησε στην κατασκευή συγγενικών τύπων όπλων και εργαλείων, που έφταναν στους τάφους όχι ως αντικείμενα επίδειξης ή πλουτισμού, αλλά ως δηλωτικά της ιδιότητας των κατόχων τους.

Η αρχαία Πάτρα, από την ίδρυσή της ως πόλη-κράτος στα μέσα περίπου του 5ου αι. π.Χ., χωροθέτησε διαχρονικά μερικά οργανωμένα νεκροταφεία, τα οποία, ανάλογα με τη χρονική τους εμφάνιση, την επέκταση και τη διάρκεια της χρήσης τους, αποτυπώνουν με σαφήνεια τη δημογραφική ανάπτυξη και εξάπλωση της πόλης και προσφέρουν πλήθος άλλων ειδήσεων, που δεν αφορούν μόνο την εξέλιξη

*Νεκρικό γυναικείο στεφάνι με πήλινους επιχρυσωμένους καρπούς μυρτιάς και χάλκινα επιχρυσωμένα φύλλα.
Τα χρυσά σκουλαρίκια ήταν κοσμήματα ζωής που φορούσε η νεκρή. Αρχές του 3ου αι. π.Χ.*

της ταφικής αρχιτεκτονικής και των ταφικών εθίμων. Τον 5ο αι. π.Χ. μερικοί τάφοι στη σημερινή πλατεία Αγίου Γεωργίου, στο δυτικό άκρο της Άνω Πόλης, σηματοδοτούν τη συγκρότηση ενός μικρού νεκροταφείου, που πολύ σύντομα εγκαταλείφθηκε. Στην ίδια περιοχή (Ωδείο) υπάρχουν πληροφορίες για ορισμένους γεωμετρικούς και αρχαϊκούς τάφους, γεγονός που υποδηλώνει ότι η ταφική χρήση του χώρου ήταν ακόμα παλαιότερη. Η θέση του νεκροταφείου είχε προσδιοριστεί πολύ κοντά στην οικιστική εγκατάσταση που εκτεινόταν στη νότια πλαγιά του Κάστρου, αλλά προφανώς δεν είχε προβλεφθεί η πληθυσμιακή αύξηση και η επέκταση της οικιστικής δομής, που συντελέστηκε από την πρώιμη ακόμα συγκρότηση του άστεως, και γι' αυτό η περαιτέρω ταφική χρήση του τόπου ανεστάλη γρήγορα.

Την ίδια περίοδο φαίνεται πως έγινε κατανοητό ότι οι οικιστικές χρήσεις της πόλης έπρεπε να διατηρηθούν στο άνω άκρο και ότι οι νεκροί θα αποκτούσαν τον ξεχωριστό δικό τους χώρο στην Κάτω Πόλη. Η κλασική Πάτρα απέκτησε εκεί το πρώτο οργανωμένο νεκροταφείο της, το Βόρειο. Βρισκόταν στον δρόμο προς το Αίγιο και την Κόρινθο, με διεύθυνση ΝΔ-ΒΑ, και με επεκτάσεις ή εντατικές χρήσεις κάλυψε εν μέρει τις ανάγκες στα ελληνιστικά χρόνια. Η ταφική οδός εκκινούσε από την περιοχή αμέσως δυτικότερα και κάτω από το μικρό νεκροταφείο της πλατείας Αγίου Γεωργίου, περί τη σημερινή οδό Πατρέως. Το τμήμα αυτό, δηλαδή το ΝΔ όριο, βρισκόταν εγγύτερα στην πόλη και ήταν πυκνότερο σε ταφικά μνημεία. Μια προς Βορρά

Κρανία κορασίδων από την Πάτρα με στεφάνια από πήλινους επιχρυσωμένους καρπούς μυρτιάς (επάνω), 300-275 π.Χ., και στεφάνια από πήλινους καρπούς και άνθη μυρτιάς, είτε επιχρυσωμένα είτε ποικίλων χρωμάτων (κάτω), τέλη του 4ου – αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Θλιμμένος γενειοφόρος Σειληνός
ή Σάτυρος. Λεπτομέρεια σελ. 275.

επέκτασή του, που ανάγεται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., έχει συνδεθεί με τη μακεδονική παρουσία στην Πάτρα, μετά την κατάληψή της και την εγκατάσταση φρουράς το 319 π.Χ.

Η παραμονή των Μακεδόνων, έως και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ., συμβαδίζει χρονικά με την παρουσία των πρώιμων τάφων στο συγκεκριμένο τμήμα, οι οποίοι είναι οι πιο πλούσια κτερισμένοι αυτής της περιόδου που έχουν έρθει στο φως στα νεκροταφεία της Πάτρας. Πρόκειται ίσως για τμήμα που χρησιμοποιήθηκε αρχικά μόνο από τη μακεδονική παροικία. Για πρώτη φορά περιλαμβάνεται στα κτερίσματα πληθώρα χρυσών κοσμημάτων ζωής, με ορισμένα να αποτελούν εξαιρετικά δείγματα της κοσμηματικής τέχνης, καθώς και άλλα νεκρικά στολίδια. Συχνή ήταν επίσης η παρουσία νεκρικών στεφανιών, συνήθως χρυσών αλλά και με πηλίνα άνθη και καρπούς, που διασώζουν εντυπωσιακούς χρωματισμούς. Το πιο καθοριστικό ίσως στοιχείο για τη συσχέτιση των παραπάνω τάφων με τους εγκατεστημένους στην Πάτρα Μακεδόνες είναι η εμφάνιση του πολυδάπανου εθίμου της καύσης.

Από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. και σε ολόκληρο τον 3ο αι. π.Χ. αυξάνονται οι πλούσιες σε χρυσό ταφές και στην αρχαία Δύμη, για τους ίδιους πιθανότατα λόγους με αυτούς που απαντούν στην Πάτρα. Διαφωτιστική είναι και μια επιγραφή από τη Δύμη, η οποία χρονολογείται στο 219/218 π.Χ., ενόσω δηλαδή διαρκούσε ο Συμμαχικός πόλεμος, στον οποίο η Αχαϊκή Συμπολιτεία είχε ταχθεί στο πλευρό των Μακεδόνων του Φιλίππου Ε΄, προκειμένου να αντιμετωπίσει τους Αιτωλούς και τους συμμάχους τους Ηλείους, οι οποίοι, εκτός των άλλων, επέδραμαν και λεηλατούσαν τις πόλεις της δυτικής Αχαΐας, της Πάτρας συμπεριλαμβανομένης. Πρόκειται για την απόφαση της πόλης να χορηγήσει το δικαίωμα του πολίτη σε μια μεγάλη ομάδα ξένων ανδρών. Στο αιτιολογικό αναφέρεται ότι είχαν συμπολεμήσει για την άμυνα και τη σωτηρία της και πως η κρίση της απονομής του δικαιώματος έγινε για τον καθέναν ξεχωριστά, έστω και αν ακολουθεί ένας μακροσκελής κατάλογος των νέων πολιτών. Τα περισσότερα από τα πενήντα δύο ονόματα όσων ενσωματώθηκαν στους πολίτες της Δύμης ήταν κοινότατα στη Μακεδονία, πρόκειται δηλαδή κυρίως για Μακεδόνες συμπολεμιστές των Δυμαίων, που ίσως επέλεξαν να εγκατασταθούν στην πόλη. Το γεγονός εξηγεί εν μέρει και την εμφάνιση για ανάλογους λόγους πλούσιων ταφών στην Πάτρα, κτερισμένων με ποικίλα χρυσά αντικείμενα, που χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ. έως και πριν από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Ένα δεύτερο νεκροταφείο, το Νότιο, ιδρύθηκε στον δρόμο προς την αρχαία Δύμη τα ελληνιστικά χρόνια, κατά τον 3ο αι. π.Χ., προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες λόγω της πληθυσμιακής αύξησης. Ήταν μια απόφαση που αποσκοπούσε στην αποσυμφόρηση του Βόρειου νεκροταφείου, το οποίο δεν επεκτάθηκε περαιτέρω προς τα βόρεια, φανερώνοντας τη βούληση των πολιτών να βρίσκονται τα ταφικά μνημεία των οικείων τους εγγύς της πόλης. Το νέο νεκροταφείο ξεκινούσε νότια της πλατείας των Υψηλών Αλωνίων, αμέσως έξω από τον οικιστικό ιστό.

Μαρμάρινη ταφική κίστη καύσης νεκρού, πιθανώς παιδιού, σύμφωνα με τα ανασκαφικά ευρήματα. Έχει βαθύ καλυκοειδές σώμα και κωνικό πώμα με λαβή καρπού μήκωνος.

Στο άνω τμήμα, η μακριά ορθογώνια *tabula* θα έφερε γραπτή επιγραφή με το όνομα του νεκρού. Στις στενές πλευρές από δύο τετράφυλλοι ρόδακες, ενώ στον υπόλοιπο χώρο δύο ανάγλυφες κεφαλές Σειληνών χρησίμευαν ως λαβές. Εισηγμένη από την Ιταλία. 50-60 μ.Χ.

Τα δύο παραπάνω νεκροταφεία χρησιμοποιήθηκαν εντατικά τα ρωμαϊκά χρόνια με σημαντικές παρεμβάσεις. Το συνολικό μήκος του Βόρειου νεκροταφείου έφτασε τα 1.650 μ., καθώς επεκτάθηκε σημαντικά προς τα ΒΑ, αν και δεν αποκλείεται οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν προς το βόρειο άκρο να ανήκαν σε ρωμαϊκές επαύλεις της γειτονικής περιοχής. Την ίδια εποχή πρέπει να έγινε και αναμόρφωσή του κατά πλάτος, με τη δημιουργία στενών δρόμων που είχαν παράλληλη διεύθυνση προς την κεντρική ταφική οδό. Ορίστηκαν έτσι νησίδες (*insulae*) και η κάτοψη θα προσομοίαζε με εκείνη των οικοδομικών τετραγώνων μιας πόλης. Το νεκροταφείο αυτό ήταν διαχρονικά το σπουδαιότερο της αρχαίας Πάτρας και το πλέον επίσημο, στη Ρωμαϊκή δε περίοδο φιλοξένησε επιβλητικά ταφικά μνημεία, όπως υπέργεια ναόσχημα οικοδομήματα, ταφικούς περιβόλους και υπόγεια μαυσωλεία, που συναγωνίζονταν σε μέγεθος και αρχιτεκτονική ποιότητα εκείνα της Ρώμης. Μια σπάνια ταφική εξέδρα και μία ακόμα, ενσωματωμένη σε ιδιωτικό ναόσχημο ταφικό μνημείο, αποτυπώνουν την πρόνοια για διευκολύνσεις στους κατοίκους και τον εξωραϊσμό του χώρου.

Οι τελευταίοι τάφοι χρονολογούνται στον 7ο αι. μ.Χ., υπάρχει δηλαδή συνεχής και αδιάκοπη χρήση του Βόρειου νεκροταφείου για ένδεκα και πλέον αιώνες. Το Νότιο νεκροταφείο επεκτάθηκε στα ρωμαϊκά χρόνια νοτιότερα έως τον ποταμό Διακονιάρη. Οι τάφοι που φιλοξενούσε ήταν απλοί στην κατασκευή, κυρίως κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς. Μόνο ένα μεγάλο ταφικό μνημείο των ρωμαϊκών χρόνων έχει εντοπιστεί, γεγονός που φανερώνει ότι η ανώτερη τάξη και οι πλούσιοι είχαν εξασφαλίσει χώρους ταφής κυρίως στο Βόρειο νεκροταφείο.

Παρ' όλα αυτά, τα παραπάνω νεκροταφεία δεν είχαν τη δυνατότητα να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες που δημιούργησε η τεράστια δημογραφική ανάπτυξη της ρωμαϊκής αποικίας. Ένα ακόμα νεκροταφείο, το Ανατολικό, οργανώθηκε αυτήν ακριβώς την περίοδο στον δρόμο προς τα μεσόγεια και την πόλη των Φαρών. Ακολουθούσε σχεδόν την πορεία της σημερινής οδού Καλαβρύτων, ξεκινώντας

από την πλατεία των Ταμπαχάνων, καθιστώντας σαφή τα όρια της επέκτασης του ρωμαϊκού ιστού της πόλης και προς αυτή τη διεύθυνση. Προς το παρόν οι τάφοι που έχουν αποκαλυφθεί είναι λίγοι, περιλαμβάνονται όμως δύο μνημειακά συγκροτήματα ταφικών θαλάμων.

Και τα τρία προαναφερθέντα νεκροταφεία κάλυπταν πλέον τις κύριες ανάγκες της ρωμαϊκής πόλης, ωστόσο δεν υπήρχαν μόνο αυτά. Νότια της Πάτρας, στη αρχή της συνοικίας του Αγίου Ιωάννη Πράτσικα, ένα σύνολο ρωμαϊκών τάφων δεν είναι βέβαιο αν αποτελούν τα ταφικά μνημεία επαύλεων και αγροικιών από τη γύρω περιοχή ή αν συνιστούν τμήμα ενός λιγότερο ερευνημένου οργανωμένου νεκροταφείου της πόλης, διατεταγμένου σε δευτερεύοντα δρόμο, που οδηγούσε προς την περιοχή της Δύμης. Έξω από τα βόρεια πρωτοβυζαντινά τείχη του Κάστρου εντοπίστηκαν τάφοι ενός ακόμα οργανωμένου υστερορωμαϊκού νεκροταφείου, που λειτούργησε εκεί κατά τον 4ο και τον 5ο αι. μ.Χ. Η ύπαρξη αυτού του νεκροταφείου προσφέρει σημαντικές ειδήσεις, καθώς φανερώνει ότι η αρχαία ακρόπολη εισείχε στο βόρειο σκέλος του Κάστρου και, επιπλέον, πως σε αυτόν τον χώρο υπήρχε πιθανότατα πύλη και δρόμος, ίσως η πύλη της Μεσάτιδας που αναφέρει ο Πausanias. Μία ακόμα συστάδα ρωμαϊκών τάφων στα ΝΑ του Κάστρου, από τους οποίους προέρχονται μερικές ταφικές στήλες με λατινικές επιγραφές, ίσως σχετίζεται με μια πλούσια ρωμαϊκή έπαυλη στην ίδια περιοχή. Ανάλογες ομάδες τάφων, οι οποίες απάρτιζαν μεμονωμένα οικογενειακά νεκροταφεία, υπήρχαν εντός των ορίων των γαιών που είχαν διαμοιραστεί στους αποίκους, δηλαδή στο περιβάλλον οργανωμένων περιαστικών επαύλεων.

Μακρύτερα από το άμεσο περιβάλλον της πόλης των Πατρών, μια άλλη συστάδα ρωμαϊκών τάφων στην περιοχή του Γηροκομείου σχετίζεται πιθανόν με μια ρωμαϊκή κώμη (*vicum*), η οποία είναι δυνατόν να εννοηθεί ως προάστιο. Στα βόρεια της ρωμαϊκής γέφυρας του Μειλίχου ποταμού και παρά τον δημόσιο ρωμαϊκό δρόμο που οδηγούσε στο Αίγιο, στην προέκταση δηλαδή του κεντρικού ταφικού δρόμου του Βόρειου νεκροταφείου, εντοπίστηκαν συστάδες τάφων ενός επιπλέον παρόδιου νεκροταφείου, που εκτεινόταν σε αρκετό μήκος. Φαίνεται πως εν μέρει εξυπηρετούσε τις ανάγκες της Μεσάτιδας, η οποία, σύμφωνα με την επιγραφική μαρτυρία που βρέθηκε στη ρωμαϊκή γέφυρα, βρισκόταν στην αρκτική περιοχή του ποταμού. Κυρίως όμως αποτελούνταν από οικογενειακές ταφικές συστάδες Ρωμαίων αποίκων, που είχαν λάβει γαίες στην εύφορη αυτή περιοχή και είχαν συγκροτήσει αγροικίες. Στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια αρχίζουν να εμφανίζονται τάφοι μέσα στον οικοδομικό ιστό της πόλης, που αποτυπώνουν τη συρρίκνωση, την εγκατάλειψη και την παρακμή.

Οι ταφικές στήλες, που αποτελούν το πολυπληθέστερο επιγραφικό υλικό της πόλης, προσφέρουν μοναδικές έμμεσες πληροφορίες για την κοινωνική και την οικονομική ιστορία της αρχαίας Πάτρας. Οι επιγραφές σε λατινική γλώσσα είναι πολυάριθμες τον 1ο αι. μ.Χ., καθώς οι πλούσιοι Ρωμαίοι άποικοι διέθεταν για την κατασκευή τους, αλλά η πληθώρα τους δεν φαίνεται να αντιπροσωπεύει την πραγματική δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού. Φθίνουν πάντως σε αριθμό από τον 2ο αι. μ.Χ., όταν αυξάνονται σταδιακά οι ταφικές στήλες με ελληνικές επιγραφές. Ανάλογη είναι και η πορεία της εμφάνισης του εθίμου της καύσης, που εισήχθη στην πόλη από τους Ρωμαίους αποίκους και απέκτησε ιδιαίτερη σημασία για τα ταφικά έθιμα της πόλης τον 1ο αι. μ.Χ.

Μια ομάδα πολυτελών μαρμάρινων ταφικών κιστών με πλούσιο διάκοσμο, που χρονολογούνται από τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ., είναι εισηγμένες από τη Ρώμη ή την Όστια και δείχνουν πως ορισμένοι προνοούσαν για λόγους κοινωνικής επίδειξης και προβολής να φέρουν έγκαιρα στην πόλη διακριτά αντικείμενα που μεταχειριζόταν η αριστοκρατία της Ρώμης, ώστε να τα χρησιμοποιήσουν αργότερα στην καύση κάποιου μέλους της οικογένειας. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οι *tabulae* δεν φέρουν χαρακτά ονόματα, όπως συνηθιζόταν στην Ιταλική χερσόνησο, αλλά γραπτά και εντελώς εξίτηλα πλέον, διότι κατά την αγορά τους ήταν άγνωστο ποιο μέλος της οικογένειας θα τις χρησιμοποιούσε. Πανάκριβες ήταν μερικές μαρμάρινες σαρκοφάγοι, λαξευμένες σε μονοκόμματο υλικό, ορισμένες από τις οποίες έφεραν σε βαθύ ανάγλυφο ποικίλο διάκοσμο που συνδεόταν με τις περί θανάτου δοξασίες.

Στη Ρωμαϊκή περίοδο η επίδειξη δεν περιορίζεται στην τοποθέτηση μόνο εξαιρετικών κοσμημάτων, αλλά και στην αναζήτηση και κατάθεση ιδιαίτερων αντικειμένων, που ήταν κατάλληλα να προβάλουν τον πλούτο και τη δύναμη της οικογένειας. Η εμφάνιση γυάλινων αγγείων στους τάφους συνδέεται με τα ταφικά έθιμα και τη σχετική χρήση τους, αντικαθιστώντας τα κεραμικά αγγεία, ωστόσο τους νεκρούς τούς συνόδευσαν και ιδιαίτερα γυάλινα σκεύη σε σπάνια σχήματα και χρωματισμούς, που ήταν δυσεύρετα και πανάκριβα.

Μαρμάρινη σαρκοφάγος αττικού τύπου με αετωματικό κάλυμμα και ακρωτήρια. Η πίσω πλευρά είναι ακόσμητη. Πάτρα, μέσα του 2ου αι. μ.Χ.

*Λεπτομέρεια του αγγείου (κάτω) που είχε τοποθετηθεί στην κορυφή τάφου ως σήμα και ως σκεύος για τις μεταθανάτιες τελετουργίες.
 Στη ζώνη των λαβών εικονίζονται άγρια σαρκοβόρα ζώα με την τεχνική της σκιαγραφίας.
 Οι λεπτομέρειες των σωμάτων αποδίδονται με επίθετο λευκό παχύρρευστο χρώμα.
 Η παράσταση ερμηνεύεται ως απόσπασμα κυνηγιού άγριων ζώων, προς τιμήν κάποιου νεκρού.*

Μεγάλος εικονιστικός κρατήρας από κεραμικό εργαστήριο της Βούντενης. Α΄ μισό του 11ου αι. π.Χ.

*Ιδιότυπο αγγείο με υψηλό διάτρητο κωνικό πόδι
και ημισφαιρικό πώμα, που συνδυάζει τα χαρακτηριστικά
της στάμνου και του αμφορέα. Κλάους, β΄ μισό του 12ου αι. π.Χ.*

*Μεγάλη κυλινδρική πυξίδα με δύο λαβές και τρία πόδια.
Κλάους, τέλος του 12ου – αρχές του 11ου αι. π.Χ.*

Πήλινη κυλινδρική πυξίδα με υψηλό σώμα. Καλλιθέα, 15ος αι. π.Χ.

Πήλινος τρίδυμος κέρνος. Αποτελείται από τρεις μικρές ενωμένες πυξίδες που τις γεφυρώνει υψηλή λαβή. Πόρτες, 12ος αι. π.Χ.

Μικρός αμφορέας με πώμα. Βούντενη, β΄ μισό του 12ου αι. π.Χ.

Μικρός κωνικός πιθαμφορέας με διακόσμηση φύλλων κισσού στα μεσοδιαστήματα των τριών κάθετων λαβών. Πόρτες, τέλη του 16ου – 15ος αι. π.Χ.

*Λήκυθος που φέρει στον ώμο πτηνό με μεγάλο ράμφος,
ζωγραφισμένο με την τεχνική της σκιαγραφίας.
Βούντενη, β΄ μισό του 11ου αι. π.Χ.*

*Μεγάλος αμφορέας που φέρει επιπρόσθετα δύο μικρές κάθετες λαβές
στον ώμο. Στα μεσοδιαστήματα των λαβών υπάρχουν ομάδες
κροσσωτών επάλληλων γωνιών. Βούντενη, α΄ μισό του 11ου αι. π.Χ.*

Ψευδόστομος αμφορέας διακοσμημένος στον δίσκο του ψευδοστομίου και τις ράχες των λαβών με ένθετα σταλάγματα γαλάζιου γυαλιού, στοιχείο που το καθιστά μοναδικό στην Αχαΐα. Βούντενη, α΄ μισό του 11ου αι. π.Χ.

Μεγάλος εικονιστικός αμφορέας από το κεραμικό εργαστήριο της Βούντενης. Στη ζώνη της κοιλιάς αποδίδονται πτηνά με πρωτότυπο τρόπο, καθώς συνδυάζονται τα πλέον διαδεδομένα στην Αχαΐα κροσσωτά ομόκεντρα τόξα με τις προστιθέμενες λεπτομέρειες των πτηνών. Βούντενη, α΄ μισό του 11ου αι. π.Χ.

Μικρός εικονιστικός κάλαθος. Τη μία πλευρά την κοσμεύει βουκολική σκηνή με την τεχνική της σκιαγραφίας – βοσκός με τετράποδο και μικρό που θηλάζει, δεύτερο τετράποδο και δύο πτηνά. Πόρτες, μέσα του 11ου αι. π.Χ.

Ρηχή φιάλη με ανοικτή προχοή και υπερυψωμένη λαβή, αγγείο κατάλληλο για τη μετάγγιση υγρών. Καλλιθέα, 14ος αι. π.Χ.

Ψευδόστομος αμφορέας χαρακτηριστικός της Μεταανακτορικής περιόδου στη δυτική Αχαΐα. Βούντενη, α' μισό του 11ου αι. π.Χ.

Πήλινη κίστη στο σχήμα της στάμνου με γραπτές καστανέρυθρες ταινίες και ποικίλματα. Χρησίμευσε ως τεφροδόχος. Πάτρα, 1ος-2ος αι. μ.Χ.

Ερυθροβαφής αμφορέας με πώμα και κυματοειδείς αυλακώσεις στο σώμα, που είχε τη χρήση τεφροδόχου. Πάτρα, 1ος-2ος αι. μ.Χ.

Μεγάλος τεφροφοδόχος αμφορέας με υψηλές ελικωτές λαβές.
Φέρει εγχάρακτη και πλαστική διακόσμηση στο σώμα και στο πώμα,
το οποίο απολήγει σε λαβή και μιμείται άνθος μήκωνος.
Πάτρα, Ύστερη Ελληνιστική – Πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδος.

Μολύβδινη ταφική κίστη με πώμα. Πάτρα, Ρωμαϊκή περίοδος.

*Βαθιά χάλκινη ομφαλωτή φιάλη με οριζόντια ταινιωτή λαβή που απολήγει σε πάπυρο.
Κοσμείται με σειρά σπειρών και αψιδώματα. Καταρράκτης, 15ος αι. π.Χ.*

*Μακρύ χάλκινο μαχαίρι που αχρηστεύτηκε με αναδίπλωση και ελικοειδή συστρόφη
πριν από την κατάθεσή του ως κτέρισμα νεκρού, είτε για να μην μπορεί να χρησιμοποιηθεί
είτε για να μην αποτελέσει λεία μελλοντικής τυμβωρυχίας. Πάτρα, 13ος – α΄ μισό του 11ου αι. π.Χ.*

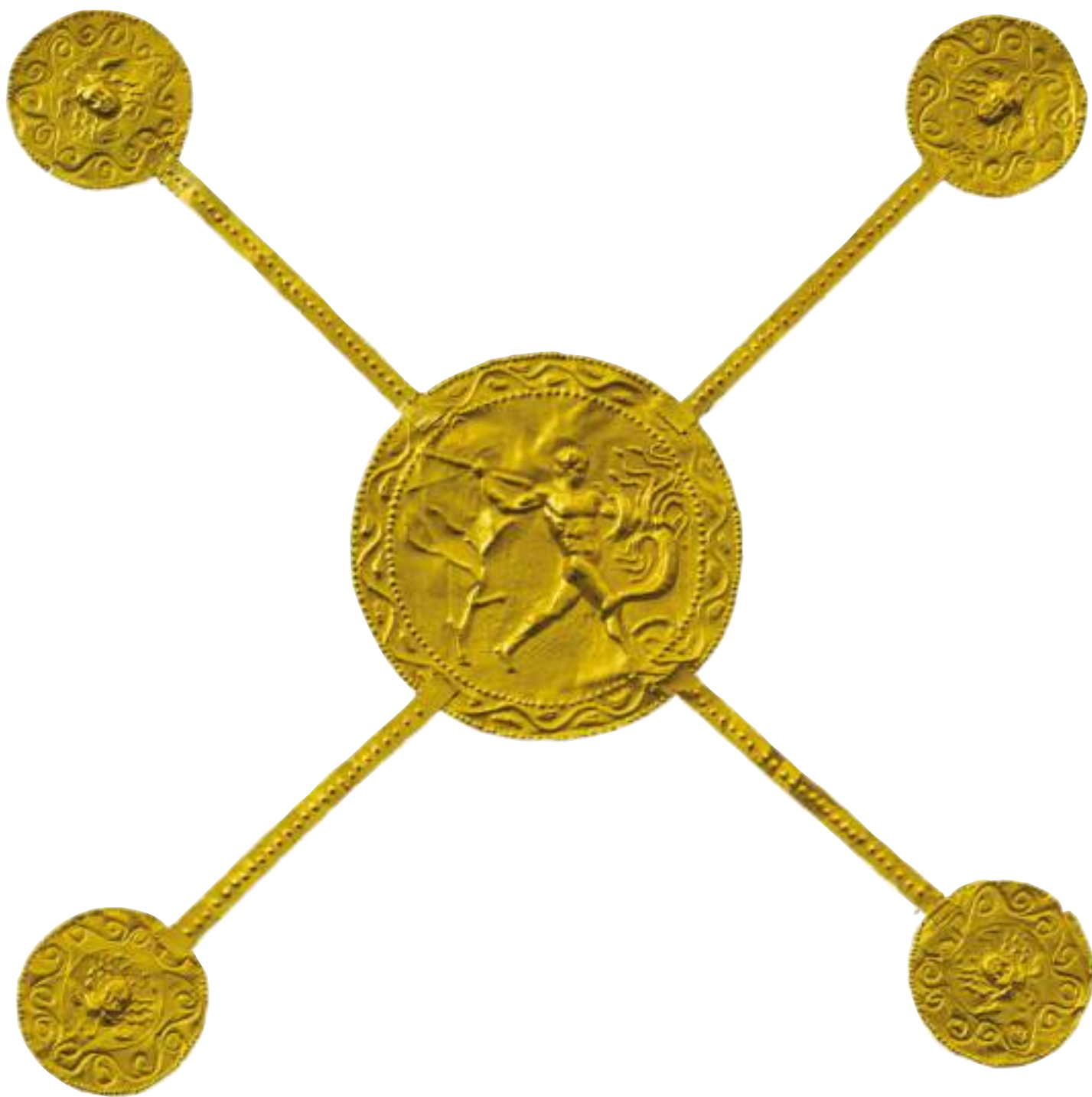
*Μεγάλος χάλκινος κάλαθος που μιμείται διαδεδομένο τοπικά
πήλινο σκεύος, ένα μοναδικό αντικείμενο στην ευρύτερη περιοχή.
Είναι το μεγαλύτερο χάλκινο σκεύος σε μυκηναϊκό τάφο της Αχαΐας
και είχε δεχτεί αρκετές επιδιορθώσεις στον πυθμένα πριν κατατεθεί
ως κτέρισμα. Σπαλιαραίικα, β΄ μισό του 12ου αι. π.Χ.*

Σπάνιο και πολύτιμο χάλκινο εγχειρίδιο με διακόσμηση τριών δελφινιών στα πλευρά της λεπίδας, από χρυσό, ασήμι και νιέλο. Τα δύο από τα σωζόμενα καρφιά για τη συγκράτηση της φθαρτής λαβής φέρουν επένδυση από παχύ χρυσό έλασμα. Καταρράκτης, 15ος αι. π.Χ.

Χάλκινο μονόστομο μαχαίρι συγγενούς ιταλικής τυπολογίας (Matrei), με καμπυλωμένη ράχη και ανασηκωμένο άκρο. Στη λαβή διατηρούνται τμήματα της ελεφαντοστέινης επένδυσης, υλικό που καθιστούσε το αντικείμενο σπάνιο και πολυτελές. Βούντενη, μέσα του 12ου – μέσα του 11ου αι. π.Χ.

Χρυσό νεκρικό επιστήθιο κόσμημα (περίαμμα) από γυναικεία ταφή στο Βόρειο νεκροταφείο της Πάτρας. Από το κεντρικό κυκλικό έλασμα ξεκινούν σε χιαστί διάταξη λεπτές ταινίες που απολήγουν σε μικρότερα κυκλικά ελάσματα. Στο κεντρικό εικονίζεται ο Ηρακλής με τη Λερναία Ύδρα, στα μικρότερα κεφαλή Μέδουσας. 150-125 π.Χ.

Χρυσό νεκρικό διάδημα από γυναικεία ταφή στο Βόρειο νεκροταφείο της Πάτρας. Κοσμείται με έκτυπα φυτικά μοτίβα, βλαστόσπειρα με άνθη. Στο κέντρο φέρει παράσταση Νίκης με μακρύ ένδυμα, η οποία ετοιμάζεται να σκοτώσει ταύρο (ταυροκτόνος), σε χώρο που ορίζεται από δύο κίονες. 150-125 π.Χ.

*Χρυσό νεκρικό περιδέрайο από γυναικεία ταφή στο Βόρειο νεκροταφείο της Πάτρας.
Αποτελείται από ένα τοξωτό στενό έλασμα, στο οποίο είναι προσαρτημένοι επτά δίσκοι.
Ο μεγαλύτερος φέρει κεφαλή Μέδουσας, οι υπόλοιποι, γυναικεία κεφαλή σε κατατομή. 150-125 π.Χ.*

*Χρυσά νεκρικά κοσμήματα από γυναικεία ταφή στο Βόρειο νεκροταφείο της Πάτρας.
Στο κέντρο ένα μεγάλο κυκλικό δισκίο έχει τη μορφή σταυρού Μάλτας, αλλά αποδίδει άνθος που πιθανότατα
βρισκόταν στο διαλυμένο νεκρικό στεφάνι της ενταφιασμένης. Τα υπόλοιπα είναι εξαρτήματα περιδεραίου
που διακοσμούνται με κεφαλή Μέδουσας, ρόδακες και προτομές Ερωτιδέων. 150-125 π.Χ.*

Χρυσά ενώτια από γυναικεία ταφή στο Βόρειο νεκροταφείο της Πάτρας. Αποτελούσαν κοσμήματα ζωής και απεικονίζουν Ερωτιδείς να κρατούν φιάλη και προσωπείο θεάτρου. 150-125 π.Χ.

Χρυσό δακτυλίδι από γυναικεία ταφή στο Βόρειο νεκροταφείο της Πάτρας. Πρόκειται για κόσμημα ζωής, σπάνιο και πολύτιμο απόκτημα μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας. Μέσα στην υψηλή ελλειψοειδή σφενδόνη που περιβάλλεται από κουκκίδες, χρυσά διάχωρα σχηματίζουν τέσσερα φύλλα κισσού με γαλαζοπράσινη ένθεση σμάλτου, πτηνό και χρυσά κλαδιά. Όλη η σφενδόνη καλύπτεται από κυρτό διάφανο κρύσταλλο.

Ο κρίκος έχει τη μορφή Ηράκλειου άμματος. Στην εξωτερική του πλευρά θήκη συγκρατεί ρουμπίνι. Εισηγμένο, 150-125 π.Χ.

Χρυσή νεκρική επιστήθια ταινία από γυναικεία ταφή στο Βόρειο νεκροταφείο της Πάτρας. Στο μεσαίο τμήμα εικονίζεται όρθια νεαρή ανδρική μορφή με χλαμύδα και πέτασο, πιθανότατα ο ψυχοπομπός Ερμής. 150-125 π.Χ.

Χρυσά νεκρικά δακτυλίδια με διάφορες παραστάσεις (λόγχη, Σφίγγα, ο Τήλεφος να θηλάζει ελάφι, γυναικεία κεφαλή σε πλάγια όψη, Έρωτας με θύρσο και δορά πάνθηρα) και νεκρικό περίαπτο με κεφαλή Μέδουσας. Πάτρα, 3ος-2ος αι. π.Χ.

Ζεύγος χρυσών νεκρικών ενωτίων. Σφίγγες αναρτημένες σε ασπιδίσκους με ανάγλυφη κεφαλή Μέδουσας. Πάτρα, β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Ζεύγος χρυσών νεκρικών ενωτίων με γυναικείες μορφές που φορούν ζωσμένο χιτώνα και λυγίζουν τα χέρια στη μέση. Πάτρα, Ελληνιστική περίοδος.

Χρυσά σπειροειδή δακτυλίδια που απολήγουν σε κεφάλια φιδιών. Πάτρα, τέλη του 4ου – αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Χρυσό νεκρικό ανδρικό στεφάνι από φύλλα δρυός, που έχουν στερεωθεί σε υποδοχές επάνω στο λεπτό και κυλινδρικό στέλεχος της ανοιχτής στεφάνης. Πάτρα, αρχές του 2ου αι. π.Χ.

ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Νεκρικό στεφάνι κορασίδας από πήλινους καρπούς μυρτιάς και άνθη τριών διαφορετικών ειδών, που επιτείνεται εντυπωσιακά από τη χρωματική πανδαισία απαλών και ζωηρών χρωμάτων, καθώς και επιχρύσωσης. Πάτρα, τέλη του 4ου – αρχές του 3ου αι. π.Χ.

*Μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή νεαρής γυναίκας από οικογενειακό ταφικό συγκρότημα της Πάτρας.
Σε εντοιχισμένη επιγραφή αναφέρεται ως η Μαρκία Μάξιμα, σύζυγος του Λετίλιου Κλέμεντος
και θυγατέρα της Παβίας (δεξιά). Πρόκειται για μέλη οικογένειας βετεράνων αποίκων,
πιθανότατα από τις πρώτες που εγκαταστάθηκαν στην Πάτρα
με την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας από τον Αύγουστο. 27 π.Χ.-14 μ.Χ.*

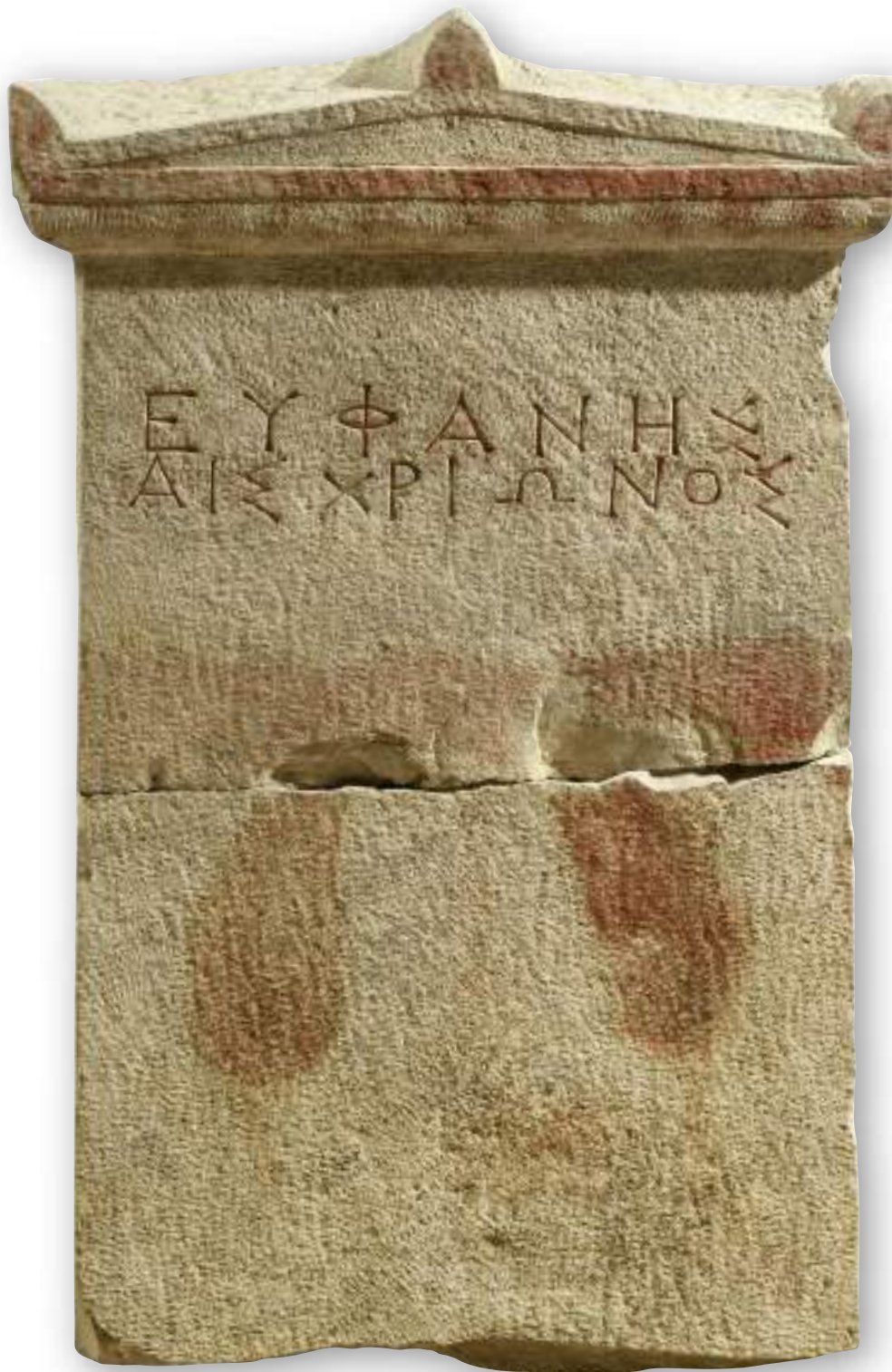
Μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή της Παβίας, μητέρας της Μαρκίας Μάξιμα (αριστερά). Βρισκόταν σε ψευδοκόγχη στο ταφικό συγκρότημα της οικογένειας. Η οικογένεια διατηρούσε αγροικία στα περίχωρα της αρχαίας πόλης και μέσα στην έκτασή της είχε ιδρύσει ταφικό συγκρότημα με δύο περικαλλή ταφικά μνημεία, που βρίσκουν παρόμοια στη Ρώμη και την Όστια. 27 π.Χ.-14 μ.Χ.

Μεγάλη μαρμάρινη ανθεμωτή επιτύμβια στήλη, η οποία φέρει δύο ανάγλυφους ρόδακες στο άνω τμήμα του κορμού, ίχνη κυανού και ερυθρού χρώματος στο περίτεχνο ανθέμιο και ερυθρού στον κορμό. Εισηγμένη από την Αττική. Πάτρα, τέλος του 4ου αι. π.Χ.

Το άνω τμήμα ασβεστολιθικής επιτύμβιας στήλης της Νικαίας του Δίωνος. Έχει τη μορφή ναΐσκου με δύο κορινθιακούς κίονες και αέτωμα, το οποίο κοσμούν ακρωτήρια με ανθέμια. Επάνω από το επιστήλιο με την επιγραφή, η ζωφόρος φέρει ανάγλυφη βλαστόσπειρα και κεντρικό ανθέμιο, ενώ παρόμοιο θέμα κοσμεί και τον στυλοβάτη. Από το κάτω τμήμα διατηρείται μικρό μέρος με δύο ρόδακες στα αριστερά και δεξιά από την κορυφή μεγάλου άνθους. Αρχαία Δύμη, 2ος αι. π.Χ.

Ασβεστολιθική επιτύμβια στήλη του Ευφάνους, γιου του Αισχρίωνος. Φέρει αετωματική επίστεψη και ακρωτήρια, τα οποία διατηρούν τον πορφυρό χρωματισμό τους, όπως και το γείσο. Στο μέσον δεμένη γραπτή πορφυρή ταινία. Πάτρα, Βόρειο νεκροταφείο, τέλη του 4ου – αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Ασβεστολιθική επιτύμβια στήλη της Νοστίας του Αριστοδάμου.
Φέρει αετωματική επίστεψη με ακρωτήρια και δεμένη γραπτή
ερυθρή ταινία. Πάτρα, Βόρειο νεκροταφείο,
τέλη του 1ου αι. π.Χ. – αρχές του 1ου αι. μ.Χ.

Γυάλινα πτηνόσχημα αγγεία διαφορετικών χρωματισμών.

Το κάτω αριστερά με τον υψηλό κυλινδρικό λαιμό χρησίμευε για την πλήρωση των λύχνων με λάδι (λαδωτήρι), τα υπόλοιπα, ιδιαίτερα λεπτότοιχα, για μυροδοχεία. Κατά την κατασκευή τους τα γέμιζαν με αρωματικές ύλες από το σημείο της ουράς, το οποίο στη συνέχεια σφραγιζόταν με αναθέρμανση. Όλα τα αγγεία έχουν σπασμένο το άκρο της ουράς, για να αφαιρεθεί η αρωματική ύλη. Απαντούν συνήθως σε γυναικείες ταφές. Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.

Γυάλινες σφαίρες ποικίλων μεγεθών και χρωματισμών που χρησίμευαν ως μυροδοχεία μιας χρήσεως. Έχουν πολύ λεπτά τοιχώματα και τα γέμιζαν με αρωματικές ουσίες από τον κοντό λαιμό. Ακολούθως σφραγίζονταν με αναθέρμανση, ώστε να απαιτείται η θραύση του λαιμού για τη χρήση του αρώματος. Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.

Μυροδοχεία με υψηλό λαιμό από κεχριμπαρόχρωμο γυαλί, διαποικιλμένα με λευκόχρωμα υαλοενθέματα, ώστε να δημιουργούνται φλεβώσεις ως απομίμηση μαρμάρου. Πάτρα, 1ος-3ος αι. μ.Χ.

Γυάλινη ριπιδωτή φιάλη και μικρός γυάλινος αμφορέας με κηλίδες από υαλοενθέματα, ως απομίμηση μαρμάρου. Πάτρα, 1ος αι. μ.Χ.

Μεγάλη γυάλινη πρόχους με πήλινο πώμα που χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχο αγγείο. Πάτρα, β' μισό του 1ου – αρχές του 2ου αι. μ.Χ.

Γυάλινος τεφροδόχος αμφορέας με περίτεχνες λαβές και πώμα. Πάτρα, τέλος του 1ου – αρχές του 2ου αι. μ.Χ.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΠΕΛ	Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Καλαμάτα
Φαίδιμος	Περιοδικό της Εταιρείας Μελετών Μυκηναϊκής Αχαΐας, Πάτρα
Aegaeum	Aegaeum, Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège
AJA	The American Journal of Archaeology
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Berlin
ASAtene	Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente
AURA	Athens University Review of Archaeology
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris
BSA	The Annual of the British School at Athens
CMS	Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel
JGS	Journal of Glass Studies, The Corning Museum of Glass, Corning, NY
PoDIA	Proceedings of the Danish Institute at Athens, Aarhus
RDAC	Report of the Department of Antiquities, Cyprus
SIMA	Studies in Mediterranean Archaeology, Lund
THIASOS	Rivista di Archeologia e Architettura antica, Roma
Tripodes	Quaderni della Scuola Archeologica Italiana di Atene

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγαλλοπούλου Π., *Θέματα Νομισματοκοπίας και Νομισματικής Κυκλοφορίας των Πατρών, 14 π.Χ. - 268 μ.Χ.*, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών, Σειρά Μονογραφιών και Διδακτορικών Διατριβών 1, Τρίπολη 2012.

Ακτύπη Κ., «Η τοπογραφία της περιοχής της Χαλανδρίτσας Αχαΐας και το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου», *ΑΕΠΕΛ* 1, 2012 [2018], 111-126.

Ακτύπη Κ., «Εν οίκω και εν δήμω: Τα ψηφιδωτά δάπεδα στη ρωμαϊκή Πάτρα», *ΑΕΠΕΛ* 3, 2021 [2024], 549-562.

Ακτύπη Κ. – Μ. Γκαζής, «Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Ροδιάς στον Καταρράκτη Φαρών Αχαΐας», στο: Έ. Κουντούρη – Α. Γκαδόλου (επιμ.), *Ι. Τα Νεκροταφεία. Χωροταξική Οργάνωση, Ταφικά Έθιμα, Τελετουργίες*, τόμ. 2, Αθήνα 2019, 45-74.

Αργυρόπουλος Β., «Νέα δεδομένα για την οργάνωση του χώρου στη Δυτική Αχαΐα στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους», στο: Αργυρόπουλος Β. – Ε. Σιμώνη – Κ. Παπαγιαννόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογικοί Χώροι και Μνημεία του Δήμου Δυτικής Αχαΐας, Πρακτικά Ημερίδας, Κάτω Αχαΐα 19.9.2016*, Κάτω Αχαΐα 2017, 51-60.

Βασιλογάμβρου Α., «Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου – Λουσικών Αχαΐας», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιον 6-10.9.1995*, τόμ. Β', Αθήναι 1998, 366-399.

Βασιλογάμβρου Α., «Υστεροελλαδικές επεμβάσεις σε πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου – Λουσικών Αχαΐας», στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαϊκό Τοπίο II. Δύμη και Δυμαία Χώρα. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου «Δυμαία και Βουπρασία, Κάτω Αχαΐα», 6-8.10.1995*, Μελετήματα 29, Αθήνα 2000, 43-64.

Βασιλογάμβρου Α., «Εργαστήριο παραγωγής αναγλύφων Campana στην Πελοπόννησο», στο: *Amicitiae Gratia. Τόμος Τιμητικός στη Μνήμη Αλκμήνης Σταυρίδη*, Αθήνα 2008, 115-124.

Γκαδόλου Α., *Η Αχαΐα στους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους. Κεραμεική παραγωγή και έθιμα ταφής*, Αθήνα 2008.

Γκαδόλου Α., «Δύο κρατήρες Πρώιμων Ιστορικών χρόνων από την Αχαΐα. Εκφράσεις κοινωνικής διαφοροποίησης και εδραίωσης της συλλογικής ταυτότητας στη διάρκεια του 8ου αι. π.Χ.», στο: V. Vlachou – A. Gadolou (επιμ.), *ΤΕΡΨΙΣ, Studies in Mediterranean Archaeology in Honour of Nota Kourou*, Études d'archéologie 10, Bruxelles 2017, 47-60.

Γκαζής Μ., «Η προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων. Σε αναζήτηση ταυτότητας», στο: Ν. Μεσούσης – Λ. Στεφανή – Μ. Νικολαΐδου (επιμ.), *ΙΡΙΣ, Μελέτες στη μνήμη της Αγγελικής Πιλάλη από τους μαθητές της*, Θεσσαλονίκη 2010, 237-255.

Γκαζής Μ., «Νέα στοιχεία για την ΠΕ κατοίκηση στο Τείχος Δυμαίων», *ΑΕΠΕΛ* 1, 2012 [2018], 33-45.

Γκαζής Μ., «Ξένοι στη μυκηναϊκή Αχαΐα; Χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική από το Τείχος Δυμαίων», *ΑΕΠΕΛ* 3, 2021 [2024], 151-159.

Δεκουλάκου Ιφ., «Γεωμετρικοί πίθοι εξ Αχαΐας», *ΑΕ* 1973, Αρχαιολογικά Χρονικά, 15-29.

Δεκουλάκου Ιφ., «Ρωμαϊκό Μαυσωλείο στην Πάτρα», *ΣΤΗΛΗ. Τόμος εις Μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, Αθήνα 1980, 556-575.

Θωμόπουλος Σ. Ν., *Ιστορία της Πόλεως Πατρών από των Αρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι του 1821*, Πάτρα 1950.

ΣΕΛ. 310 Τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου από κτηριακό σύμπλεγμα, πιθανόν δημόσιου χαρακτήρα. Μοναδικό στην Πάτρα, καθώς παρουσιάζει συνδυασμό ψηφοθετήματος με μαρμαροθέτημα. 4ος αι. μ.Χ.

- Κασκαντίρη Σ., *Τα Μυκηναϊκά νεκροταφεία στις θέσεις Ζωητάδα και Άγιος Κωνσταντίνος στην Κρήνη Πατρών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2016 (αδημ. διδ. διατριβή).
- Κόλια Ε. – Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, «Το βόρειο νεκροταφείο των αρχαίων Πατρών: Οικόπεδα οδού Νόρμαν - Κωνσταντινουπόλεως και Κατερίνης 14-16», στο: Λ. Κυπραίου (επιμ.), *Ελληνιστική Κεραμική από την Πελοπόννησο*, Αίγιο 2005, 44-57.
- Κολώνας Λ., «Νεώτερη μυκηναϊκή τοπογραφία της Αχαΐας», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιον 6-10.9.1995*, Αθήναι 1998, 468-496.
- Κολώνας Λ., «Μυκηναϊκές εγκαταστάσεις στην ορεινή Δυμαία Χώρα», στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαϊκό Τοπίο II. Δύμη και Δυμαία Χώρα. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου «Δυμαία και Βουπρασία, Κάτω Αχαΐα», 6-8.10.1995*, Μελετήματα 29, Αθήνα 2000, 93-98.
- Κολώνας Λ., «Τα γυάλινα αγγεία της Πάτρας», στο: Π. Γ. Θέμελης (επιμ.), *Το Γυαλί από την Αρχαιότητα έως Σήμερα, Β' Συνέδριο Μαργαριτών Μυλοποτάμου Ρεθύμνης Κρήτης, Μαργαρίτες Μυλοποτάμου 26-28.9.1997*, Αθήνα 2002, 109-134.
- Κολώνας Λ., *Βούντενη. Μια σημαντική εγκατάσταση της μυκηναϊκής Αχαΐας*, Αθήνα 2008.
- Κολώνας Λ., *Δίκτυο επισκέψιμων μυκηναϊκών οικισμών και νεκροταφείων επαρχίας Πατρών. Χαλανδρίτσα, Καταρράκτης, Μιτόπολη, Σπαλιαρέικα, Ελαιοχώρι, Πόρτες*, Αθήνα 2008.
- Κολώνας Λ., *Τείχος Δυμαίων*, Αθήνα 2008.
- Κολώνας Λ., *Βούντενη Ι. Ένα σημαντικό Μυκηναϊκό Κέντρο της Αχαΐας*, τόμ. Α' - Β', Αθήνα 2021.
- Κολώνας Λ. – Μ. Γκαζής, «Ο μυκηναϊκός οικισμός της Χαλανδρίτσας: Νεότερα στοιχεία», στο: Μ. Καζάκου (επιμ.), *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πρακτικά, Πάτρα 9-12.6.1996*, Αθήνα 2006, 25-30.
- Κολώνας Λ. – Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, *Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών*, Αθήνα 2017.
- Κουμούση Α., *Ανάπλαση, Ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Ρωμαϊκού και Μεσαιωνικού Υδραγωγείου Πάτρας*, Πάτρα 2013.
- Κουμούση Α., «Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Πάτρας. Η αποκάλυψη ενός άγνωστου δημοσίου έργου και η μεταφορά του», *ΑΕΠΕΛ* 1, 2012 [2018], 747-759.
- Κουμούση Α. (επιμ.), *Η Πάτρα της Μεσογείου (Κατάλογος Έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών 8ος 2019 - 2ος 2020)*, Πάτρα 2019.
- Κουμούση Α. (επιμ.), *Ιριδισμοί. Η Ιστορία του Γυαλιού στην Αρχαία Πάτρα (Κατάλογος Έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών 10ος 2024 - 6ος 2025)*, Πάτρα 2024.
- Κουμούση Α. (επιμ.), *Τα Μυστικά του Θησαυροφυλακίου (Κατάλογος Έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών, 11ος 2023 - 3ος 2024)*, Πάτρα 2023.
- Κουμούση Α. – Μ. Γκάτη – Κ. Σούρα – Τ. Τσουρούνη, *Μικρή Περιμετρική Οδός Πατρών. Ένας δρόμος αλλάζει τον αρχαιολογικό χάρτη της Πάτρας*, Πάτρα 2018.
- Κουμούση Α. – Ε. Παρτίδα, *Μονομάχοι Post Mortem*, Πάτρα 2020.
- Κουμούση Α. – Μ. Γκαζής, *Αποκατάσταση, ανάδειξη Ρωμαϊκού Σταδίου Πατρών*, Πάτρα 2023.
- Κουμούση Α. – Α. Μανιάκη, *Ρωμαϊκό Ωδείο Πατρών. Αποκατάσταση και συντήρηση*, Πάτρα 2023.
- Κουμούση Α. – Μ. Γκάτη – Κ. Σούρα, «Νεότερα δεδομένα για την πόλη της Πάτρας από τους ρωμαϊκούς έως τους οθωμανικούς χρόνους μέσα από τις σωστικές ανασκαφές στο πλαίσιο του έργου "Κατασκευή Μικρής Περιμετρικής Οδού"», *AURA* 7 (2024), 115-138.
- Κυριακού-Ζαφειροπούλου Δ., «Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Πάτρας. Τυπολογική εξέλιξη», *Πρακτικά Ζ' Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4-9.4.2005*, Αθήνα 2011, 57-74.
- Κωτσάκη Μ., «Το ηλιακό ρολόι της Πάτρας», *ΑΔ* 35 (1980), Α' Μελέτες [1986], 131-146.
- Μανιάκη Α., «Αρχαίο νεκροταφείο στο Δρέπανο Αχαΐας», *ΑΕ* 153 (2014), 2021 [2024], 141-183.
- Μανιάκη Α. «Ανακαλύπτοντας μια ρωμαϊκή "γειτονιά" της Πάτρας: Σύνοψη των δεδομένων από σωστικές ανασκαφές σε τμήμα της πόλης», *ΑΕΠΕΛ* 3, 539-548.
- Μαστροκώστας Ε., «Ανασκαφή του Ωδείου Πατρών», *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, 138-144, και *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά Β2, 220-222.
- Μενδώνη Λ., «Η Αχαΐα στους αρχαίους συγγραφείς», στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαϊκό Τοπίο II. Δύμη και Δυμαία Χώρα, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου «Δυμαία και Βουπρασία, Κάτω Αχαΐα», 6-8.10.1995*, Μελετήματα 29, Αθήνα 2000, 67-73.
- Μόσχος Ι., *Οι Μυκηναίοι στην Αχαΐα*, Φαίδιμος 1, Πάτρα 2007.

- Μόσχος Ι., «Αχαΐα. Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα. Προϊστορικοί χρόνοι», στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 300-307.
- Ντάρλας Α., «Η Δυτική Αχαΐα στην Παλαιολιθική Εποχή», στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαϊκό Τοπίο II. Δύμη και Δυμαία Χώρα, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου «Δυμαία και Βουπρασία, Κάτω Αχαΐα»*, 6-8.10.1995, Μελετήματα 29, Αθήνα 2000, 33-42.
- Ντάρλας Α., «Παλαιολιθικές έρευνες στη Δυτική Αχαΐα», στο: Μ. Καζάκου (επιμ.), *Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πρακτικά, Πάτρα 9-12.6.1996*, Αθήνα 2006, 9-18.
- Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου Ε., *Το Μυκηναϊκό Νεκροταφείο Καλλιθέας – Λαγανιδιάς. Συμβολή στη μελέτη της Υστερομυκηναϊκής Εποχής στην Αχαΐα και στις γειτονικές της περιοχές*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2015 (αδημ. διδ. διατριβή).
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη Λ., «Πήλινα και χάλκινα της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής από την Αχαΐα», στο: Ε. Φρούσου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Α΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29.9.1994, Πρακτικά*, Λαμία 1999, 269-283.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη Λ., «Ο θολωτός τάφος του Πετρωτού Πατρών. Τα πρώτα στοιχεία της έρευνας», στο: Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά – Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Β΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 26-30.9.1999, Πρακτικά*, Αθήνα 2003, 433-453.
- Παπαποστόλου Ι. Α., «Τοπογραφικά των Πατρών», *ΑΑΑ* IV, 3 (1971), 305-319.
- Παπαποστόλου Ι. Α., «Στήλες με ιωνικό επίκρανο στο Μουσείο της Πάτρας», *ΑΑΑ* IX (1975), 291-304.
- Παπαποστόλου Ι. Α., «Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας Ι», *ΑΔ* 32 (1977), Α΄ Μελέτες [1982], 281-342.
- Παπαποστόλου Ι. Α., «Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας II», *ΑΔ* 33 (1978), Α΄ Μελέτες [1984], 354-385.
- Παπαποστόλου Ι. Α., «Κτερίσματα ταφής σε ρωμαϊκό Μαυσωλείο στην Πάτρα», *ΑΕ* 122 (1983) [1985], 1-34.
- Παπαποστόλου Ι. Α., «Aedes Augustalium στην Πάτρα», *Δωδώνη* ΙΕ΄, 1 (1986), 262-271.
- Παπαποστόλου Ι. Α., «Ιστορικές μαρτυρίες και αρχαιολογικά ευρήματα της κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής πόλης των Πατρών», *Τόμος Τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτραι 1990, 465-471.
- Παπαποστόλου Ι. Α., «Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαϊοκρατία», στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 19-21.5.1989, Μελετήματα* 13, Αθήνα 1991, 305-320.
- Παπαποστόλου Ι. Α., «Κοσμήματα Πατρών και Δύμης», *ΑΕ* 129 (1990), [1992], 83-139.
- Παπαποστόλου Ι. Α., «Παρατηρήσεις σε ψηφιδωτά των Πατρών», στο: Ε. Greco (επιμ.), *Η Πάτρα Αποικία του Αυγούστου, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Πάτρα 23-24.3.2006, Tripodes* 8, Αθήνα 2009, 211-251.
- Παπαποστόλου Ι. Α., «Νεώτερα περί Αχαΐας και Πατρών», *ΑΕ* 153 (2014), 237-274.
- Παπαχατζής Ν. Δ., *Παυσανίου, Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά και Αρκαδικά*, Αθήνα 1980.
- Πετρόπουλος Μ., «Αγροικίες Πατραϊκής», στο: Ρ. Ν. Doukellis – L. G. Mendoni (επιμ.), *Structures Rurales et Sociétés Antiques, Actes du Colloque de Corfu 14-16.5.1992, Annales Littéraires de l'Université de Besançon* 508, Paris 1994, 405-424.
- Πετρόπουλος Μ., *Τα Εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Αθήνα 1999.
- Πετρόπουλος Μ., «Μυκηναϊκό νεκροταφείο στα Σπαλιάρικα των Λουσικών», στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαϊκό Τοπίο II. Δύμη και Δυμαία Χώρα. Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου «Δυμαία και Βουπρασία, Κάτω Αχαΐα»*, 6-8.10.1995, Μελετήματα 29, Αθήνα 2000, 65-92.
- Πετρόπουλος Μ., «Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 95 (2005), 101-104.
- Πετρόπουλος Μ., «Ρωμαϊκές παρεμβάσεις στο πολεοδομικό σχέδιο της Πάτρας», στο: Ε. Greco (επιμ.), *Η Πάτρα Αποικία του Αυγούστου, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Πάτρα 23-24.3.2006, Tripodes* 8, Αθήνα 2009, 39-77.
- Πετρόπουλος Μ., «Η λατρεία της Δήμητρας στην Αχαΐα», στο: Ι. Λεβέντη – Χ. Μητσοπούλου (επιμ.), *Ιερά και Λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο Ελληνικό κόσμο, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 4-5.6.2005, Βόλος* 2010, 155-178.
- Πετρόπουλος Μ., «Αχαΐα. Ιστορικοί χρόνοι», στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 308-313.
- Πετρόπουλος Μ., «Πάτρα», στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 340-349.
- Πετρόπουλος Μ., «Μόνιμες εγκαταστάσεις και κινητά σκεύη για την αγροτική παραγωγή στις ρωμαϊκές αγροι-

H.W. Williams, del.

Engraved by Willm Miller.

κίες της Πάτρας», στο: Α. Δ. Rizakis – Ι. Ρ. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae. Family and Market-Oriented Farms in Greece under Roman Rule, Proceedings of an International Congress, Patrai 23-24.4.2010*, Μελετήματα 68, Athens 2013, 154-175.

Πετρόπουλος Μ., «Ρωμαϊκές μαρμαρίνες κίστες από σωστικές ανασκαφές της Πάτρας», *ΑΕΠΕΛ* 1, 2012 [2018], 531-559.

Ριζάκης Α. Δ., «Ο Αύγουστος, η νέα ρωμαϊκή τάξη και η αποικία της Πάτρας», *Τόμος Τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτραι 1990, 765-771.

Ριζάκης Α. Δ., «Το λατρευτικόν πάνθεον της αρχαίας Δύμης: θεοί και ήρωες», στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαικό Τοπίο II. Δύμη και Δυμαία Χώρα. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου «Δυμαία και Βουπρασία, Κάτω Αχαΐα», 6-8.10.1995*, Μελετήματα 29, Αθήνα 2000, 123-138.

Ριζάκης Α., «Επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στην Πατραϊκή: Η πόλη και η χώρα της Πάτρας κατά την αυτοκρατορική περίοδο», στο: Μ. Καζάκου (επιμ.), *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πρακτικά, Πάτρα 9-12/6/1996*, Αθήνα 2006, 101-110.

Ριζάκης Α. – Κ. Παπαγιαννόπουλος – Ε. Σιμώνη, «Συμβολή στη μελέτη των ρωμαϊκών κτηματολογίων στη Δυμαία χώρα με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών», *ΑΕΠΕΛ* 1, 2012 [2018], 561-570.

Ριζάκης Θ. – Μ. Πετρόπουλος, «Η Αρχαία Πάτρα», στο: Τ. Ε. Σκλαβενίτης – Κ. Σπ. Στάικος (επιμ.), *Πάτρα. Από την Αρχαιότητα έως σήμερα*, Πάτρα 2005, 2-55.

Ρωμαίος Κ. Α., «Προϊστορικοί μύθοι για την ίδρυση της πόλεως των Πατρών», *Πρακτικά του Α' εν Πάτραις Τοπικού Συνεδρίου Αχαικών Σπουδών, Πάτραι 15-16.12.1973, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 1, Εν Αθήναις 1974*, 11-18.

Σούρα Κ., «Η πρώιμη μυκηναϊκή περίοδος στον οικισμό

στη θέση "Σταυρός" Χαλανδρίτσας του νομού Αχαΐας: Προκαταρκτική παρουσίαση», *ΑΕΠΕΛ* 3, 2021 [2024], 139-149.

Σταυροπούλου-Γάτση Μ., «Οικισμός της εποχής του Χαλκού στην "Παγώνα" της Πάτρας», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιον 6-10.9.1995*, Αθήναι 1998, 514-533.

Σταυροπούλου-Γάτση Μ. – Γ. Ζ. Αλεξοπούλου – Γ. Γεωργοπούλου – Α. Γκαδόλου, «Το έργο των σωστικών ανασκαφών στην πόλη των Πατρών και την ευρύτερη περιοχή της. Νεότερα πολεοδομικά και τοπογραφικά στοιχεία», στο: Μ. Καζάκου (επιμ.), *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πρακτικά, Πάτρα 9-12.6.1996*, Αθήνα 2006, 81-100.

Σταυροπούλου-Γάτση Μ. – Γ. Ζ. Αλεξοπούλου, «Αγροικίες της Πάτρας και της χώρας της», στο: Α. Δ. Rizakis – Ι. Ρ. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae. Family and Market-Oriented Farms in Greece under Roman Rule, Proceedings of an International Congress, Patrai 23-24/4/2010*, Μελετήματα 68, Athens 2013, 88-158.

Σταυροπούλου-Γάτση Μ. – Γ. Ζ. Αλεξοπούλου, «Νεώτερα πολεοδομικά δεδομένα της πόλης των Πατρών κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Συμβολή στο οδικό δίκτυο», *ASAtene XCIII, serie III*, 15 (2015) [2017], 151-168.

Τουράτσογλου Ι., «"Θησαυρός" aurei του 1ου αι. μ.Χ. από την Πάτρα», *Νομισματικά Χρονικά* 5-6 (1979), 41-52.

Τριανταφύλλου Κ. Ν., *Ιστορικών Λεξικών των Πατρών, Ιστορία της πόλεως και επαρχίας Πατρών από της αρχαιότητος έως σήμερον κατά αλφαβητικήν ειδολογικήν κατάταξιν. Τρίτη έκδοσις συμπληρωμένη με νέα στοιχεία και εικόνες, τόμ. Α'-Β'*, Πάτραι 1995.

Χριστακοπούλου-Σωμάκου Γ., *Μυκηναϊκό νεκροταφείο Μιτόπολης Αχαΐας*, Φαίδιμος 2, Πάτρα 2010.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aktypi K., with contributions by O. A. Jones and V. Staikou, *The Mycenaean Cemetery at Agios Vasileios, Chalandritsa, in Achaea*, Oxford 2017.
- Aktypi K. – M. Gazis – O. A. Jones, «One century of research in Mycenaean Western Achaea: A review of old and new evidence from mortuary contexts», στο Ε. Καραντζαλή (επιμ.), *Γ' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρόσφατα ευρήματα και πορίσματα της έρευνας, Λαμία 18-21.5.2018, Πρακτικά*, Αθήνα 2021, 489-501.
- Baladié R., *Le Péloponnèse de Strabon. Études de Géographie Historique*, Collection d'Études Anciennes, Paris 1980.
- Dekoulakou I., «Monumenti delle nekropoli di Patraso durante il dominio romano», στο: Ε. Greco (επιμ.), *Η Πάτρα Αποικία του Αυγούστου, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Πάτρα 23-24.3.2006*, Tripodes 8, Αθήνα 2009, 163-210.
- Di Napoli V., *Teatri della Grecia Romana: Forma, Decorazione, Funzioni. La Provincia d'Acaia*, Μελετήματα 67, Atene 2013.
- Dietz S. – M. Stavropoulou-Gatsi, «Pagona and the transition from Middle Helladic to Mycenaean in Northwestern Peloponnese», στο: Α. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. W. Right (επιμ.), *MESOHELLADIKA. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du Colloque International, Athènes 8-12.3.2006*, BCH Suppl. 52 (2010), 121-128.
- Dijkstra T. M. – A. C. Moles, «Changing burial practices at Patras and Knossos. The impact of migration on two Roman colonies in Greece», *Pharos* 25 (2024), 111-139.
- Eder B. – R. Jung, «On the character of social relations between Greece and Italy in the 12th /11th c. BC», στο: R. Laffineur – E. Greco (επιμ.), *Emporia, Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean, Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18.4.2004*, *Aegaeum* 25 (2005), 485-495.
- Frazer J. G., *Pausanias's Description of Greece*, vol. IV. Commentary on Books VI-VIII, London 1898.
- Giannopoulos Th. G., *Die letzte Elite der mykenischen Welt. Achaia in mykenischer Zeit und das Phänomen der Kriegerbestattungen im 12.-11. Jahrhundert v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 152, Bonn 2008.
- Giannopoulos Th. G., «The Sea Peoples' "sepulchral Medinet Habu"? The LH IIIC warrior burials of the north-western Peloponnese and the origins of Achaian ethnicity», *Aegean Studies* 1 (2022), 127-195.
- Giannopoulos Th. G., «Military technology at the end of the Aegean Bronze Age: The warrior burials of the north-western Peloponnese and their relation to the fall of the Mycenaean palaces», στο: *3ο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας, Αθήνα 19-21.11.2024, e-Proceedings*, 1-27.
- Herbillon J., *Les Cultes de Patras*, Baltimore 1929.
- Hübner G., «Die römische Keramik von Patras. Voraussetzungen und Möglichkeiten der Annäherung im Rahmen der Stadtgeschichte», στο: M. Herfort-Koch – U. Mandel – U. Schädler (επιμ.), *Hellenistische und kaiserzeitliche Keramik des östlichen Mittelmeergebietes, Kolloquium, Frankfurt 24-25.5.1995*, Frankfurt 1996, 1-5.
- Hübner G., «Die Sigillaten aus Patras: Die lokale Produktion im historischen Umfeld», στο: J. Poblome – P. Talloen – R. Brulet – M. Waelkens (επιμ.), *Early Italian Sigillata. The Chronological Framework and Trade Patterns, Proceedings of the First International ROCT-Congress, Leuven 7-8.5.1999*, *Bulletin Antieke Beschaving*, Supplement 10, Leuven – Paris – Dudley 2004, 43-58.
- Jung R. – I. Μόσχος – M. Mehofer, «Φονεύοντας με τον ίδιο τρόπο: Οι ειρηνικές επαφές για τον πόλεμο μεταξύ Δυτικής Ελλάδας και Ιταλίας κατά τη διάρκεια των όψιμων μυκηναϊκών χρόνων», στο: Σ. Α. Παϊπέτης – Χ. Γιαννοπούλου (επιμ.), *Πολιτισμική αλληλογονιμοποίηση Νότιας Ιταλίας και Δυτικής Ελλάδας μέσα από την Ιστορία, Πρακτικά Συνεδρίου Πανεπιστημίου Πατρών, 10-12.9.2007*, Πάτρα 2008, 85-107.
- Koumoussi A., «Patras Aqueducts in Ancient and Late Medieval Times», στο: I. K. Kalavrouziotis (επιμ.), *Workshop on Water, Wastewater and Environment: Technology*,

Tradition and Culture, World Water Day, 22.3.2021, e-Proceedings, Patras 2021, 37-55.

Moschos I., «Prehistoric Tumuli at Portes in Achaea. First Preliminary Report», *PoDIA III* (2000), 9-50.

Moschos I., «Western Achaea during the succeeding LH III C Late period. The Final Mycenaean phase and the Submycenaean period», στο: S. Deger-Jalkotzy – A. E. Bächle (επιμ.), *LH III C Chronology and Synchronisms III. LH III C Late and the transition to the Early Iron Age, Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, 23-24.2.2007*, Wien 2009, 235-288.

Moschos I., «Evidence of social re-organization and reconstruction in Late Helladic III C Achaea and modes of contacts and exchange via the Ionian and Adriatic Sea», στο: E. Borgna – P. Càssola Guida (επιμ.), *From the Aegean to the Adriatic: Social organisations, modes of exchange and interaction in Postpalatial Times (12th-11th B.C.), International Workshop, Udine December 1-2.12.2006, Studi e ricerche di protostoria mediterranea 8*, Rome 2009, 345-414.

Moschos I., «Der Aufstieg der Peripherie. Griechenland am Ende der Spätbronzezeit. Achaea», στο: *Mykene. Die sagenhafte Welt des Agamemnon, Κατάλογος Έκθεσης, Badischen Landesmuseum Karlsruhe 1.12.2018 - 2.6.2019*, Schloss Karlsruhe, 2018, 247-249.

Moschos I. – R. Jung, «Gli oligarchi dopo il crollo dei palazzi: i guerrieri in Grecia e in Italia tra XII-XI sec. a.C.», στο: A. Crispino – R. Jung (επιμ.), *Il regno di Ahhijawa. I Micenei e la Sicilia, Siracusa, Museo Archeologico Regionale "Paolo Orsi" 11/5 – 9/10/2024, Bibliotheca Archaeologica 81*, 2024, 153-158.

Osanna M., *Santuari e Culti dell' Acaia Antica*, Perugia 1996.

Pansini A. – M. Petropoulos, «Tracce di cantiere e tecniche di costruzione delle costruzioni orientali dello Stadio romano di Patras», *THIASOS 10.1* (2021), 79-108.

Papadopoulos T. J., *Mycenaean Achaea*, SIMA 55:1-2, Göteborg 1978-1979.

Papadopoulos T. J., «The problem of relations between Achaea and Cyprus in the Late Bronze Age», στο: Θ. Παπαδόπουλος – Σ. Χατζηστυλίου (επιμ.), *Πρακτικά του*

Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 20-25.4.1982, Λευκωσία 1985, 141-148.

Papadopoulos T. J., «Warrior-graves in Achaeon Mycenaean cemeteries», στο: R. Laffineur (επιμ.), *POLEMOS. Le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze, Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14-17.4.1998, Aegaeum 19* (1999), 267-274.

Papadopoulos T. J. – L. Kontorli-Papadopoulou, «Four Late Bronze Age Italian imports in Achaea», στο: P. Åström – D. Sörenhagen (επιμ.), *PERIPLUS. Festschrift für Hans-Günter Buchholz zu seinem achtzigsten Geburtstag am 24. Dezember 1999*, SIMA 127, Jönsered 2000, 143-146.

Papapostolou J. A., *Achaeon Grave Stelai, with Epigraphical Notes by A. Rizakis*, Αθήναι 1993.

Papapostolou I. A., «Monuments des combats de Gladiateurs à Patras», *BCH 113* (1989), 351-401.

Papapostolou I. A., «Mosaics of Patras. A review», *AE 148* (2009), 1-84.

Papazoglou-Manioudaki L., «Εισηγμένη κεραμική στους μυκηναϊκούς τάφους της Πάτρας», στο: C. Zerner – P. Zerner – J. Winder (επιμ.), *Proceedings of the International Conference Wace and Blegen: Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989, Held at the American School of Classical Studies at Athens, Athens 2-3.12.1989*, Amsterdam 1993, 209-215.

Papazoglou-Manioudaki L., «A Mycenaean warrior's tomb at Krini near Patras», *BSA 89* (1994), 171-200.

Papazoglou-Manioudaki L., «Dishonouring the dead: the plundering of tholos tombs in the Early Palatial Period and the case of the tholos tomb at Mygdalia Hill (Petroto) in Achaea», στο: H. Cavanagh – W. Cavanagh – J. Roy (επιμ.), *Honouring the Dead in the Peloponnese, Proceedings of the Conference Held at Sparta 23-25.4.2009*, CSPS Online Publication 2, Nottingham 2011, 501-520.

Papazoglou-Manioudaki L. – C. Paschalidis, «The Mycenaean settlement at Mygdalia hill near Patras. An overview», στο: Ε. Καραντζαλή (επιμ.), *Γ' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο: Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρόσφατα ευρήματα και πορίσματα της έρευνας, Λαμία 18-21.5.2018, Πρακτικά*, Αθήνα 2021, 473-487.

Papazoglou-Manioudaki L. – C. Paschalidis, «Dispersion of power in Early Mycenaean Western Achaea and the transition to the Palatial Period», στο: G. J. van Wijngaarden – J. Driessen

- (επιμ.), *Political Geographies of the Bronze Age Aegean, Proceedings of the Joint Workshop of the Belgian School at Athens (EBSA) and the Netherlands Institute at Athens (NIA), 28-31.5.2019*, Leuven – Paris – Bristol 2022, 229-240.
- Paschalidis C., with contributions by Ph. J. P. Mc George and W. Więckowski, *The Mycenaean Cemetery at Achaia Clauss near Patras. People, material remains and culture in context*, Oxford 2018.
- Petropoulos M., «The Geometric temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia during the Period of Colonization», στο: E. Greco (επιμ.), *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Paestum, 23-25.2.2001*, Tekmeria 3, Paestum – Athens 2002, 143-160.
- Petropoulos M., «Historical data on the use of water in the Region of Patras», *Analecta Historico Medica* IV (2006), 151-157.
- Petropoulos M., «The cult and the use of Water in ancient Greece with emphasis on the ancient city of Patras», *IWA Regional Symposium on Water, Wastewater and Environment: Traditions and Culture, Patras, Greece, 22-24.3.2014*, 15-26.
- Petropoulos M. – A. Pansini, «The Roman Stadium of Patras: Excavations, analysis and reconstruction», *ASAtene* 98 (2020), 382-416.
- Rathmayr E. – V. Scheibelreiter-Gail, *Inschriften in wohnhäusern 1, Griechenland und der Balkan*, I, II, Wien 2023.
- Rizakis A. D. (επιμ.), *Paysages d'Achaïe I, Le Bassin du Péiros et la Plaine Occidentale*, Μελετήματα 15, Athènes 1992.
- Rizakis A. D., *Achaïe I. Sources Textuelles et Histoire Régionale*, Μελετήματα 20, Athènes 1995.
- Rizakis A. D., *Achaïe II. La Cité de Patras. Épigraphie et Histoire*, Μελετήματα 25, Athènes 1998.
- Rizakis A. D., *Achaïe III. Les Cités Achéennes. Épigraphie et Histoire*, Μελετήματα 55, Athènes 2008.
- Rizakis A. D., «Colonia Augusta Achaïca Patrensis: Réaménagements urbains, constructions édilitaires et la nouvelle identité patréenne», στο: A. D. Rizakis – Cl. E. Lepenioti (επιμ.), *Roman Peloponnese III. Society, economy and culture under the Roman empire: Continuity and innovation*, Μελετήματα 63, Αθήνα 2010, 129-154.
- Rizio A., *Μυκηναϊκοί Οικισμοί Αχαΐας*, Φαίδιμος 3, Πάτρα 2011.
- Sakellariou M. B., «Le peuplement de l'Achaïe à la fin de l'âge du bronze et le début de l'âge du fer», στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 19-21.5.1989*, Μελετήματα 13, Αθήνα 1991, 13-18.
- Stavropoulou-Gatsi M. – V. Karageorghis, «Imitations of Late Bronze Age cypriote ceramics from Patras-Pagona», *RDAC*, 2003, 95-104.
- Triantafyllidis P., «A Mesopotamian core-formed bottle from Spaliareika at Lousika in Achaia, Greece», *JGS* 51 (2009), 217-219.
- Vermeule E., «The Mycenaean in Achaia», *AJA* 64 (1960), 1-20.
- Yalouris N., «Mykenische Bronzeschutzwaffen», *AM* 75 (1960), 42-67.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΑΡΧΕΙΟ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΧΑΪΑΣ

Φωτογραφίες αρχείου || σ. 25, 35, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 63, 65, 77, 78 (επάνω), 100, 102, 111 (επάνω), 142 (τρία πλακίδια), 143 (περιδέραιο πάνω), 152 (κάτω δεξιά), 154 (πάνω αριστερά και κάτω αριστερά), 155 (πάνω αριστερά και όλα τα θέματα κάτω), 156 (κάτω δεξιά), 157 (όλα εκτός του θέματος κάτω δεξιά), 170, 180 (επάνω), 182 (μεσαίο αριστερά), 185, 186 (όλα εκτός του θέματος κάτω δεξιά), 187 (δύο θέματα επάνω και ένα κάτω δεξιά), 188 (τέσσερα περίαπτα και το ενώτιο κάτω δεξιά), 189 αριστερά, 190-191, 192 (δύο θέματα κάτω), 195 (τρία θέματα κάτω και ένα θέμα επάνω δεξιά), 220, 223, 227, 231, 232, 238 (αριστερά και δεξιά), 243, 247, 291 (κάτω αριστερά), 292 (αριστερά στη δεύτερη σειρά), 293, 302 (το πρώτο, το τέταρτο και το έκτο αντικείμενο), 303 (κάτω) και 310

σ. 27 || Αρχιτεκτονικό γραφείο Θ. Μπομπότη (bobotis+bobotis architects)

INSTITUT NATIONAL D'HISTOIRE DE L'ART (INHA), PARIS

Guillaume-Abel Blouet και Amable Ravoisié, Άποψη του ανατολικού τείχους του Κάστρου της Πάτρας.

Λιθογραφία από την έκδοση Guillaume-Abel Abel Blouet, *Expédition scientifique de Morée... architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, Παρίσι, Firmin Didot, τόμος 3, 1838 (πίνακας αρ. 87.1) || σ. 6-7

Félix Trezel, Μεσαιωνικό ανάγλυφο δίκλωνης γοργόνας από την Πάτρα. Λιθογραφία από την έκδοση Guillaume-Abel Blouet, *Expédition scientifique de Morée... architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, Παρίσι, Firmin Didot, τόμος 3, 1838 (πίνακας αρ. 85.1) || κόσμημα κολοφώνα

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΟΛΚΟΣ

Άποψη της Πάτρας από τη θάλασσα. Λιθογραφία από την έκδοση *La Grecia di M. Pouqueville..., tradotta da A. F. Falconetti*, Βενετία, G. Antonelli, 1836 (πίνακας αρ 79) || σ. 22

Άποψη της Πάτρας από την ξηρά. Λιθογραφία από την έκδοση *La Grecia di M. Pouqueville..., tradotta da A. F. Falconetti*, Βενετία, G. Antonelli, 1836 (πίνακας αρ 80) || σ. 23

Simone Pomardi, Άποψη της Πάτρας. Λιθογραφία από την έκδοση *Viaggio nella Grecia fatto da Simone Pomardi negli anni 1804, 1805, e 1806. Arrichito di tavole in rame*, τ. Ι, Ρώμη, Vincenzo Poggioli, 1820 (μετά τη σελίδα 40) || σ. 43

Η Πάτρα (οι αρχαίες Πάτραι) στην Αχαΐα.

Χαλκογραφία του William Miller από ένα σχέδιο του Hugh William Williams.

Λονδίνο, περί το 1820 || σ. 316-317

Ευχαριστούμε τον ιστορικό κ. Γιώργο Τόλια για την τεκμηρίωση των χαρακτηριστικών του παρόντος τόμου.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΠΑΤΡΩΝ

Φωτογραφίες

ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

Σελιδοποίηση: ΕΛΙΖΑ ΚΟΚΚΙΝΗ

Επεξεργασία εικόνων: ΝΙΚΟΣ ΛΑΓΟΣ

Εκτύπωση: ΦΩΤΟΛΙΟ

Βιβλιοδεσία: ΓΙΩΡΓΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

Τυπογραφική διόρθωση: ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΜΠΟΥΚΑΛΑΣ

Εκδοτική φροντίδα

ΕΙΡΗΝΗ ΛΟΥΒΡΟΥ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΑΡΤΙ HANNOART SILK 170 GRAMM.
ΣΕ 2.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 2025 ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

